

Рік XIV.

Р. 1904 кн. IV.

Т. LX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIV Jahrgang.

1904, IV B.

B. LX.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 28/VII с. с. 1904.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591—1603).*)

Написав Василь Доманицький.

I.

Історичні умови життя України в останній чверті XV ст. викликали появу серед рухливої, воєнно-промислової частини людности української особного типу людей, відомих уже в 90 р. XV ст. під назвою козаків. Спочатку імя се зовсім не означало якоїсь спеціальної верстви або стану як пізнійше: се були люде різних верств, всякого стану і всякої національності, — переважно пограничне українське поспільство, дрібна руська шляхта і міщанство, — що бавились козацтвом, робили напади на Татар, лупили чабанів, грабували переїзжих. „Треба було довшого процеса, намноження людей, що спеціалізувались в козакованню, аби козацтво відокремилось в осібну ірпу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками імя“¹⁾.

В середині XVI в. сей процес лише ще починаєть ся, і тільки із зростом кольонізації Браславської та Київської України в другій половині XVI в. козаччина значно множить ся; але незвичайно великий зріст її численний і територіяльний

*) Вважаю своїм обовязком принести сердечну подяку за цінні вказівки джерел і за уділюванне книжок Вп. проф. М. Грушевському, В. Антоновичови й І. Каманіну.

¹⁾ М. Грушевський, Примітки до історії козаччини, Зап. Н. Тов. ім. Шевч., т. XXII, с. 5.

і сформування в особну верству настає лише в кінці XVI і початку XVII в., коли, з різних причин, — по часті заходів уряду, по часті розвитку почуття власної сили у самій козачині, — виробляєть ся ідея козацького імунітету: що козак із своїм ґрунтом виключаєть ся із всякого адміністративного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції¹⁾.

Чималу роль в історії розвитку і зміцнення козаччини відіграв самий польський уряд. Потребуючи послуг козаків найбільш в боротьбі з „бусурменом“ і взагалі для оборони краю, він уже в першій чверті XVI в. (1524 р.) робить пробу організувати з них регулярний корпус: „кѣды бы тамъ тысяча або двѣ людей нашихъ козаковъ на Днѣпрѣ мѣшкали, снать бы и овшемъ была отъ нихъ большая и знаменитая послуга и оборона панствомъ нашимъ“²⁾. Проектувало ся обрати „зъ дворянъ нашихъ которого годного и доброго человекѣ“, який би їхав до Києва збирати козаків, а разом з тим послати їм „суконъ и пѣнязей колко сотъ копъ“. Але ні сей плян, ні проєкт черкаського старости Евстафія Дашковича (з р. 1533), ні проба (в р. 1541) переписати всіх козаків київських, канівських і черкаських на реєстр для контролі, для повдержання їх від нападів на Татар, — не прийшли до здійснення. Аж уже в князь Жигимонт Август, вернувшись до давнього проєкту свого батька, дійсно наwerbував за помічю Язловецького „певний почет“ з поміж козаків на королівську службу і платню; король „виняв“ їх з під власти й юрисдикції всяких урядів і настановив (1570) спеціального „старшого і судю (Яна Бадовського) над всіми козаками низовими“³⁾. Як відомо нині, сей козацький полк (в р. 1574) числив усього на всього 300 мужа, що поберали по 10 золотих на рік і сукно⁴⁾, і розумієть ся, далеко не обіймав в собі усеї козаччини, яка тимчасом радила

¹⁾ Грушевський *ор. с.* стор. 5—6.

²⁾ Каманинъ, Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго, *Чтен. въ Ист. Общ. Нест. Лѣтоп.*, стр. 81, прим. 2.

³⁾ Акты Южной и Западной России, II, с. 176. В р. 1568 Жигимонт наказує козакам, що „на низу, на Днепре, въ полю и на иныхъ входахъ перемешкивають и покоій посполитый нарушаютъ до замковъ и местъ нашихъ выйти: „ведже при замцехъ нашихъ знайдется вамъ служба наша, за которую жаловане каждый зъ васъ отъ насъ одержитъ, кеды тоє свовольности поперестанете“ (*Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 5—6*).

⁴⁾ Górski, *Historya piechoty*, p. 35 і 242, *Historya jazdy*, p. 323.

собі, як перше, по своєму, і в слідуючій році (1577) під проводом Підкови і Шаха в кількості 600 мужів, як рахує Бельський, ходила в Волощину, лишивши 400 люда на низу.

Стефан Баторий, сей уславлений українськими літописцями ніби-то організатор 6000-ного козацького війська, який „постави имъ гетмана, присла имъ короговъ, бунчукъ и булаву, а на печати гербъ, рицерь зъ самопаломъ и на головѣ колпакъ перекривленний, армать и всякихъ военныхъ припасовъ“¹⁾, на ділі ніякої особливої організації не переводив, а лише продовжив ту, що істнувала за його попередника. При ньому козацький полк числив уже 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини ліонського сукна; служити єї козаки повинні були при обороні держави від Татар і в війні з Москвою, і окрім головного начальника (*dux supremus*) Михайла Вишневецького мали ще поручника (*superintendens*) Яна Оришовского з прибічною ротою 30 мужа і писара (*notarius*) Янчи Бегера (*Bagier*)²⁾; окрім того ще було надане їм на військовий шпиталь м. Терехтемиров. Ото і усї т. зв. реформи Батория!³⁾ Поруч з сими 500 „реєстрових“ козаків, які ділились на 50 десятків, під час московської кампанії 1579—1580 р., бачимо ми кілька полків — пізнійших панських рот — зорганізованих із козаків чи по козацьки, скількисть яких перевищує козацьке військо більш як в півтора раза.

Козацький полк під проводом Оришовского істнував і далі: в р. 1583—4 було в ньому 600, а в р. 1588 уже 900⁴⁾, але єї кілька сот „послушних“ являють ся дрібницею проти цілої маси козацтва, яке саме в єї часи (1585—1589) сильно зростає, так що в р. 1590, як каже Бельський, рахували їх на 20 (?) тисяч. Почуваючи в собі не аби яку силу, козацтво під проводом цілого ряду гетьманів чи властиво атаманів: Михайла і Кирика Ружинських, Богдана Микошинського (1586), Лукиана Чернинського (1587), Кулаги (1589), піднімає поход за походом на турецькі й татарські землі, а разом з тим дає себе відчувати і самій Польщі; наляканий Турками польський уряд

1) Лѣтоп. Грабянки, стр. 21.

2) Górski, *Historya piechoty*, с. 242.

3) Пор. Грушевського оп. с. с. 9—11. Міт про реформу Батория не розвіяв ся і досі в українській історії, — див. напр. *Исторія Запорозькихъ козаковъ* Д. Эварницкого, т. II, стор. 56—62.

4) Górski, *Historya piechoty*, 35—36.

узяв ся до репресій (1590)¹⁾, а разом й до організованя реєстрового козацтва; доручено було Миколі Язловецькому набрати 1000 люда „на погамованне українського своєвільства“, які мають сидіти на урочищі Кременчуку, а заравом, на случай турецької війни, узято на службу 3000 козаків²⁾. Се повторило ся те, що вже ми бачили за Жигимонта Августа й Батория³⁾.

Репресії 1590 проти козаків, ухвалені на варшавському соймі, певно в значній мірі лишали ся на папері, хоча такі постанови як „не пускати нікого з козаків, міщан і поспільства в поле і на низ, затримувати і карати на смерть усіх, хто повернеть ся із здобичю з иньшої сторони“, „заборонити козакам виходити за межу польських земель сухопутно і водою без дозволу коронного гетьмана“ і т. и., розуміеть ся не могли не впливати по части на настрої вільної козацької маси. Правительство польське загородило козащині шлях, уложивши в р. 1591 вічний мир з Турками і Татарами і на 11 літ спокій з московським царем. Тоді вона найшла собі вихід иньший, далеко більш немилый для Польщі: обернула свої сили проти неї самої, розпочавши з сього часу вікову боротьбу двох народностей між собою, яку подекуди й досі не можна вважати скінченою.

II.

Перший масовий виступ козацтва, на який мусіло звернути увагу польське суспільство і рахувати ся з ним, звязаний з іменем козацького проводиря — гетьмана Криштофа Косинського. Але ще за довго до нього бачимо ми, як окремі відділи козацтва збирають ся під проводом котрогось відважнішого, якого іменують гетьманом, скликають селян і утворивши таким чином ватагу в кілька сот люда, нападають на панські села і місточка, граблять панський двір, а в разі відпору з боку мешканців, — і маєтність останніх. За приклад такого гетьмана і того, яку тісну сферу обіймала їх діяльність, — може бути Лукіян Чернинський, „который кажеть себе гетманомъ звати“, який зібравши в р. 1587 козаків і простих хлопів, „которые зъ сель се зобрали, могло дей быти конныхъ и пешихъ о колко сотъ“,

¹⁾ Див. Volum. legum, Спб. 1860, II, 310.

²⁾ 2000 вісних і 1000 кінних, — судячи по тому, що перші одбирали по 5 зл., а другі по 12, — Górski, Hist. piechoty, 243.

³⁾ Див. Грушевського ор. с. с. 12.

напав на Кодню, містечко воеводича Тишкевича і починив страшенні грабіжи¹⁾. В році 1590 знову пан Яцко Бутович, зібравши „мнозство людей рознаго народу, о колко сотъ козаковъ низовыхъ и тыхъ, которые дей бйменю Фороци приставство себе мели, и ни въ чомъ се ихъ тамъ не выстерегано, давши дей имъ впередъ певную заплату“, а також людей, „на помочъ даными отъ князя Кирика Ружинского, зъ бйменя его тамъ прилеглого, Котелни, за змогою“, напав на маєтність пані Козаровскої, Хворощ, будинок її геть обрабував, а маєток „въ ровный дель, звычайемъ добычи въ земли поганской, межи козаковъ низовыхъ и тыхъ всихъ помочниковъ своихъ тратилъ“²⁾. В тому-ж таки році знаємо ще аж два громадні напади на м. Бихів і с. Холствів в Білій Русі, де одних лише запорожців було 500 люда³⁾.

Таким чином ще до Косинського починають ся наїзди і грабіжи з боку „свавольних куп“, себто козацтва і бездомної шляхти, міщан і взагалі людей „plebeae conditionis“, як висловлюєть ся Стефан Баторий в універсалі ще з р. 1580⁴⁾, які, особливо слуги-шляхтичі, утікши від панів, гуртують ся в ватаги, іменують себе козаками і потім на власну руку грабують і чинять шкоди усім, хто їм попадеть ся, не розбираючи якого хто стану, часом лише із особистої піметі, і нарешті втікаючи од кари прилучають ся до козаків і побільшують їх сили. Тому то в конституції з р. 1590 вважали потрібним ввести точку — про потребу заведення двох доворців шляхетського стану для догляду за спокоєм і добрим поведженнем що до панів і державців станів козацького і селянського⁵⁾.

Такого елементу чи мало, розумієть ся, було в ватазі Косинського.

Але ранійш сплинимо ся коротко на біографічних відомостях про Косинського.

Криштоф Косинський („Христофор“ в московських актах і Ян (?!) — у деяких польських письменників), шляхтич

1) Арх. Ю. З. Россіи ч. III, т. I, 18—23.

2) Ibid., 23 - 27.

3) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, I, 175—185.

4) Арх. Ю. З. Россіи ч. III, т. I, стор. 13.

5) Volum. legum, II, 310.

з Подляхії¹⁾, провівши бучно молоді літа і розтративши свої достатки, вступив до козацтва на Низу. Завдяки вихованню і освіті, що одержав він за молоду, скоро звернув на себе увагу запорожців і досяг висшого становища, — „став проводирем їх“, — оповідає один з польських біографів його²⁾.

Той же самий біограф, та інші польські письменники переказують, що він з своєї батьківщини перейшов згодом на Волинь³⁾, був спершу „рукодайним“ слугою кн. Константина

1) Шляхтичі Косинські відомі були: герба Равич — в повіті Дорогицькому, і Роґаля — в пов. Плоцькому (Arch. Radziwiłłow. Scriptores rerum Polonicarum, VIII, 16). Косинський Каспар в другій полов. XVI в. (1586) земанин Росієнського повіту (в Жомоїтській землі) — див. „Опись документовъ Вил. Центр. Арх. древн. актовыхъ книгъ. Вып. I, Вильна, 1901, стор. 196.

2) Fr. Siarczyński, Obraz wieku Panowania Zygmunta III, cz. I.

3) Косинських на Волині зустрічаємо ще в половині XVI ст. В р. 1552 в Луцьку була „городня Ивановое Косинское із Ватина“ (Арх. Ю. З. Росс., ч. VII, т. I, 162), а в р. 1565 — якийсь Косинський в повіті Луцькому вислав через сина свого 5 коний (ibid. 221).

Криштоф Косинський в р. 1590, за деякі послуги Речі Посполитій на Низу, одержав маєтність над р. Росью — пустиню Рокитне (Źródła dziejowe, XXII, 120). Відомо, що в тім році король, на підставі конституції з того-ж таки р. 1590, „маючи от всіх становъ позволеніє роздавати людемъ шляхецкого стану заслуженымъ намъ и Речи Посполитой водлугъ пустин украинныхъ за Белою Церковью лежачихъ“, — надав урочища, себто „монастырь Терехтемировский над Днепром, Барышполе з Селищемъ Иванковскимъ, городище Володарецкое, прозвищем Великая Слобода, над рекою Росью, Рокитную над тою-ж рекою Росью особом тром людем козацким“ (М. Грушевський, Матеріяли до історії козацьких рух. в 1595—6 рр. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXXI—XXXII, стр. 22). Одною з сих осіб, а власне тою, що володіла Рокитним, був Криштоф Косинський (Кн. Киев. центр. арх. N. 76, л. 635 „Dobra Rokitno, Olszanica z attentacyami... originaliter od Stanów Rzeczposp. na Seymie Roku 1590 urodzonemu Krzysztofowi Kosińskiemu, a od Kosińskiego xiążęciu Wiszniowieckiemu, a od Wiszniowieckiego xiążęciu Januszowi Ostrogskiemu, kastell. krakow. resignowane“ — Delacye różne z r. 1765, [власне було навпаки: спершу володів Острожський а в р. 1596 Вишневецький]. При кінці р. 1591 на сю маєтність мають вже привілей князі Островські (був на схованці у кн. Булиги-Курцевича, підстарости білоцерківського — Арх. Ю. З. Росс., ч. III, т. I, стр. 31—32). Правда, багато згодом (з/III в р. 1599) зустрічаємо звістку, що „в маєтности Косинського козака куплеціи жовніри починили великі шкоди“. Замойський в сього приводу відповідає, що не відає, що се за маєтність, і чи мав Косинський яку будь і що в ній трапило ся (Arch. Radziwiłłow. Scr. rer. Pol., VIII, 147). Дуже мож-

Острожського, але через якусь від нього образу, покинув його і тоді пішов на Низ, до запорожців, затаївши глибоко в душі пікету йому¹).

О скільки правдиві єї звістки, сказати годї, але у всякім разі документально відомо, що вже в р. 1586 Косинський був на Низу і займав якийсь не малий уряд в козацькому війську: „з Низу, від Тавані і від місточок прибігла сюди од Криштофа сторожа, сповіщаючи про виступ перекопського царя“²), — писав від 22 мая 1586 Касперови Подвисоцькому і Юриєви Владиці Богдан Микошинський, тодішній кошовий січовий³).

Що до національності Косинського, то, можна думати, він був Поляк, коли на доказ сього, окрім його польського імени, досить підпису польськими літерами під капітуляційним листом після п'яткинської битви, під яким напр. писар військовий та інші свідки руської віри по підписували ся руським письмом⁴).

В осени 1591 року Косинський з низовцями пробував на Україні — власне в Білоцерківщині, що належала в значній часті до Януша Острожського, воеводи волинського. Що власне послужило останнім імпульсом до масового нападу на маєтности Острожських, а потім вже й інших шляхтичів, — на певно трудно сказати. Але дуже можливою здаєть ся нам гадка, що справа почала ся дійсно по часті з особистих причин в житю Косинського, які одначе мали й принципіальне значінне: у Косинського — козака, так само як у сусіди його — козака, що

ливо, що тут було якесь насильство, якийсь примус. Майже певно, що Островські в р. 1591 набули Рокитно, а також і Велику Слободу, якимсь непевним шляхом, в звязку з чим стоїть і самий перший виступ Косинського як раз проти них. Додамо до речі, що другим властителем, а власне селища Іваньковського був „гетман козаків запорожських Войтехъ Чоповицкий“ (А. Стороженко, Очерки переяславской старини, 197).

¹) Antoni J., Trzy opowiadania historyczne, стр. 100.

²) Listy Żółkiewskiego, Kraków, 1868, 34.

³) В сій ранві бачимо його в році 1594 (Tagebuch des Erichs Lassota, стр. 208 та інші).

⁴) Див. Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 53—57. Костомаровъ (Истор. Моногр., т. III, 249) думав, що він був руської віри; навпаки Куліш (Ист. возе. Руси, т. II, 28) — що католик або протестант. Звістки українських літописців, що „Косіньскій, шляхтич, по благочестію ревнитель“ (Ливогоубовская лѣтопись, стр. 3—4 в „Сборн. Лѣтописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси) не можна брати на серію, бо вони усі вважають Косинського оборонцем віри, на що не має ніде жадного натяку.

володів за наданем королівським Великою Слободою, і безперечно ще не у одного землянина — Острозські відбирають якимсь чином ірунти і прилучають до своїх маєтностей. Сього уже й досить для пімсти з боку козацтва, і з кінцем року 1591 воно її розпочинає.

При кінці грудня нападають козаки на Білу Церкву¹⁾, де на той час управителем (підстаростою) був кн. Дмитро Курцевич Булига, і при тім не чинять ніякої особливої шкоди, лише забирають і нищать папери — листи, привілеї на староство і на ріжні ірунти. Очевидно, се був свідомий протест проти прав, материяльним виразом, а часом і підставою яких були сї документи. „Вони ненавиділи те, що підтримувало сї привілеї — походженне і право шляхетської власти над людьми“²⁾. Про сей напад на Білу Церкву ось що пише сам властитель Білої Церкви кн. Януш Острожський: напад був зроблений під проводом Криштофа Косинського, „который на сей час гетманомъ козацкимъ се учинилъ и на все войско козаковъ низовыхъ...“ „Въ року теперъ прошломъ 91, декабря 29 дня, виеждчаючи зъ Белое-Церкви, пришедши квалтовне въ домъ князя Дмитра Курцевича Булыги, снать з на правы чиее, добывши се томъ Косинский до коморы его, маєтность всю его побралъ и шкатулу съ клейнотами, съ пенязми, съ листами взялъ, въ которой дей было не мало мамърамовъ княжати его милости, князю Булызе до розныхъ справъ повероныхъ и листовъ приватныхъ, къ тому привилея такъ княжати его милости пана воеводы киевскаго, яко и его милости пана воеводы волынського на староство Бѣлоцерковское и Богуславъ, также на ірунтъ Розволоський и Великую Слободу и на Рокитную належачие, до схованья князю Булызе даные, зо всеимъ взялъ, шкоды великие починалъ“³⁾.

Але зараз після сього Косинський чомусь відійшов на Низ, і про нього не чутно було більш як пів року. А між тим скрізь

¹⁾ Костомаров (Истор. моногр. т. III, 250) хибно кладе появу Косинського на Україні на початок 1592 року.

²⁾ Костомаров, Моногр., III, 250. Дуже наївно, коли не більш виглядає замітка польського історика Antoni J. (Trzy opowiadania, 109), ніби то Косинський забрав папери („całe archiwum“) для того лише, щоб у полі погріти ся коло огню.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 31—32.

по Україні почало ся щось не певне. По всій Київщині і Брацлавщині розсипали ся невеличкі ватаги свавольних людей, які грабують шляхту і міщан; сей рух розпросторив ся помалу і на Волинь та на Поділе, і навіть на лівий бік Дніпра¹⁾

Почувши про перший виступ Косинського, король Жигимонт III уже в половині січня призначив спеціальну комісію з Миколою Язловецьким, офіціальним старшим козацьким на чолі, і видав королівський лист до усеї волинської людности. В універсалі король заявляє, що до нього дійшла чутка про події свавольних людей в воєводствах волинському, київському і брацлавському, які чинять нечувані шкоди, величезні кривди, убійства і грабування в ріжних містах, місточках і селах. Тому, щоб повздержати їх від сього, усім старостам, державцям, урядникам і посполитим воєводства Волинського велить він помагати комісарам розшукувати своєвольних людей, ловити і ставити їх до суду, а в разі виходу їх з місточок, подавати комісарам їх реєстр. Спокою не буде, поки свавольні люде, які звикли турбовати спокійних людей і з їх маєностей користати, не будуть покарані²⁾. З свого боку Язловецький, яко „старший війська запорожського“, кілька раз посилав листи до реєстрових, що перейшли були до Косинського, з завізваннем лишити того „Ютра“ Косинського і слухати ся уряду. В одному з таких листів, з д. 10 марця, Язловецький навіть грозить стати проти них збройно і тяжко скарати їх: „Я розумію, що ви то зробили задля Косинського, зрадника короля і Речі Посполитої, але я певен, що зза одного „Ютра“ ви не захочете усі терпіти. Тепер посилаю ще раз до вас листа і вимагаю в імя короля, щоб ви того „Ютра“ видали, а самі королівській волі не противились... Коли-ж ви, схопивши того Ютра, не прийдете послів, то за помічю Бога і людей пана мого помщу ся над вами“³⁾.

1) Один епізод знаємо в Переяславі, де міщане, очевидно не з доброго дива, „козаковъ низовыхъ побити и речей ихъ не мало побрати мали“, так що козаки на початку січня р. 1592, прибувши в числі кількох сот до Василькова, вимагали через королівських комісарів 150 000 коп гршей литовських (М. Грушевський, Матер. до іст. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 7—8). Мабуть в звязку з сим маємо голу звістку в „Кіевск. лѣтописи“ під р. 1502: „Козаки Переяславле спалили“ („Сборн. лѣтоп., 76—79).

2) Арх. Ю. З. Росс., ч. III, т. I, 34—35.

3) Listy Żółkiewskiego, ст. 22.

Як і треба було сподівати ся, ні королівський універсал, ні страхання Язловецького не зробили жадного впливу на козаків. Комісари жадного „лотра“ не ввіймали, не записали жадного акта.

А козаки тим часом після Білої Церкви навідались у Київ, забрали з відти порох, гармати, рушницї та иньшу стрільбу; зробили теж саме і в Трипілля. Князь Константин Острожський в жовтні, на вальному сеймі, заявляв, що треба поправити замки в Києві та Білій Церкві, де нині такі руїни, що неприятель звідки схоче увійти може і низовці на місто і замок по кілька разів набігали, забрали порох, ліпші армати і всю стрільбу, яких і досі не вернули“. Проте пани не підперли пропозиції Острожського, і сей тоді зажадав від короля посвідчення, що він хоч і київський воевода, але не буде винен, коли на сі незахищені замки знову вчинять напад козаки¹⁾.

Зібравши в Білій Церкві, Києві та иньших сусідніх місточках чималий запас усього потрібного для дальшої боротьби з панством, козаки повернули на Волинь і Поділе. Тим часом десь в липню чи з початку серпня з'явив ся з степів і Косинський на чолі справжнього, добре узброєного війська. По дорозі козаки займали села і міста королівські і шляхетські, палили їх і руйнували; забирали маєтки, а також гармати і зброю, а від шляхти, а також міщан вимагали „послушенства“ і присяги на вірність козацтву; коли хто опирав ся — того сажали у вязницю, тримали в арешті. Місточка, де зустрічав опір, Косинський казав палити і рабувати. Та поки йшов через Брацлавщину, жадного відпору не мав він: ґрунт був досить підготовлений ранійш, та і шляхти, що могла би обстати, як напр. на Волини, було тут не багато.

Розташувавшись в Пикові (нині Винницькому повіті), в маєтності кн. Острожського, Косинський посилав звідти листи до реєстрових козаків. Пише їм, щоби вони, не чекавши далі платні, приставали до нього і переказали Претвичови (старості камінецькому), що козаки й самі собі можуть дати раду: „а платні рік минув ще на сьв. Яна (24 червня), а нині вже

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 36.

повертає на осінь⁴). Але так і не знати, чи пристали реєстрові на пропозицію Косинського. Є глуха звістка, що тут десь в Брацлавщині пробував був задержати Косинського кн. Острожський, але дуже нещасливо: козаки розбили його на голову⁵).

Із Брацлавщини козацьке військо посунулось на Волинь. Тут уже воно мусіло рахувати ся з відпором волинської шляхти, більше згуртованої з причини загального лиха. Проте, поступаючи помалу вперед, в падолисті зайняло воно Остропіль³), на р. Случи (нині Новгород = волинського повіту). Се було багате, улюблене містечко кн. Острожського, дуже важне своїм положенням на межі з Брацлавщиною, що сприяла козакам, а ще більше тим, що тут був чималий запас зброї, пороху і провіанту. Тут Косинський, як висловлюєть ся П. Куліш, „правив над околицями яко репрезентант козацької республіки“⁴). Тимчасом повстанне уже захопило і такі віддалені частини Волини, як Луцький повіт, де козаки також „замки и места Е. К. М. яко и шляхетскіе, обычаемъ непріятельскимъ посадають, людей забивають, мордуютъ, палять, пустошатъ и до присяги на послушенство свое примушають, подбиваючи ихъ подь годъ (sic!) на послушенство свое“⁵).

Кн. Острожський (Константин), бачучи що справа його стоїть досить зле, доніє про все королеви, шляхті розіслав запросини прийти йому в поміч, а сам тимчасом з сином Янушом почав організувати оборону із підданих, служебних людей, підвладної або приязної йому шляхти. Незабаром кн. Януш набирав коло Тернополя 300 люда піхоти, та ще найняв 600 гусарів-Угрів. Цікаво занотувати, що польний гетьман Жолкевський, який стояв недалеко від границі Волині з коронним

1) Listy Żółkiewskiego, str. 22. У Górsk'oro, Historya piechoty, str. 243, наведений документ, який свідчить, що за pp. 1589—1591 платня реєстровим була виплачена: 2000 козакам низовим по 5 зл. і 1000 по 12 зл. Про рік 1591—1592 нема жадної звістки: очевидно, відомости Косинського були правдиві.

2) Bielski, Dalszy ciąg kroniki, s. 178.

3) Heidenstein, Dzieje Polski, II, 317 і Бантышъ-Каменскій, Истор. Мал. Росс., М. 1842, т. I, 143 — неправдиво згадують Тернопіль.

4) Истор. возсоед. Руси, II, 34.

5) Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. I, 39.

військом, не поворушив навіть і пальцем на користь Острожського, так ніби все те, що чинилося на Волині, було приватною справою князя Острожського¹⁾.

Між тим, ніби в відповідь на лист кн. Острожського, король видав (16 січня 1593 р.) універсал, яким скликав на „посполите рушення“ шляхту Київського, Брацлавського і Волинського воєводства. „Сваволя низових козаків так далеко зайшла, — пише король, — що вони наші, панів сенаторів і шляхетські міста ворожим способом беруть, руйнують, над підвластними знущаються, маєтки грабують, а що ще важніше — примушують давати їм присягу і обіцяти послух як людей шляхетського стану, так і міського“, а се, мовляв, „шкодить нашій повазі і загальному спокоєви... Тому збирайтеся до Константинова²⁾.

Майже рівночасно (11 січня) збралася волинська шляхта в Луцьку на земські і гродські роки і занесла протестацію в луцькі книги, що вона не може виповняти своїх обов'язків наслідком неспокою в краю від козаків, які „замки і міста Е. К. М. шляхетські, обычаємъ непріятельскимъ посадають“ і т. и³⁾. Разом з сим того-ж таки дня було послане до шляхти повіту Володимирського повідомлення про постанову луцької шляхти, де присолашала і володимирську шляхту видати таке-ж рішення. Однак володимирська шляхта видно не відчувала на собі того, що луцька, і не дуже хапалася. Лише 29 січня вона заявляє, що від сього дня перериває судові розправи задля козаків, які уже ускочили в Волинське воєводство і проти яких князь Константин Острожський, на підставі королівського наказу, збирає шляхетське ополчення в Константинові. „Не хочемо бути посліднішими“, — мотивує вона свою постанову⁴⁾.

¹⁾ З деякого боку він мав рацію. Очевидно, й серед козаків був такий погляд на сю справу. Принаймні один із учасників паїзду на маєтності Василя Гулевича так оповідав: „и кгда былъ послухъ, же козаки воеводу Киевского воюють, тутъ, в Луцку, намовилъ мене Михайло Янушевичъ Гулевичъ, абы зъ нимъ ехалъ, поведаючи же добра, пожиточная служба будетъ (Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 60).

²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 45—46.

³⁾ Див. попереду стор. 11.

⁴⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 50.

Центральним місцем зборів для посполитого рушення був призначений Константинів (нині м. Старокопостинів). З кінцем січня нарешті зібрали ся деякі сили і головне завідуване над ними узяв на себе Януш Острожський, як молодший і бадьорійший від свого старого батька. Міліція Острожського була не мала — десь коло тисячі люда, але зле дисциплінована; більших панів прийшло лише двоє: Якуб Претвич із Гаврон, каштелян галицький, син відомого ротмістра, та Олександр Вишневецький (син Михайла), староста канівський і черкаський. Сей мав постійні зносини з козаками, і тепер прибув в ролі посередника між Острожським і Косинським. Явило ся ще кілька православних шляхтичів, із числа „приятелів“ дому Острожських, як то: Вацлав Боговитин, Василь Гулевич, Ян Гудзьський. Між иньшими в міліції кн. Острожського був і Семерин Наливайко, будучий проводир козацький, який служив в сей час у князя.

У Косинського військо було багато численніше — не менш 5000. І хоч пани і дрібна шляхта із своїми ротами збирали ся під Константинів неохоче, дуже повагом, проте Косинський все таки виступив із Острополя в київське воєводство і підійшов до границі Волині з иньшого боку — з боку Житомирського повіта, розташувавшись в м. Пятці¹⁾ (нині Житомирського повіта), що також належала до Януша Острожського. Позиція і тут була дуже вигідна: людність сусідніх осад тягла за козаками, а пустинний степ на південь був наручним на випадок відступлення. У Косинського було 26 армат, що на той час вважають дуже поважною артилерією.

Коло Пятки зібрало ся чимало люду — тисяч шість. Спершу ні ті, ні сі не знали, з чого почати. Але Косинський почав боротьбу перший — він мав думку розбити військо Острожського і після рушити знову на Волинь. Спершу успіх, здавало ся, був на боці Косинського: князівська міліція почала вже було подавати ся назад, але показав ся перед лавами сам воевода волинський, додав сміливости боязьким — і козаки були розбиті. Найбільш спричинили ся сьому угорські гусари із довгими списами, на дужих конях, які кинувшись на козацький табір із возів, розірвали їх круг і примусили козаків утікати до міста. Того року була незвичайно люта

¹⁾ Генр. Шмітт, Історія польск. народа, II, 137 ототожнив Пятку з м. Piątek'ом коло Варшави, в воев. Ленчицькому!

зима, було багато снігу і козацькі низкорослі коні грузли в заметах. Поляки на своїх рослих конях гнали ся за втікачами, і рубали до самого міста, навіть ще і в міській брамі¹⁾. Се було 2-го лютого. В сій битві козаків загинуло не менш 2000. Принаймні таке число виказує вїйт м. Вишневця Кост. Цешинський в листі від 18 лютого до Миколи Жолквського: „козаків згнуло більш 2000, а у київського воєводи не загинуло і десятка (?), що бачили на власні очі слуги пана мойого (Олександра Вишневецького), а що до трупу — то оповідали, особливо ті що бували в боях, що і під Бичиною половини того не було, що тут²⁾. Се цілком правдоподібна звістка, бо й иньші звістки польських письменників не подають більш 3000, хоча кількість убитих з боку Острожського дуже неймовірна.

Окрім численної утрати в людях, Косинський позбув ся усіх 26 армат (по Костомарову³⁾ чомусь 20) і усіх хоругв. Утішки з рештою козаків до місточка, він ще держав ся за валами цілий тиждень, відбиваючись від нападів, але нарешті голод примусив його капітулювати⁴⁾. 10 лютого⁵⁾ прибув він з рештою свого війська в польський табор і дав лист і присягу Кон-

¹⁾ Bielski, Dalszy ciąg, II, 189.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 26.

³⁾ Монограф. т. III, 251.

⁴⁾ Бантышъ - Каменскій, Истор. Мал. Росс., I, 143 оповідав, ніби то Косинський під Пяткою „паль съ оружіемъ въ рукахъ, защищая вольность подчинившаго ся ему народа“. Ще більш куріозну звістку маємо в „Географическім словарі“ Максимовича і Щекатова, Козаки, стр. 240“, де оповідаєть ся таке: „кілька тисяч козаків, перебивши шляхту і духовенство (?!), зустріли польський відділ під Пяткою в р. 1596 (?!) і розбили його на голову (!), хоч і був він далеко численніший (!). „Гетманъ старался вездѣ гдѣ больше было упорства отъ поляковъ, и былъ убитъ въ вѣдшательствѣ на семь жаркомъ сраженіи, которое есть первая (курсива в оригіналі) битва козаковъ малороссійскихъ съ Поляками“.

В „Київській літописи“ (Сборн. лѣтоп., относящ. къ истор. Южн. и Зап. Росс., стр. 71) з приводу битви під Пяткою занотовано, що „кн. Василій подъ Пяткою козаковъ побилъ и на знакъ того звязатва казалъ накидати три ями великихъ и казалъ насыпати надъ ними три курганы великихъ, которые и теперь стоятъ“. В сьому не має нічого неможливого.

⁵⁾ Що до дня капітуляції, то наші джерела, а за ними і історики багато плутають. Żółkiewski (Listy, 24—25) — показує 1 лютого (?), Костомаров чомусь 10 марця, Bielski, а за ним і Кудіш (Ист. возс. Руси, II, 37) — 15 марця.

стантину Острожському, що не буде більш чинити нападів на маєтності князя і його приятелів, що зложить з себе гетманський уряд, видасть польських слуг, поверне зброю і маєтки, що позабирали у панів і т. и. Бельський оповідає, ніби Косинський тричі ставав на коліна перед кн. Острожським, цілував йому ноги, обіцяв, що більш нічого такого не чинити-ме, лише просив дарувати йому жите¹). Чи було воно так справді, — можна трохи сумнівати ся: се, перш за все, не мирило ся б з вдачею такого поважаного запорожця як Косинський, який певне не дозволив би собі понижати ся; а з другого боку із капітуляційного листа не видно, щоби Острожський мав намір тяжко карати козаків, знаючи добре, що се йому дурно не минуло ся б: „которые то выступки наши за униженными а пилными прозбами и за причиною веле людей зацныхъ..., не прагънучи пролитя крѣви нашей, намъ отпустить рачили...“ Очевидно, „люди зацные“ також не мали охоти викликати ворожих відносин козацтва до себе.

Капітуляційний лист, а радше — умова предложена Острожським Косинському, „тые всѣ кондыщые намъ отъ ихъ милости кнежатъ поданные“, написаний 10 лютого і під 15 марця записаний до володимерських гродських книг. Умова ся такого змісту:

„Я Крыштофъ Косинскій, на тотъ часъ гетманъ, а мы сотники, атаманы, все рыцарство войска запорозского визнаемо тымъ листомъ нашимъ, ижесмы, мимо великие добродейства и ласки ясновелможного пана Костентина кнежати Острозкого, воеводы киевского, маршалъка земли Волынское, старосты володимерского, которое его милость намъ всему войску и каждому зъ насъ зъ особна по всѣ часы вѣку своего зъ милостивое ласки своей панской показовать и веле доброго для насъ чинити рачиль, а мы, запомнившы того всего, немалосмы прикростей и шкодъ его милости самому и деткамъ его милости, слугамъ и подданнымъ ихъ милости поделали и завинили, ласки ихъ милостей себе нарушили, которые то выступки наши, за униженными а пилными прозбами и за причиною веле людей зацныхъ, будучи ихъ милость подъ Пяткомъ, то все зъ милостивое ласки своей, яко панове хрестиянские, не прагънучи пролитя крѣви нашей, намъ отпустить рачили, для чего мы, все рыцарство войска вышеименованого, тые вси кондыщые,

¹) Dalszy ciąg, II, str. 188—190.

намъ отъ ихъ милости кнежатъ поданые, и тутъ въ томъ листе нашомъ менованые, выполнимы, напередъ обещуемъ, и присегою своею утверждаемъ: ижъ отъ тыхъ часовъ пана Косинского за отамана не метъ, и овшемъ на Украине заразомъ иного, на тое место, надалей за недель чотыри наставить, а потомъ въ послушенство королю Его Милости, не чинечи жадного розмерья зъ суседми посторонними панствъ Его королевской милости, нашего милостиваго пана па званныхъ (звыклыхъ?) местцахъ, за пороги быть, лежъ жадныхъ, ани приставствъ, шкодъ, ани кривдъ жадныхъ въ державахъ кнежатъ ихъ милости и въ мастностяхъ ихъ милости, также въ державахъ и мастностяхъ приетель ихъ милости: его милости кнежати Александра Вишневецкого, старосты черкасского и иныхъ, на тотъ часъ при ихъ милости будучихъ, и тежъ въ мастностяхъ и державахъ слугъ ихъ милости не мевать и не чинить; збеги, здрайце кнежатъ ихъ милости и слугъ ихъ милости, до насъ збеглыхъ, выдавать, и оныхъ у себе не переховывать, стрелбу где колвекъ взятую окромъ триполскихъ вернуть, также и хорогве, кони, быдла, и речи рухомые, теперь въ мастностяхъ кнежатъ ихъ милости побраные, вернуть маемо, также челядь обое плъти, которая есть при насъ, отъ себе отправить, и вечно у кнежати ихъ милости въ стародавней милости мешкаты, и николи противъ ихъ милости зъ жаднымъ человекомъ не преста- вать, и овшемъ ихъ милости служить, которые то все кондыцие, вышъ менованые, какъ отъ ихъ милости поданые, мы, все войско ихъ милости поприсеглисны вечно, цале и ненарушенъ, не найдуючи жадныхъ причинъ, здержати, ведле ихъ заховати вечными часы. А тоя присега наша въ тые слова есть: я, Крыштофъ Косинскій, мы, сотники, атаманы и все рыцертство войска запоровского одинъ за другого и каждый зъ насъ за себе присегаемъ Пану Богу въ Тройци единому, который створилъ небо и землю на томъ, ижъ мы всѣ и каждый зъ насъ зособно, маемъ и винни будемъ ты всѣ кондыцие, на томъ листе намъ поданые и поменены, ихъ милости кнежатомъ Острозкимъ цале и ненарушне, не найдуючи жадныхъ причинъ ку розрушеню, здержати и водле нихъ противъ ихъ милости, также наппротивко ихъ милости пановъ и приятель слугъ и подданныхъ ихъ милости вечными часы заховати, такъ намъ Пане Боже поможь! а если бысны несправедливе присегали, Пане Боже насъ скаръ каждымъ неприятелемъ нашимъ! и скаръ насъ Пане Боже на душахъ и на телахъ, въ тымъ и въ пришлымъ веку!

а для лепшого певности и утверженя нашего вечного, тотъ листъ я, Косинскій рукою власною своею подписалъ, и печать свою прикладаю, также и мы всё войсковую печать до того листу приложить розказали, и, которые зъ насъ писать умели, на то есмо руки свои подписали; просилисмы тежъ ихъ милость велможныхъ пановъ, которые на тотъ часъ, при томъ были: его милости пана Якуба Претвица зъ Кгавронъ, кашталяна галицкого, трембовелского старосты, его милости пана Александра кнежати Вишневецкого, черкаского, каневского, курсуньского, любецкого, лоевского старосты; его милости пана Яна Круглского, войского трембовелского; его милости пана Вацлава Боговитина, хоружого земли Волинское; его милости пана Василя Гулевича, войского володимерского, што ихъ милость, на прозбу нашу уделати рачили, и печати свои до того листу нашего приложивши, руки свои подписать рачили. Деяло ся подъ Пяткомъ, року Божого тисеча пятацотъ деветдесять третего, мѣсяца феврала десятого дня: Krzysztof Kosinsky ręką swą, Иванъ Кречкевичъ писарь войсковый, именемъ всего войска рукою, Jakub Pretwic z Gawron C. H. T. S. ręką swą, Aleksander Xiąże Wisznieweckie, S. Czerkasky etc., Waclaw Bohowitin, chorąży Wołynsky, Василий Гулевичъ войскій Володимерскій, Jan Hulsky woysky Trebowlsky¹⁾.

Приборкавши козацькі сили, переможці дуже були втішені. На сеймі в маю місяці шляхта висловила прилюдно подяку кн. Острожським за „zwycięstwo“ над Косинським²⁾. „Се була важна подія, — пише Гайденштайн, „бо Косинський перший дав початок розрухам козацьким“³⁾. Коли Януш Острожський в'їздив в столицю — князівські слуги несли наперед нього хоругви, забрані у козаків, які він потім повісив в костелі св. Станислава на Скалці⁴⁾. Старий Острожський щедро надгородив усіх, хто помагав йому усмирювати „zdrajcy“ Косинського: Претвич, Гулевич і Гойський одержали по кілька сіл; коло Острополя і Пятки роздано цілий ряд сіл. Варшавський сейм також не забув згадати про козаків і видав по-

1) Архивъ Ю. З. Росс., ч. III, т. I, 53—57.

2) Замоийский навіть, не дуже приятний до Острожського, в сеймовій пропозиції, acz niechętnemu sobie xiążęciu Ostrogskiemu podziękował za uspokojenie kozaków (Niemcewicz, I, 262).

3) Heidenstein, II, 318.

4) Bielski, 190; Heidenstein, II, 318.

станову, на підставі якої „Низовці і усі люде, які будуть своєвольнo громадити ся в „купи“, чинити івалти і наїзди, та своєвільно переступати межі Польщі, будуть уважати ся за *hostes patriae et perduelles*; люде служебні з кварцяними можуть іти проти них, і кожен має право боронити свій маєток. А на тих, що в сій обороні загинуть, ні на шляхту, на будинки якої будуть наїзди, ні на тих, що їм давати-муть поміч — ніхто скаржити ся не може“¹⁾.

Тим часом козаки, після Пяткинського бою, розбрели ся на всі сторони: хто на Запоріжжє, хто до своїх осель; цікаво, що Острожський лишив їм частину гармат, узятих в Трипілля, яке, очевидно, уже тоді вважали за належне до козаків. Зник десь і Косинський, — певно виїхав на Низ. Але там він не сидів дурно. Із листа старости черкаського до Жолкевського з 23 мая 1593 року ми довідуємо ся, що Косинський десь коло того часу стояв уже на чолі 2000 козаків і чинив з ними страшні спустошення; навязав зносини з кримським царем (і кримський цар обіщав послати з ним своє військо²⁾), а також і з московським царем, якому віддав усе пограниче більш як на 100 миль, так що московський князь в листі своєму до козаків пише ся вже царем запорожським, черкаським і низовським і послав їм за пороги сукна і грошей³⁾.

¹⁾ Vol. legum, 344.

²⁾ Справді, десь коло сього часу на Волинь набігло величезне татарське військо — тисяч до 20, яке „wybrało szlacheckich domów wiele“. Тоді ходила поголоска, що їх привели козаки в пімсту кн. Острожським, тим більш що Татари як раз осілись були в його маєтностях коло Константинова. Після сих двох візит — козацької і татарської — в воеводство волинське Острожському дозволено було не платити побору і чопового з м. Константинова, Любартова, Острополя, Кузьмина, Красилова і 70 сіл, „яко от Татаров тые маєтности попалены и от козаков попустошены“ (М. Грушевський, Материяли до істор. козацьких рухів в 1595—6 рр., Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, стр. 8).

³⁾ Listy Żółkiewskiego, 27—28. Московський цар (Федір Іванович) справді здаєть ся вважав себе хазіном усього низа і тамонніх сил. Принаймні в грамоті своїй від 30 марця до донських козаків (про яку отсе і згадує Жолкевський) він велить їм з'єднати ся з путивльськими і запорожськими, бо: „велено гетману Христофору Косицкому и веъмь атаманамъ и черкасамъ бытъ на Донцѣ на дорогахъ и за ханомъ ийти къ нашимъ украинамъ... и промышлять съ нашимъ дворяниномъ“, який буде разом з ними. Але донці від сеї служби відмовились (Соловьевъ, т. VII, 384. Б. Каменській, Ист. М. Росс., 1842, I, прим. 110).

Тим часом на Україні в місяці маю знову починають ся козацькі наїзди, — здаєть ся перш усього на тих, що виступали проти козаків під Пяткою. Так був покараний Василь Гулевич своїм же небожем Миколаєм Гулевичем, який, „способивши себе на помочь болшей двоухъ соть человека, звлаща козака низового, именемъ княжого Дашка, подданого князя Кирика Роженского, зъ Заводоча, зъ его сотнею“, почав одбирати маєтності у свого дядька, в Брацлавщині. Потім очевидно був намір відплатити і старості черкаському Олександрови Вишневецькому: се взяв на себе сам Косинський, нехтуючи присягу, вимушену у нього і козаків під Пяткою¹). Явив ся він — десь при кінці мая — з ватагою душ 350—400, а решта — тисячки півтори — йшла слідом за ним водою Дніпром і суходолом. Певно, повстанне могло би знову розрости ся до грізних розмірів, як би не нещасливий для козаків випадок — смерть Косинського. Лучилась вона підчас „biesiady“ в коршмі в Черкасах, де він гуляв з служками Вишневецького; счинила ся сварка, і Косинського разом з його товаришами забили. Так оповідає про сей випадок більшість польських письменників²). Лише в листах Жолкевского є цілком инакший варіант (донесенне Вишневецького Яну Замоїському). По словам Вишневецького — в Черкасах мала бути справжня битва: „козаки стріляли з гармат в замок і в місто і чимало слуг старостиних і підданих його кор. милости повбивали; в ночі, своїм звичаєм, хотіли вони зробити атаку і воїх вирізати, але староста не хотів чекати, і завязав бій з неприятелем, в якому бої Косинського убито і чимало його війська; решта втікла на Запоріжжя³). Дуже можливо, що козаки справді вчинили битву таку, яку описує

¹) Що козаки були в недобрих відносинах з Вишневецьким, видно з того, що вони того-ж таки року (див далі) вимагали від київського уряду дати їм возного в справі насильств і кривд, які вони завнали від Вишневецького.

²) У Heidenstein-a, II, 318: „напив ся пияний і був забитий слугами Вишневецького; з ним загинуло коло 400 козаків“. У Biel-sk'ого: „оповідають, що він ішов в гору Дніпром і суходолом з військом; обігнавши інших, віхав у місто з кількома сотнями. Пяного убили слуги князя; козацтво також було погрошене, якого лягло коло 350“. Siarczynsky, *Obraz wieku panowania Zygm. III, cz. I*: „явив ся з безладним „motłochem“ в Черкаси і там, підчас „biesiady“, оточений польськими жовнірами, забитий“.

³) Listy Żółkiewskiego, 27. Костомаров, а за ним і інші історики хибно покладають смерть Косинського на місяць марець.

Вишневецький, але можливо також, що в ній не брав уже участі Косинський, про зрадливу смерть якого не хотів признавати ся староста черкаський¹⁾.

Так чи инак — Косинського в другій половині мая (після 23) не було вже живого. Козаки, позбувши ся проводиря, повернули на Запоріжжя з тим, щоб за два-три місяці знову вернути ся на Україну з більшими силами. Перш за все явились вони в Київ з гарматами і мали намір стало „осести“ в ньому. Стурбована сим волинська шляхта, зібравши ся на вибори урядників у Володимирі, заявляє (від 13 вересня 1593 р.), що вона готова прибути на перший поклик воеводи київського та волинського, бо заняте Київа козаками грозить немало і волинській шляхті; козаки пішли до Київа і хочуть „осести“ там²⁾. Але Острожський не звертав уваги ні на заяву сю, ні на просьби поодиноких панів — загальними силами придрушити козацьку своєволю, може бути навіть тому, що мав гнів на них за лиху поміч йому перед Пяткинською битвою. З початком жовтня в Київ, під проводом мабуть Лободи, прибуло велике козацьке військо — в числі 4000! Як доносить біскуп київський Йозеф Верещинський Жолкевському, причиною прибуття їх було бажання покарати київський уряд. Річ у тім, що запорожці виправили були посланців до київського уряду з прозьбою дати їм возного, який би зізнав ті кривди і образи, що вони зазнали від старости черкаського Вишневецького. Тим часом уряд київський обійшов ся з ними дуже не по людськи: одного замучили на допиті, а другого хоч і пустили на пів живого, але пограбили чисто й його і иньших козаків.

Обурені сим запорожці прибули човнами, з артилерією у Київ для розправи. Саме тоді у Київі був з'їзд шляхти на рочки, і вона, розумієть ся, чим скорше розбігла ся до своїх хат. Яко делегатів вислали на зустріч козакам біскупа Верещинського³⁾ і кн. Кирика Ружинського, який ще в р. 1585 був

¹⁾ Українські літописці, в благочестивій ревности і релігійній завзятости, зробили з нього мученика за православну віру і утворили легенду, ніби його живого замурувано в камінному стовпі, у Бресті-Литовському (Історія Руссовъ). За нею Маркович, т. I, 1842, 81: „поставили в стовп камінний, що в монастирі, і заклали камінцем. Так загинув Косинський, позбавлений їжі, світла і повітря“.

²⁾ Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 64—65.

³⁾ Се той самий біскуп Верещинський, що радив засновати для Поляків лицарську школу на Україні, в якій справі він і видав був:

у козаків на Запорожю при братови своєму Михайлови, гетманови козацькому. Тоді, в р. 1593, Кирик Ружинський ще був, видно, в добрих відносинах з козаками, які в р. 1596 уже були поповані (підчас повстання Наливайка). На його звязки в сей час з козаками вказує і те, що сотник Дашко, згаданий ранійш, був „підданий князя Кирика Ружинского з Заволоча“¹⁾.

Делегати пропонували козакам не йти усім до міста, а лише послати відділ; але вони відповіли, що коли підуть в незначному числі, то буде з ними те, що і з посланцями, і наблизившись до міста, стали табором в урочищі Либець. Наляканий уряд замкнув ся разом з міщанами в замку, а місто лишив на волю козаків, які й не залишили собі погосподарити і запасти ся усім потрібним, особливо провіантом. Почали ся пересправи і козаки згодили ся узяти одноразово 1200 злотих за образу послів, уложили на письмі згоду (без присяги), обіцяли вічний спокій і оборону столиці Київського воеводства. Що-ж до уряду, то просили зробити йому увагу і вимоги від нього відшкодоване за ту шкоду, що вони вчинили міщанам, і потім виїхали з Києва, без вистрілу і без пролитя крови, обмінявши ся з Київом умовою на папері і зробивши мешканцям шкоди лише в припасах, яких собі до волі набрали“²⁾.

„Publika xiędza Josepha Wereszczyńskiego z Waszczyna łaski Bożej Biskupa Kiiowskiego a Opata Sieciechowskiego Ich M. Rzeczyposp. na Seymiki przez list objaśniona tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie jako też Krzyżaków według Reguły Maltenskiej w sąsiedztwie z Pogany u z Moskwą na wszystkim Zadnieprzu dla snadniejszego ochronienia koronnego od niebezpieczeństwa wszelakiego. W Krakowie Roku pańskiego 1594“.

¹⁾ И. Новицкий, Князья Ружинские („Кіевск. Стар.“ 1882, 4, стр. 69—70)

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 29—30. А. Стороженко, Київъ триста лѣтъ назадъ (К. Стар. 1894, кн. II, 216—217). Проте десь таки того року, козаки з войськовим писарем Іваном Грочковичем напали на Межигорє і поспоривши ся з ігуменом, набили його і порвали Баторієву грамоту з р. 1580 на оборону монастиря (Украинець 1864 года, поданный Михайломъ Максимовичемъ, стр. 31). Десь до сього часу (місяць жовтень) належить звістка біскупа Верещинського, що козаків на Низу лишило ся не більше 600, та й ті через недосталки і голод вибирають ся з Запорожа; навіть гетьман козацький мусів вернути ся назад. — Listy Żółkiewskiego, 30—33.

III.

Не встигли запорозькі козаки покінчити з справою Косинського, як у них почала ся нова і дуже важна справа — зносини з австрійським цісарем Рудольфом II, який шукав собі помочи в війні з Турками. Війна мала бути не аби яка: окрім лише турецьких сил в ній повинні були узяти участь 30.000 кримських Татар, і се усе мало бути готове з початком найближшого року. Тимчасом у Рудольфа було усього 14.000 і жадних союзників. Помочи Рудольф від заходу не міг сподівати ся, бо захід був розбитий, німецький. Тоді він, а також папа, якого дуже займало питання про вигнання ворога Христового з Європи, звертають очи до Сходу, заходять ся коло того, щоб утворити союз з держави Московської, Польщі, Семигороду, Волощини та Молдавії. Але що для здійснення такого грандіозного плану всіх сих союзників здавало ся мало, то напали на думку покликати ще й запорожських козаків, відомих давніх ворогів Турків, як і усяких иньших мусулманів.

Прочувши про те, що Рудольф II розсилає по всіх усядах агентів з прошенем помочи, козаки ще на початку року 1593 вислали були до нього послів і предложили йому свої услуги: „козаки низовськіє били челомъ, которые въ понизовьѣ пребываютъ, а хотятъ быти въ Угорскую землю и служити противу Турского“¹⁾. Одначе цісар не прийняв козацької помочи відразу, не знаючи хто такі козаки і чи до чого здадуть ся. Перший посол їх вернув ся до дому без відповіді²⁾, але як можна догадувати ся, йому також не відмовили рішучо, а певно подали якусь надію. І коли посол Рудольфа Николай Варкочі їхав в початку цвітня 1593 р. до Москви просити помочи проти Турка, то йому поручено було і козацьку справу. Він

¹⁾ Памятники дипл. сношеній древн. Россіи съ державами иностр. т. I, стр. 1282. Звідси і з дальшого очевидно, що твердження Заклинського („Зношеня цісаря Рудольфа II зъ коваками и ихъ участь въ вѣйнь угорско-турецкѣй въ р. 1594 и 1595“, в „Справозд. акад. гимназ. во Львовѣ за р. шкільний 1881/2“), ніби козаки почали навязувати зносини з цісарем лише при кіпці 1593 р. і що польські літописці (Гайденштайн, Бельский, Лубенский) хибно переносять події з р. 1594 на 1593, — цілком не правдиве. Еварницькій, Історія запорож. коваковъ, т. II, нічого не вгадує про справи 1593 р.

²⁾ Priorem legatum suum sine responso rediisse — див. виїмки з реляцій посла цісарського Матія Вакера. — Е. Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. X, стр. 21.

повинен був розвідати ся: „тѣ козаки государю царю вѣроу служатъ ли и въ его государевѣ землѣ по границамъ смирно ли пребываютъ? И будетъ они государя царя ни въ чемъ не розгнѣвають, а служатъ правдою и межъ царскихъ людей и mezi ими никоторое лихо не живутъ, и Римское цесарство ихъ мыслить пріймати и послати ихъ противу Турского“¹⁾, і просити дозволу ужити їх проти Турка, хоча Рудольф дуже добре знав про залежність козаків від Польщі.

Відповідь була прихильна: поміч в Москві обіцяли, а що до дозволу ужити козаків, то сього ані відмовити ані дати не могли по тій простій причині, що їм „не было никакого дѣла до Черкасъ запорожскихъ“, козаки не підлягали їх власті²⁾.

Власне в сій справі найліпше було звернути ся до Польщі, але з нею у Рудольфа в той час відносини були напять, при тім канцлера Замойського вважали за людину неприхильну взагалі тій справі: „Канцлеръ Янъ Замойскій мимо всѣхъ Турскому доброхотаеть, не по хрестьянському обычаю, и хочеть Турскому во всемъ добра, какъ ему годно, а не хрестьяномъ, и о хрестьянскомъ покои не радѣеть“³⁾. Проте при кінці сього року цісар таки вислав був до Польщі посла Матія Вакера з просьбою помочи проти Турка і приступленя до союзу проти нього. І тоді не забули про козаків, і в інструкції даній Вакерови, який виїхав 21 грудня, одною з тайних точок була також справа козаків⁴⁾. Він повинен був розвідати про них, про їх число, про услуги, які могли-б зробити в війні з Турком, — одначе рішучо наказано, щоб се держав в тайні, і не розвідував про те ані у канцлера Замойського, ані у кого

¹⁾ Пам. диплом. снош. I, 1282.

²⁾ Соловьевъ, Истор. Россіи, II, 594. Ся відповідь була дуже політична: не більш як місяць перед тим (30/III 1593) цар Федір Іванович велить гетьману „Христофору Косицкому“ — „нашему дворянину“ йти разом з донськими козаками за ханом, значить було якесь до козаків запор. йому діло. Та і пізнійше, в р. 1594, під 23 червня Лясота занотував, що московський князь велів объявити козакам (яких він також вважає собі підвладними), що вони можуть вступити на службу його цісарської милости. Теж і під 3 червня (Tagebuch, 208, 211). Цікаво, як рекомендували в Москві козаків: „се люде добрі, здатні, переносягъ легко голод і усякі недостачі, згодні будуть на найменьшу надгороду; ото лише хіба їх в тому, що не можуть брати фортец“.

³⁾ Пам. дипл. сношеній, I, 1318.

⁴⁾ Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, Зап. Н. Тов. т. X. стр. 4 і 21.

будь з вельмож. Одначе справа не утаїла ся і в Польщі дуже скоро розійшла ся звістка про зносини цїсаря з козаками¹⁾. До того при кінці 1593 р. лучив ся випадок, що зрадив усю тайну. Козаки, мабуть, щоб задалегідь прислужити ся цїсареві, напали десь при кінці грудня під проводом Лободи на наддунайські землі і вчинили чимало шкоди Волохам.

Але попереду спинимо ся коротко на біографічних відомостях про козацьких привідців сього часу.

Семерин чи Северин (Семерій, де у кого Семен та Шимон) Наливайко був сином кушніра з Подільщини²⁾. Батько його мав трохи землі в Гусятині. Відомі відносини його до властителя Гусятинського Мартина Калиновського, про які згадує пізнійше Северин Наливайко в листі до короля: „він мойому батькови, якого я одного мав, без жадної причини „zebra rokołatał“, і після такої муки він умер³⁾“, — певно через те, що не хотів відступити Калиновському маєтности. По тім Наливайки оселяють ся в передмістю Острога і лишають ся тут на завжди. У вдови Наливайка було три сини⁴⁾: найстарший Демян, середній Северин, який з початку займав ся торгівлею, і найменший (не знати його назвиська) — кушнір і шинкар; була ще сестра Олена⁵⁾.

Найстарший з Наливайків Демян був з початку сьвящеником при церкві Острожського замка, потім, після усмирення козацького руху, протопопом у Вильні; се була, як на свій час, дуже освічена людина; займав ся він літературою, писав і перекла-

¹⁾ Очевидно, звістки про зносини козаків з цїсарем кружляли ще й ранійш. Так біскуп київський Іосиф Верещинський доносив Жолкевському ще в жовтні, ніби християнський король обіщав козакам по 20 злотих і сукно на рік з умовою, щоб козаки мали артилерію з 24 гармат. — *Listy Żółkiewskiego*, 30—33.

²⁾ Bielski, *Dalszy ciąg kron.*, 281, каже, що Наливайко, „powiedają“, з Каменця. З свого боку, автор книжки „Весіди про часи козацькі“ — Чернівці, 1897, стр. 26 іменує його міщанином сатанівським. У Лавр. Пясочинського, посла польського (Кулишъ, *Истор. возе. Руси*, II, 176, прим. 1) в брульоні рукопису було написано, що він — *Woloszyn*, але потім, в листі до короля, се слово закреслене.

³⁾ Broel-Platter, *Zbiór pamiętnik. do dziejów Polsk.*, II, 215.

⁴⁾ „отличавшихся нечестіем“ (себто грецького обряду) — вираз патера Янчинського в „Жизни Жолкевскаго“ (Б. Каменскій, 3 вид., I, прим. на стр. 22—23).

⁵⁾ Эварницкій, *Истор. запор. козаковъ*, II, 124, не знати звідки узяв, що у Северина була і власна сімя.

дав „на просту мову“¹⁾. На старости літ вернув ся він знову до Острога і був, по постанові патріярха Єремії, духовником кн. Константина Острожського. Сакович каже, що „багато шкоды вчинив Польщі козак Семен Наливайко, але ще більш під Дем'яном, який своїм авторитетом відвернув багато Русинів від унії“. До самої смерті він був тяжким ворогом уніятів. Умер в р. 1627²⁾.

Меньший Наливайко не лишив свого ремства: він був шинкарем і торгував кожухами, „не уступаючи старшому в нечесті“³⁾.

Середній Наливайко залишив торгівлю і вступив в міліцію кн. Константина Острожського, як гадають, був рукодайним слугою у нього. Напевне, він був досить освічений — може бути під проводом старшого брата; одержав також і військову освіту на Низу. Як сам він каже, він „з молодих літ був при багатьох гетьманах козацьких в багатьох місцях в неприятельських землях“⁴⁾. „Се був красунь з себе, людина видатна; як би тільки він на добре повернув те, що йому Бог дав; до того-ж і чудовий пушкар“⁵⁾.

Будучи на службі у кн. Острожського, волею-неволею му-

¹⁾ Так він переклав на руську мову: „Лекції словенські Златоустого, отъ бесѣдъ евангелскихъ отъ Иерея Наливайка избраніе... Лѣкарство на осналыи умысль челоувѣчій (1607 р.). Д. Харлампович (Острожская православная школа в Киев. Стар. 1897, кн. VI, 382) тієї думки, що його ученість не сягала далі „славянських наукъ“ та уміння писати вірші (нпр. вірші на герб кн. Острожських та „Прозьба чительникови о часъ“ въ „Лѣкарстві“).

²⁾ В одній цікавій польській брошюрі „Nowe Ateny“ (рік і місце не зазначені) говорить ся: „наслідком незвичайної упертости в схизмі священика Богоявленської церкви анатемізовано і вигнано, а церкву полишили совам та горобцям на помешканне (цитую за В. Домбровским, „Острожская Старина“ в „Кієвлянині“ на р. 1840, кн. I). Оповідать, ніби умираючи він просив не ховати його при жадній церкві тому, що по його смерті „Ляхи прийдуть і наші церкви одберуть, а я не хочу, щоб і кістки мої зближувались з латинською церквою“ (Вант.-Каменскій, I, прим на стр. 22 - 23; Кієвлянинь, 1840, Острожская Старина).

³⁾ Слова патера Яччинского (Б. Каменскій, I, прим. на стр. 22 - 23).

⁴⁾ Broel Platter, Zbiór pamiętników do dziejów Polskich. II, 214. Принадна вказівка, хоч цілком безпідставна, в „Regestr kozakow nizowych zaporoskich rzeczeznnych“ з р. 1581, в якому зустрічаємо: Sewer u na (49 десяток, себго курінь), так само як инші, пізнійше відомі в історії нависька: Pawluk, Semen Buth, Iwan Bud, Swietohor z Kijowa (Źródła dziejowe, XX, 145—149).

⁵⁾ Bielski, Dalszy ciąg, 281.

єїв виступати проти своїх же братів-козаків, проти Косинського, і се було потім причиною недовіря до нього з боку Запорожців. Згодом, коли він лишив службу у Острожського і хотів помирити ся з Запорожцями, він писав останнім: „Коли його милость, пан воевода київський за образу свою від небищика Косинського вчинив війну з козаками, я, будучи ужитий на ту службу паном воеводою київським, згідно обіцянці служив йому, як і слідовало, по лицарському, досить пристойно і значно“¹⁾.

При кінці сього року Лобода з козаками вчинив екскурсію в наддунайські землі, про яку ми згадували раніше. Переходячи через Волощину, козаки натворили воеводі багато шкід — спалили один замок і міст чимало попалили, так що обурений воевода волоський запитував потім офіційально польський уряд, чи не за згодою гетьмана се зроблено, але одержавши відповідь, що гетьманови нічого навіть невідомо про се, відложив намір виступати походом на Польщу²⁾. Здасть ся, козаки Татарам вчинили менше шкоди як Молдаванам — узяли одно місто та спустошили кілька сіл.

В сім поході Лободи Наливайко, нам здасть ся, не брав жадної участі³⁾. За сим промовляє раз те, що Наливайко тоді ще був слугою Острожського; друге, що він не міг спільно виступати з Лободою, бо останній і його військо мали око на нього за сю службу і виступ проти козаків, і лише через пів року потім помирили ся; третє — що про се згадав би Валіцький або хто иньший в розмові з Вакером⁴⁾.

Підчас походу Лободи було зруйновано місто Oresovia

¹⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 214. Подрібніше про згоду Наливайка з низовцями див. далі, в дневнику Ляссоти під 1 люня 1594 року. Не знати, чи не надав за службу йому, або попови Демянови кн. Острожський маєтности на Волини. Принаймні в р. 1683 зустрічаємо с. Наливайковку (нині в Київськ. повіті), якої властителем був в той час пан Стоїнський (Арх. Ю. З. Росс. ч. VII, т. I, 497, 506). Похилевичъ (Уѣзды Київскій и Радомысльскій. К. 1887, стр. 54) рішучо висловлюєть ся, що се село „родина“ (sic!) давньої української шляхетської (?) фамілії Наливайків, в якої відомий гетьман Наливайко; його старший брат соборний протопоп. Розумієть ся, Похилевич висловлює свій згодаг не на підставі яких небудь певних джерел.

²⁾ Archiw domu Sapiegow, 81, лист Л. Сапєги до Христоф. Радзівіла з 26/II 1594 р.

³⁾ Иньшої думки Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стр. 4.

⁴⁾ Ibid., стр. 4—10.

(мабуть нинішня Орсова¹⁾), про що якийсь Валіцький, що звав себе *tribunus cosacorum*, згадує в розмові з Вакером: „*Loboda, cujus ductu nuper Orsiovia capta et incensa fuerit*“²⁾. Певно, про сей же похід, відомости про який мали уже 8 січня в Бару, згадує і венеційський посол Тома Контаріні (з Праги, 22/III 1594). Він оповідає, що козаки напали на пограничу Волощини на місто турецьке Угеупа — здобули, зруйнували, зрівняли з землею, і всі боять ся, щоб Турок не хтів за се помститись³⁾. Се мабуть перекручене Орсовія; можна б ще в сій назві бачити Джурджево або інакше Юргев, Юргево (*Jurgovia hand procul a Baalogrodo*), про зруйнування якого згадують літописці, але і Замойський і козак Валіцький твердять лише про одну Орсову. Напад на неї був зроблений під час ярмарку, коли там була маса люду і торговельного краму. Місто спалили до краю, а околицю на десятки миль спустошили. В сьому поході у Лободи було 3000 люда. Зруйновавши місто, він з великою здобичю пішов на Низ, — в лютому він уже „*nimis procul a finibus Hungariae absit*“⁴⁾. Не встиг він ще повернути ся, а вже Польщу облетіла звістка, що се зроблено за відомостию, волею і підмогою цісаря, бо 8 січня писано про се в Бару до канцлера Замойського⁵⁾.

Хто був сей Лобода? Григорій (у польських літописців Архорій) Лобода пробував на Низу, певно, уже з давніх часів. Після смерти Косинського його вибирають за старшого: „*Duce prius usos fuisse Coschinio, nunc in ipsius locum successisse Mycoschinium et alterum tribunum esse Lobodam, cujus ductu nuper Orsiovia capta et incensa fuerit*“⁶⁾. Польський

¹⁾ Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками (Зап. Н. Тов. т. X, стр. 6—7). ²⁾ *Ibid.*, стр. 6. ³⁾ *Ibid.*, стр. 7.

⁴⁾ *Ibid.*, стр. 23. Про сей напад Замойський оповідав Вакерови: „*cum magno risu atque adeo cachinno. quo praeclaro facinore eas scilicet Hectoreas manubias consecutos fuisse ajebat, ut in singulas victorum decurias (кім) binae pecudes spoliolum nomine distribuarentur, quemadmodum ad sede scriptum asseveratur* (*ibid.*, 21). Коли взяти на увагу, що козаків було в поході 3000, то усього погнали з собою очевидно 600 штук товару.

⁵⁾ *Ibid.*, стр. 23—24: *animadvertissem, cancellarium certiore esse factum, quasi M-tas V. Caes. Cosacos illos Nisovienses muneribus suis incitasset, ut Orschioviam oppidum, de quo supra dictum est, eo modo invaderent*“. Теж див. Bielski, *Dalszy ciąg kroniki. 210—211; Łubieński, Dziejopisanie krajowe, 34, Heidenstein. II, 321.*

⁶⁾ Евг. Барвінський, Зносини Рудольфа; стр. 23.

літописець малює нам його як людину високого зросту (5 локтів), надзвичайно сильну („*chłor ogromny i śmiały*“), який „одною лише фігурою панував над „*motłochem*“. До цього ще треба додати незвичайну суворість („риси його лица вражали кожного дикістю“), надзвичайну відважність („не раз жите його було в крайній опасності“), твердість слова¹⁾. Лобода був заможний чоловік, на се вказують численні справи про його спадщину, які шукали після його смерти по монастирях²⁾, у Жидів і землян³⁾. Бувши гетьманом, він набув в Житомирському повіті с. Сошники від п. Адама Волчковича⁴⁾.

Вернемо ся тепер до зносин козаків а австрійським цісарем і папою римським.

Як ми згадували, місією Вакера було як найдокладніше розвідати про те, що се таке козаки і о скільки їх можна ужити для тої мети, на яку вони самі себе пропонували. Рекомендація з боку Замојського була не вельми прихильна; коли в його присутности при розмовах о війні з Турками шляхт. Обалковський згадав випадково про козаків, він з обуренем („*cum indignatione*“) відповів, що ті, яких нині зовуть сим іменем, ні до чого непридатні — не мають ані вождів, ані не знають жадної військової дисципліни, ані не лучить їх навіть якась спільна ідея: от недавно своїому приятелеви Острозькому, воеводі київському натворили стільки шкоди⁵⁾. Не ліпше говорили про них і иньші. В часі побуту Вакера в Замостю зголосив ся до нього якийсь Валіцький — *qui sese tribunum summi illo-*

¹⁾ Siarczyński, *Obraz wieku panowania Zygm. III*, I, 297—298; Bartoszewicz (слідом за Antoni J. Trzy *opowiadanie historyczne*, 148). Лаврентій Пясочинський (Ист. возс. Руси, II, 176, прим. 1), чомусь вважав Лободу „*Moskwicinem*“, хоч, здасть ся, одно назвисько його не припускає сього.

²⁾ Якуб Претвич, каштелян каменепький, писав „*иждь онъ слышалъ же, яко бы при нихъ (монахах печерських) речи Лободины зостать мели*“, М. Грушевський, *Матеріяли для істор. козацьких рухів 1595—6 рр.* Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, стр. 11—12, 14—15, 19—21.

³⁾ У якогось Левона Перцовича і землянина київського Семена Бувовича (*ibid.* стр. 12, 14, 19, 20).

⁴⁾ Каманинь, *Матеріяли по історії козацького землевладдіння 1494—1668 гг.* (Чтенія въ ист. Общ. Нест. Лѣтоп. кн. VIII, стр. 18).

⁵⁾ Евген Барвінський, *Зносини Рудольфа*, стр. 21: „*neque duces habere, neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi propemodum sensu praeditas esse, utpote qui non ita pridem amico, et illi quidem potenti Palatino Kijoviensi tantam injuriam intulerint, cui etiam meritas stultitiae ac temeritatis suae poenas dederint*“.

rum ducis ajebat, — хтось із реєстрових і приборників офіційного „старшого козацького“ Яна Оришовського. Дуже можливо, що сей Валіцький, — той самий начальник артилерії (primarius praefectus tormentorum), який бомбардував опісля з Поляками козаків на Солониці¹⁾. Сей Валіцький заявив Вакерови, що приїзд його дуже радував як його самого, так і його товаришів, тому що сподіваються від нього дістати якусь певну відповідь на се, про що раніш через посла з цісарем переспраляли: вони зараз готєві на услуги, як лиш дістануть від цісаря певну відповідь — особливо що до грошевої винагороди. Жалує тільки, що нема тут тепер їх вожда Orscheovium (Оришевського). Козаки, казав він, се люде вільні, жовніри-охотники, що раз у-раз ведуть боротьбу з бісурманами. Обов їх над Дністром і Дніпром коло Києва, Канева і Черкас — але не мають вони жадних сталих осель. Перше старшим їх був Косинський — тепер на місце його став Микошинський, а другим старшим (tribunus) Лобода, сей що тільки що узяв Орсову. Але найважнішим вождем — summum ducem esse Orscheovium; йому підлягають по своїй волі всі иньші²⁾. Коли-б з ним цісар хотів порозумітись, може повести у бій сильне військо, аж до 10.000. Одначе поки не стане згоди про винагороду, не можна нічого певного обіцяти³⁾. Сей самий Валіцький згадує і про другого висланого козаками посла⁴⁾: се як раз припадає на Станіслава (властиво Остапа) Хлопціцького, запорожця, який десь перед тим прибув в Прагу, об'явив себо козацьким гетьманом і обіцяв цісареві привести їх 10.000: „се народ вільний, помагати може, кому захоче; як стануть вони під цісарські хоругви, можуть принести користь не тільки цісареві, але і всьому християнському світови“. Сей Хлопціцький був людина пролазлива, бувала; колись він був на

1) Górski, *Historya artilleryi*, стр. 82 і прим. 98 (стр. 125).

2) Ті, що не підвласні Лободі і Микошинському, себо реєстрові.

3) Власне всі отсі пересправи Вакера не привели зрештою до жадного порозуміння.

4) Евг. Барвінський, *Зносини Рудольфа*, стр. 22: „Ille subjecit, priorem legatum suum sine responso certo domum rediisse. Nunc alterum in itinere esse, cujus reditum avide expectent“. Властиве козацтво, принаймні запорожське, не висилало Хлопціцького до цісаря: він узяв на себе самозванно сю ролю, перетолкувавши по своїому балачки декого з київських козаків (де він пробував) про те, яким би чином заявити про себе цісареві, — див. далі дневник Ляссоти під 21 червня.

службі ще у Стефана Баторія, але мусів щось завинити, бо наступник Баторія велів був його за щось увязнити¹). Тепер, після приїзду Хлопціцкого, цісар рішив закликати козаків. Покладаючись на запевнення його, що для козаків досить буде якого будь подарунка, він післав їм хоругов, цісарського орла, срібні труби і котли і трохи гроший. Послом призначений був Єрих Ляссота²), досвідчений дипломат. 27 січня 1594 р. цісар закликав його до себе і поручив йому се посольство, а в товариші дав Якова Генкеля, який добре знав дорогу і головню польсько-українські відносини. 7 лютого Хлопціцкий і якийсь „жид Мойсей“ присягали на вірність цісареві, і 10 уже виїхали з Праги. Хлопціцкий поспішав ся, аби встигти задержати напад татарський на Угорщину, і тому виїхав вперед з листом цісаря, в якому стояло: „Татари нарід жорстокий, умов не додержують, а що нема кому доручити оборону земель християнських, то ми гадаємо, що ви мати мете за обовязок (узяти її на себе), а ми про се ласкаво вас просимо“. Сам Ляссота виїхав з Праги лише 24 лютого, узявши з собою 8000 золотих дукатів.

Незалежно від Рудольфа II, але на його користь, робив усякі заходи, щоби позискати козаків, також і папа Климент VIII. Бачучи, що на Угорщині вибухла страшенна війна (почала ся в р. 1592), яка грозить цілому християнському світови великою небезпечністю, він взяв сю справу в свої руки. Знаючи добре відносини в Польщі, бо був давнійше досить довго там нунцієм, висилає він в листопаді 1593 р. послом до східніх народів Олександра Комулея, якому поручена була і справа позискання козаків до війни проти Турка³): „Правдопо-

¹) Listy Żółkiewskiego, стр. 45.

²) Ляссота був Славянин-Морованин, родом із Блашевіц, і добре розумів по українськи, але писав по німецьки. Се навзисько відоме було і в Польщі (див. Арх. Ю. З. Р., ч. Ш, т. I, 38).

³) Комулео був іллірійський священник; уміючи по славянськи, він міг розмовляти в козаками без товмача. Властиво вносини козаків в папоу в справі ліги проти Турків належать ще до попередніх часів. Є звістка, що ще в р. 1583 один з „ротмістрів“ козацьких, маючи жаль на короля, що той не дозволив їм воювати Туреччини, предложив свої послуги, за посередництвом когось з нунціатури, апостольській столиці. Він жадав 25—30.000 дукатів і за те мав з помічю козаків донських, Волохів і навіть Татар за 12 день пустошити усе огнем і мечем, дійти аж до Царгороду. Коли виїздив в Польщі (на другий рік), кардинал Bolognetti — той ротмістр вдруге звернув ся в своєю пропозицією до папи через якогось свого родича, який навіть листа до папи написав. Цілий трактат про се, з рожевими надіями на козацьку поміч — мабуть чи не пера

дібно“, — каже інструкція папи Комулеєви — що вони повідомлені про ваш приїзд і ваші бажання пересправляти з ними, будуть вам безнастанно підсилати людей, щоб вас підслухували, або може схочуть завести вас до себе до дому: з того погляду маєте заховати ся, як будете вважати за відповідне. Від них розвідаєте ся наперед про здатність, з якою можуть нападати на Турка, про число їх війська, яке могли-б взяти з собою, про надії, які мають на сполученне з собою Черкасів, Волохів та Молдаван, і про се, чи сподіють ся сусідних Татар перекопських і Мінірелів спонукати до бунту проти Турків. Скоро лише сей ненаситний жар їх огорне, будете старати ся намовити їх, щоб раз вже дали розголос своїй славі по цілім світі таким визначним ділом, вкажете, що час до сього відповідний, бо сили турецькі заняті війною з християнами і тому легко піде всяке підприємство. Тут треба розважити, що могли-б несподівано напасти на Монкастро — що звуть його Поляки Козловом — і сею дорогою пійти берегом Чорного моря, де нагода добути великої добичі, а Турки не могли-б навіть боронитись, бо заняті борбою з християнами“.

„Перше, що відповідять козаки, буде правдоподібно про гроші; ви-ж можете їм обіцяти, що як лиш підіймуть ся якогось значнійшого діла, то святий Отець покаже їм ласку і поштарість ся зараз про гроші. Як лиш спостережете, що вони зовсім вдоволені, будете їх впевняти як найкрасшими словами, тим більше, що справді знаєте, що гроші будуть; будете їх переконувати, що лише по тій причині, що в Римі не знали нічого певного про стан річий і про їх готовість, не можна було наперед постарати ся про засоби грошеві на се. Коли-б однак рішучо відреклись рушитись без якоїсь суми зараз на руки, то впевнивши ся добре про їх число і справді поважні заміри виправи, яку-б мали зробити, дасте їм зрозуміти, що можете їм виплатити зараз до 12.000 зол., одначе на умовах, що нічого скорше не дістануть, поки не вступлять в краї неприятеля і не стануть творити йому значних шкід“¹⁾.

Spanocchi свідчить, що в нунціатурі почали звертати увагу на козаків і що тут мабуть треба вбачати і початок акції Комулея (див. Ludwik Boratyński, Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom, в Rozpraw. Akad. Umiejętności, t. XIX, стр. 302—303, прим. 4).

¹⁾ Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климентія VIII з козаками, Записки Н. т. ім. Ш., X, стор. 13—14. Кієвская Старина 1898, кн. VI, відд. бібліогр., стр. 101.

Послови папа дав також буллі до гетьмана і козаків. В сих буллях завзиває їх папа до борби проти Турків; про їх хоробрість висловлюєть ся так: знана мені і випробована ваша хоробрість — „*vestram virtutem et militarem fortitudinem vestram perspectum habere*“. В буллі до гетьмана також повно похвальних слів: „*Tum multa quoque de tua virtute et rei militaris scientia accepimus; viris enim fortibus fortem et prudentem virum praesse aequum esse*“¹⁾.

Побувавши в Трансильванії (Семигроді), Галичині, Молдавії і Польщі і скрізь діставши згоду іти проти Турків, Комулео нарешті виїхав і до Запорожців. „Козаки пробувають коло Великого моря (Чорного), — каже він, — чекаючи нагоди вийти в усте Дунаю. Число сих козаків не доходить і до 2000. Гадають, що вони пішли туди за просьбою його цісарської милости; иньші козаки стоять на татарській границі. Для особистих пересправ з останніми я поїду в Каменцю (Каменець?) і куди треба буде, — 27 квітня 1594 року“²⁾.

Пересправи Комулео з козаками тягли ся коло півтора місяця, з кінця квітня до половини червня. Тоді козаки стояли в 5 днях пути від Каменця, числом 2500 люда, разом з „начальником“ Богданом Микошинським. Останній прислав листа Комулеєви, в якому запевняв його, що він готовий з усіма козаками послужити пані проти Турків. Маючи сього листа, Комулео почав домагати ся, щоб молдавський господар сполучив ся з козаками проти загального ворога. Але молдавський господар, який недавно був обіцяв свою згоду, тепер ухилиєть ся — не знати кого більше бояв ся він: чи Турків, чи може козаків, які могли обернути ся при нагоді і проти нього самого³⁾.

(Далі буде).

¹⁾ Ibid., стр. 14.

²⁾ Еварницькій, Історія запорожескихъ козаковъ, т. II, стр. 101. Д. Еварницькій мав в руках оригінали реляцій Комулео про турецькі справи.

³⁾ Сьому не можна дивувати ся, бо козаки вважали Молдаван за найбільш непевних, зрадливих людей: „самі Молдаван по натурі непостоянний, зрадливий нарід, віроломність якого добре відома козакам“, „знаючи віроломність поганців і Молдаван, не наважуємо ся іти в похід... бо не мало чесних людей і добрих християн були зрадою віддані Молдаванам до руки поганцям“ (Tagebuch des Erichs Lassota від 20 і 23 червня).

Рік XIV.

Р. 1904 кн. V.

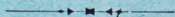
Т. LXI.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

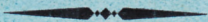
REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIV Jahrgang.

1904, V B.

B. LXI.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. П. Меднарекого.

Вийшло 20/X с. с. 1904.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав Василь Доманицький.

IV.

Тимчасом, поки тягли ся пересправи Александра Комулео з молдаванським князем і з запорожськими козаками, в самій Січи, на острові Базавлуку пробував германський посол Ерих Ляссота.

Вернемо ся трохи назад, щоби оповісти його подорож у Січ, а разом і козацькі справи за той час.

Отже 10 лютого Хлопцікий виїхав з Праги, уперед Ляссоти. Одначе він не міг пробути на Запороже так скоро, як би того треба було, тому він і післав до козаків гінця з копією цісарського листа до них, і сей гонець прибув на Запороже за три тижні до Великодня (18—20 марця). Одержавши цісарського листа, козаки зараз же постановили спробувати щастя в імя цісаря. Прочувши, що коло Білгорода (Аккерман) збираєть ся кінне і піше військо з наміром вирушити в Угорщину, вони за два тижні до Великодня (25 марця) в числі 1000 люда на 40 човнах пішли туди під проводом Лободи, зруйнували місто, спалили та сплюндровали околиці, узяли одного важного бранця і 2 яничарські значки, — пройшли скрізь з огнем і мечем і поклали на місці коло 2.500 узброєного і 8.000 простого люда¹⁾.

¹⁾ Tagebuch des Erichs Lassota, під 23 червня та 1 липня; Закліський, Знашеня цісаря Рудольфа II з козаками, стор. 9—10.

Коли Ляссота прибув до Львова, Хлопцікий, який очевидно чекав тут на нього, заявив, що з козаками без грошей нема чого і зривати ся до умов. Між тим Ляссота, боячись нападу Татарів в дорозі, лишив для безпечности гроші у якогось знайомого полковника цісарського війська; тепер за сими грішми поїхав Яків Генкель. Коли він вернув ся, Ляссота в Хлопціким вирушили (19 квітня) із Львова і 25 квітня були уже в Прилуці (на р. Десниці, допливі Бога), звідки 27 Хлопцікий вислав двох козаків: Григора Білоуса¹⁾ і Ганнибала з листом від цісаря і від себе до господаря молдавського Арона. Звідси-ж таки, з Прилук розписував він листи і до деяких козаків, закликаючи їх на службу цісареві. Се дуже занепокоїло Поляків. Жолкевський навіть носив ся з гадкою піймати Хлопцікого. „То-ж певне вже, що козаки дуже зброять ся, по місточках і селах подніпровських spiże sobie gotują. Певно, підуть під замки турецькі. Звольте донести, що з тим діяти“²⁾, писав він до Замойського.

28 квітня посольство зустріло двох запорожців — Тихона³⁾ і Семена Ручку, яких вислали козаки на зустріч Хлопцікому „на traktaty“⁴⁾. Сі козаки ствердили чутку, що 1000 запорожців поїхало пробувати щастя на 40 човнах. Від 30 квітня до 4 мая посольство пробувало в Хвастові. Звідси Семен Ручка поїхав просто на Запороже повідомити козаків про приїзд посла від цісаря, а Тихон лишив ся з Ляссотою. Тут же Ляссота почув, що козаки спалили Білгород, спустошивши околиці, але замка узяти не могли. Від 7—10 мая Ляссота

1) Чи не той се отаман козацький Білоус, що в р. 1568 грабував пизше Черкас т рговельні каравани? (Соловьевъ, Истор. Россіи, М. 1879, VII, 30). Ляссота (Tagebuch des Errichs Lassota) стор. 201 — неправильно іменує Bialyzis. Якогось „Белоуса Горбата“ (Хорвата?) бачимо разом з Сенком Шостаком і Саском Федоровичем, визначними опісля козаками, в Винниці під р. 1552 серед людей „што на дворци“ (Арх. Ю. З. Рос. ч. VII, т. I, 607). Грицька Білоуса ще раз зустрічаємо в р. 1597 підчас гетьманування Байбузи.

2) Listy Żółkiewskiego, str. 45.

3) Дуже можливо, що се Тихон Байбуза, опісля (1597 р.) гетьман козацький.

4) Listy Żółkiewskiego, 49—50. Не знаємо, як пояснити таку величезну невідповідність хронологічних дат у Ляссоти і Жолкевського: напр. події від 25 квітня у Ляссоти — у Жолкевського під 19 марця, 27 у Ляссоти — 14 у Жолкевського.

пробував у Києві. Сюди-ж прибув тоді із Молдавії Ганнібал з відповідю цісареві і Хлопціцкому. 13 мая Хлопціцкый виїхав вперед з подарунками і прибув на Запороже аж перед Зеленими сьвятами (при кінці мая). Козаки з захватом прийняли прислані хоругви і срібні труби. А коли на той час принесено звістку, що Казигирей з двома синами буде переходити через Дніпро коло Очакова, то гетьман Богдан Микосинський 31 мая на 50 човнах в числі 1300 душ вирушив з Січи, щоб не допустити його до переходу. Але „через значну перевагу його сил, як сухопутних, на конях, так і морських, на галерах та кораблях („8 галер, 15 каравел і 150 сандалів“), не могли дати дужого відпору. Одначе ми двічі ставали з ними до бою, бороли ся, о скільки дозволяли наші слабі сили, і дякувати Богу, узяли одного значного бранця“ (Белека, з царських придворних)¹⁾.

З червня бачимо Ляссоту уже в дорозі на Запороже. Того дня Ляссота зустрів нижче Києва недалеко від устя Псла московського посла Василя Никифоровича, який також їхав до запорожців „від великого московського князя“ з подарунками. Зустрівшись з Ляссотою, він заявив, що його господар згоден помагати цісареві і дозволяє запорожським козакам вступити до цісаря на службу. Після сього вони обидва сіли в човни і повз устя річок Ворекли, Орелі, Самари поплили до самого коша запорожського²⁾.

Треба зауважити, що московський князь справді мав добрий намір помагати Рудольфові II в боротьбі з невірними, про се сьвідчать посилки не раз гроший, подарунків і т. и. Лев Сапіга ще в початку квітня чув від королівського коморника, що „московський цар не малі „упоминки“ мав прислати нашим низовцям, а до того ще і 20.000 люда післати, щоб воювали і пустошили землі татарські і турецькі... Але я сього не кажу напевно, бо сих новин не досить“³⁾, — додає обе-

¹⁾ Tagebuch, 200—206, 210—211. До сього часу належить звістка у Жолкевського, що приїхав козак з Черкас і резповідав про похід запорожців на море; гетьман у них Лобода, а того, про що писав Верещицький (про „burdy“ між козаками), немає. Одного лише Корнуха убили за те, що вле стеріг, а звідси і байка повстала. На море пішло 1300 люда на 45 (sic!) човнах (Listy Żółkiewskiego, 52—53).

²⁾ Tagebuch des Erichs Lassota, 208.

³⁾ Archiwum domu Sapiegow, 86.

режний в висловах канцлер литовський. Що до солідного числа підпомоги козакам в 20.000 — то се напевно ті самі донські козаки, якими московський уряд так любив командувати і які дуже не охоче слухали ся московських наказів.

Тимчасом дякуючи козакам і Рудольфови, Польща опинила ся в досить прикрому положеню. В міс. лютому Рудольф просив уряд Річи посполитої через посла не пустити на Угорщину турецьких союзників Татар; а в місяці марці прибув від султана турецького чавш з листом, де султан повідомляє Поляків, що він заповідає цісареви німецькому війну, а з Поляками хоче удержати і на далі дружні зносини. Повідомляє, що закликав в поміч в Угорщину хана татарського, і просить Поляків, щоб дозволили сьому останньому перейти через їх провінції, а тоді, коли він буде в Угорщині, щоб задержували своїх підданих, а особливо козаків, від нападу на їх край.

Польща опинила ся в неприємному становищі — *inter Scyllam і Charybdim*, як пише Сапіга до Яна Замойского: „покинути християн в такому положеню, не дати їм помочи — не годить ся, памятаючи на *vicissitudinem rerum*, що ми недавно на самих собі досьвідчили тут і там шукаючи помочи (1590), а знов дражнити неприятеля *rebus sic stantibus non est tutum...*“¹⁾.

Якось треба було вийти з сеї ситуації: чавша „добре прийняли“ і відправили (при кінці квітня) з відповідю султанови турецькому, що Польща хоче зістати в добрих зносинах з Турцією, що їх зривати не хоче. Але скаржить ся на Татар, що нарушують мир, нападають на польські землі, чинять великі шкоди і т. и. Що до козаків, то нічого певного обіцувати не можуть, бо вони — вічні розбишаки, так само турецькі, як і польські вороги; нічого певного не можна обіцувати, коли сама Польща не меже забезпечитись від їх своєволі, що чим далі — то все більшає. Одначе король стараєть ся, щоби їх своєволю вже вкоротити на завжди²⁾.

Того-ж таки дня вислали сенатори лист до цісаря, в якому писали, що Татар Польща до Угорщини не пустить, бо вони дуже нищать землі, але дуже не задоволені з поведження ці-

1) *Archiwum domu Sapiegow*, I, str. 84, лист з 25/III 1594.

2) Евг. Барвінський, *Зносини Рудольфа*, стор. 30; *Archiwum domu Sapiegow*, 88.

сая, який очевидно хоче упхнути Польщу у війну з Турцією; Хлопський починає поводити ся в їх краю проти всяких умов, збирає війська без дозволу влади на те, щоб пійти на Турка, тимчасом як Польща має з Турком згоду. Хлопський розсилав листи в імени цїсаря, але Поляки сьому й вірити не хочуть, щоб се діялось з його цїсарської волі і наказу — бо-ж він знає *quid quantumque sibi in alieno Regno liceat*¹⁾.

Рудольф на се виправдуєть ся тим, що Хлопський, зачувши про лихо на Угорщині, зголосив ся до нього сам, пропонуючи військову поміч *cum octo vel decem millibus cosacorum Zaporocensium contra Turcas et praecipue Tartaros in regnum Nostrum Hungariae perrumpere conaturos* і запевняючи, що *cosacos istos esse liberos et nulli domino parere*: вони займають ся лише військовою справою, з якої лише і живуть, а служать тому, кому хотять. Тому маючи на увазі головнo добро справи християнської, прийняв він їх услугу, з тим одначе застереженням, щоб ні Польщі, ані кому з християн жадної шкоди не вчинили. Отже просить не толкувати фальшиво сього кроку, не виступати проти Хлопського, а противно — підпомагати його змагання²⁾.

Здаєть ся поясненням з боку Рудольфа мало хто вірив в Польщі, бо і згодом не раз було чути скарги на інтриги з боку цїсаря. Тимчасом Ляссота 8 червня прибув на острів Базавлук, що лежить коло одного з дніпровських рукавів — Чортомлицькому. Тоді тут була запорожська Січ. Козаки вислали на зустріч послам значніших козаків — привитати їх від усього товариства і на їх появу салютували з армат. „Ледви ми вийшли на беріг, — оповідає Ляссота, — як вони зараз повели нас в коло. Усього за кілька день перед тим, а власне 31 мая, їх вожд Богдан Микошинський вирушив

1) *Nobilem Stanislaum Chłopiczki subditum... coram Regiam (!) Mtis Dni Clementissimi Sacratissimae Mtis Vrae nomine militem conscribere, vexillum imperiale stemmate (sic) circumferre, classicum canere, homines ad arma sollicitare in provinciis et ditionibus Scr. Regiae Magestatis arctis pacctorum et foederum propinquitatisque vinculis cum Ipsa conjuncti(s)... Petimus a Serenissima Magestate vra scire, quae a Stanislaο Chłopiczki narrantur, vera sunt, id quod nos minime credemus, sive vana...* (Евг. Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 31—32).

2) *Ibid.* стор. 33—34.

на море на 50 човнах з 1300 люда (на Очаків). Ми просили донести колу, що ми надзвичайно урадовані, найшовши усе лицарське товариство в доброму здоров'ю. Потім, тим що вожд був неприсутній і не усе військо було в зброї, то ми не захотіли зараз викладати своєї справи, залишивши се до щасливого повороту гетьмана і решти війська. Вони охоче згодилися на се; потім ми пішли в свої шалаші (які вони звуть кошами), виплетені в хворосту і вкриті з гори кінськими шкурами від дощу“.

Тільки 18 червня вернув ся з військом Микошинський зпід Очакова. Від узятого ними кримського бранця Ляссота вивідав, що хан кримський вирушив з двома царевичами і 80.000 люда, з яких лише 20.000 узброєних і гідних до бою, і що вони повинні були, ніде не зупиняючи ся довго, просто йти на Угорщину. Тоді-ж таки Ляссота дізнав ся, що в Перекопській орді лишило ся не більше 15.000, і що хан, прочувши ще до виступу в дому про неудачі Турків в Угорщині, дуже неохоче іде туди.

20 червня Ляссота подав колу на письмі своє доручення що до вербовання війська. Козаки, попросивши вийти Ляссоту з кола, прочитали прилюдно цїсарську грамоту, і кожен повинен був висловити свою думку. „Коли-ж після дворазового завізвання усі все мовчали, то присутні розділили ся, як се у них звичайно буває при обміркованю справ, і зробили два кола: одно із старшиною, друге з простого люду, поспільства. По довгих нарадах поспільство нарешті звичайними викриками висловило свою згоду вступити на службу його цїсарського величества, на знак чого кидали до гори шапками. По сьому поспільство кинуло ся до другого кола — старшини, грозючи вкинути в воду і втопити кожного, хто буде против. Тому старшина зараз же згодила ся на усе, не сьміючи перечити поспільству, так сильному і могутньому, коли воно розлютить ся, і тільки вимагали щоб перебалакати з нами про умови. Вибрали 20 депутатів і нас знову закликали в коло“.

„Тоді сї депутати, усївши на землі серед великого кола, утворили мале коло і по довгій нараді закликали і нас до себе; ми прийшли й усїли серед них. Тоді вони виявили нам свою згоду вступити на службу його цїсарського величества, не щадячи свого життя. Вони згідні були йти в Молдавію, перейти Дунай і напасти на Турка, але сьому є чимало перепон, які повздержують їх і примушують навіть цїлком відмовити:

перше, вони не мають потрібної кількості коней ні для самих себе, ні під армати, бо Татари підчас семиразових нападів на них минулої зими, забрали і погнали більш 2000 коней, яких не лишило ся після сього і чотирох сот; друге, вони не відважують ся вступати в Молдавію в такій незначній кількості — 3000 люда, бо трудно покладати ся на господаря, та й самі Молдавани в роду непостійний, зрадливий нарід, віроломство якого дуже добре відоме козакам. Трете, — при так незначній надгороді і непевних наших пропозиціях вони не можуть уложити договору що до служби, як ми сього вимагали, так само як і підіймати ся у так далекий похід. Тому вимагали, щоб я поміг їм якось роздобути коней; питали ся, чи не захотів би я випросити у браславського воєводи¹⁾ кілька сот коней як для них самих, так і під армати. Потім казали, що не мають звичаю вступати на службу і йти походом на непевних умовах, і бажають, щоб я уложив з ними договір від цісарського імени що до трохмісячної платні і виживлення їх самих і коней; тоді вони згідні прийняти пропозицію і поміркують, що далі робити“.

„На се я відповів, що до коней, що мені, як чужосторонньому, незнайомленому з Польщею, тяжко щось радити їм; але я певен, що пішовши у гору Дніпром, вони можуть роздобути коней в своїх містах і селах, де вони родили ся і вирости і де кожен мав родичів чи знайомих; браславський воєвода, їх великий приятель, також міг би пособити їм кіньми, як би вони того зажадали. Що-ж до платні, то я не можу входити з ними в жадні пересправи, не маючи уповажнення на те. Його цісарська моць инакше розпорядив ся-б, як би вони були ранійше заявили свої жадання і, певно, справа стояла-б тоді инакше. А що до молдавського господаря, то певен я, він з нашою появою стане при боці цісаря. Тому я радив їм, з огляду на показані їм його цісарським величеством милости і довіре, який не вважаючи на далекий і опасний путь, прислав їм в самий їх табор стільки значних і гарних дарів і почесних річей, подібних до яких вони ніколи не одержували від жадного монарха, з сього боку показати довіре до його цісарського величества і, згідно його волі, піти в гору Дніпром на Україну, де до них безперечно зараз би пристало ба-

¹⁾ Князь Януш Збаражский.

гато люда; тоді можна було-б з значними силами пройти через Валахію до Дунаю, догнати Татарів і загородити їм шлях далі. Коли се виконають, можуть бути певні, що його цісарське величство, яко верховний монарх, надгородить їх з такою щедрістю, яка може значно перейти платню, що вони собі жадають, на славу собі і на їхню користь.

„На се вони знову відповіли і покликали Бога в свідки, що усі вони охоче готові служити цісареві, але отже є важні причини, які я уже чув, що не дозволяють на сей раз підняти так далекий похід. Проте, щоб його цісарське величство був переконаний в їх прихильности, вони мають намір зараз же вислати до нього своїх послів для уложення умов що до їх удержання, а самі тимчасом обіцяють потурбовати ся про коні і не лишати ся без діла, але ради служби цісареві підуть на море, і як що дозволить погода, постараять ся напасти на Кілію і Бабадаг, два славні міста турецькі, на Дунаї, вище його устя в Чорне море, або спробують зруйнувати Перекоп, головне місто кримських Татар, віддалене від Січи усього на 26 миль — коли іти навпростець, а як їхати морем — то трохи більше.

„На се я відповів, що задуманий ними морський похід при иньших обставинах був би справді послугою, але як він не відповідає пляном і наміром його цісарського величства, то, на мою думку, не можна його вважати за особлившу заслугу, тим більше, що не загородить шляху в цісарські землі Татарам, які уже перейшли за Дніпро і тепер уже десть по дорозі в Угорщину, і не відтягне частини турецьких сил. Між тим сі дві річі то властиво головна ціль нашого посольства. Отже я, як перше, запропонував від імени цісарського величства зараз рушити в Валахію, постарати ся нагнати Татар і загородити їм шлях в Угорщину; тоді вже можна буде від границі Валахії вирядити посольство до цісаря для пересправ що до їх удержання. Розумієть ся, що його цісарське величство, бачучи, що вони не сидять без діла, а навпаки — служать йому хоробро проти неприятеля, тим з більшою милостию і прихильністю прийме їх просьбу¹⁾.

„Коли осавули (начальники, яких можна прирівняти до поручників) обійшли кругом велике коло і переказали усе се иньшим козакам, поспільство знову відділило ся, утворило окреме

¹⁾ Tagebuch, 211—215.

коло і після нових нарад знову виявили згоду голосними викриками; разом з сим кидаючи у гору шапки. Коли ми зараз потім вийшли з кола, загуркотіли військові бубни і труби, зроблено кілька стрілів з армат, а у ночі пустили ще кілька ракет. Але того-ж вечера деякі неспокійні голови разом з більше можливими козаками, як наприклад мисливці або хазаї човнів, ходили від коша до коша і баламутили простий люд, вказуючи на далекість і небезпечність дороги, остерігали, радили подумати про те, за що беруть ся, щоб потім не каяти ся. Вони вказували на малі грошеві кошти, прислані козакам, за які жадним чином не можна вигодувати стільки люда в такому далекому поході, тим більше, що серед них багато людей бідних; потім питали, на що вони думають ужити сі гроші — на закупно хліба, чи коней? при тому виставляли ще й те, що його цісарське величество може затягти їх далеко в глибину чужої сторони і потім, як мине в них потреба, лишити їх як єсть, особливо коли вони не мають жадного забезпечення на письмі, затвердженого його печатю. Такими і подібними речами вони так настроїли простий люд, що ті, зібравши ся знову в коло ранком другого дня, 21 червня, прийшли до цілком иньшої постанови: що при так непевних умовах вони ніяк не можуть і не хотять виступати в похід, тим паче, що їм невідомо, чи дійсно існують обіцяні гроші, чи ні, і від кого вони можуть одержати їх, бо їм не подано жадної грамоти від його цісарського величества, так само як і свідощтва на письмі, що їм справді будуть виплачені додаткова сума і подарунки. Нарешті вони прислали до нашого помешкання кількох козаків, щоб переказали нам їх постанову. На се я відповів, що їм легко було упевнити ся в тому, що гроші прислані дійсно його цісарським величеством, і що я сам від себе не міг би предложити їм таких дарів. Що нарешті треба було бути без розсудку, щоб подавати надію на гроші, яких справді не було, і тим накликати на свою голову біду. Противно, вони можуть бути певні, що одержать сі гроші, як лише згодять ся на умови, предложені нами в імени його цісарського величества. Нарешті, на доказ моїх слів, я показав їм також інструкцію, скріплену цісарською печаткою.

„Коли сі посланці вернули ся в коло з моєю відповідю, а поспільство, не вважаючи на се, все стояло на своїому, то вожд і дехто з старшини, особливо Лобода, попе-

редній гетьман, при якому Білгород був зруйнований¹⁾, усіма способами просили і умовляли їх добре роздумати, що вони роблять, і не відкидати ласкавих пропозицій цїсаря, які вони повинні би вважати за велике щастє. В противному разі їх, що найменше, усї висьміють і глузувати-муть з них, коли вони відмовлять участи в такому поважному підприємстві, проти ворога християн, і не захочуть виступити походом, не вважаючи на ласкаві пропозиції, зроблені їм таким могутнім монархом. Але коли вони і після всіх усїх резонів стояли все на своїому, то вожд тут же серед кола в гнїві зрік ся свого титулу і зложив свій уряд, мотивуючи се тим, що він не може і не хоче лишати ся вождем людей, які так мало цїнять свою славу, честь і добре імя. По сьому коло розійшло ся.

„По обіді осавули знову скликали в коло увесь нарід; делких заганяли туди княми. Перш усього збори просили Микошинського узяти назад урядованнє, що він і вчинив. Потім чути було ріжні чудні розмови про Хлопїцкого; казали між иньшим, що він своїми фальшивими пропозиціями ввів у блуд не тільки його і цїсарське величєство, але й усїх нас і їх самих. Деякі навіть отверто висловлювали намір вкинути його в воду, чим дуже його стрівожили²⁾).

„Із того усього легко можна було зрозуміти, яку фальшиву ролю грав Хлопїцкий на дворі у цїсаря, а також і те, що він, майже у всіх точках, подав його цїсарському величєству фальшиві відомости. Бо перше: він видавав себе за козацького гетьмана, яким на ділі ніколи не був і навіть не міг сподівати ся сього титулу, як се я зрозумів з розмов старшини. Друге: його зовсім не посилало запорожське військo до його цїсарського величєства, а тільки, мешкаючи невдовзі перед тим у Києві серед козаків і по своїому розуміючи слова декого з них про те, яким би чином заявити про себе його цїсарському величєству, він зараз підхопив сї слова і без їх відомости

¹⁾ При кінці марця сьогож року.

²⁾ Сей спосіб розправи козаків над немилими їм особами був звичайним явищем на Запорожю. Ще в р. 1585 січовики утопили Глембоцкого, післанця Стеф. Ватория, який вимагав, щоб низовці не робили нападів на Крим і не псували спокійних відносин Польщі до Криму. І потім, в XVII в. зустрічаємо такі факти, коли козаки пускають ріжних немилых людей „під льод води пити“.

поїхав до цїсаря та предложив їх услуги, помітивши, що справа повертає на війну з Турками. Се оповідав нам сам Микошинський. Третє: він твердив, що число козаків доходить до 8—10 тисячок, що також неправда, бо приїхавши до них, я застав усього лише коло 3000 люда. Правда, вони можуть, як захочуть, зібрати ще кілька тисяч війська, як покличуть до зброї усіх тих козаків, приписаних до запорожського товариства, що проживають по ріжних містах та селах. Четверте: він запевняв, що вони будуть цілком задоволені дарами його цїсарського величества і зараз же, одержавши їх, готові будуть вирушити, куди направить їх його цїсарське величество, що також не справдило ся.

„Тому що Хлопїцький, правду мовивши, своїм самозванством сам дав повід до серйозних непорозумїн, які можна було-б усунути, колиб він виступав щиро, то я нераз і в таких острих виразах вигворював йому за його легкодушне поведженне, що зовсім змішав його і не раз заставляв обливати ся сльозами і потом, що виступав йому на лобі, бо він і сам добре розумів, що винен, і бачив ясно, що жите його в моїх руках, і як би я захотїв, то йому було-б зле.

„23 червня козаки зрана зїбрали ся в коло і прислали до нас кілька делегатів, які казали нам не думати, ніби вони не хочуть вступити на службу його цїсарському величеству; але що головна перепона сьому — добре відомий нам самим брак коней; як би не се, вони знали-б, що робити. В відповідь на се я запропонував уложити і подати в коло ті умови, які міг би я прийняти, після чого вони знову вернулись на збори переказати товариству моєму предложене і потім розійшли ся. Тимчасом я велїв написати мої умови, вони з свого боку теж почали писати грамоту з означеннем тих умов, на яких вони вважають можливим на сей раз вступити на службу його цїсарського величества. А по обідї, зїбравши ся знову в коло, вони не захотїли ждати, поки я подам їм свої умови, і поспішили прислати до мене кількох зпоміж себе з своїми умовами на письмі, на які жадали моєї відповіді, і зміст їх такий:

„Умови, подані усїєю радою запорожського війська послам римського імператорського величества. Перше: Одержавши минулої весни перед Великоднем листа від римського цїсарського величества, ласкавого нашого пана, присланого сюди за пороги через нашого товариша, пана Станїслава Хлопїцького, ми, почувши від бранців, що в Білгородї збираєть ся піше і кінне

військо турецького султана і що воно повинно звідси піти в Угорщину, прикликали на поміч всемогучого Бога і вирушили туди поспробувати щастя в ім'я його цісарського величства; пройшли всюди з огнем і мечем, покладали на місці 2.500 узброєного і коло 8.000 простого люда.

Друге. Коли вище згаданий товариш наш Хлопціцький передав нам прислані від його цісарського величства хоругви і труби, ми з подякою прийняли так важні клейноти, і одержавши докладні відомости про те, що кримський хан збирається з усією своєю силою перейти Дніпр коло Очакова, ми пішли туди разом з своїм начальником, бажаючи не допустити до переправи. Але заставши так дуже великі турецькі сили, як морські так і сухопутні, ми бороли ся з ними, о скільки дозволяли наші слабі сили, двічі атакували їх, завязували бій і дякувати Богу, узяли одного значного бранця.

Третє. Ми зобов'язуємо ся під час сеї війни з Турками все виступати проти неприятеля з присланими від цісаря стягом і трубами, переслідувати ворога в його землі і нищити її огнем і мечем.

Четверте. За прикладом батьків наших ми самі завжди і по всяк час готові офірувати жите за християнську віру; не відмовляємо чинити се і наперед; але знаючи добре віроломність поганів і Молдаванів, не зважуємо ся виступати в похід під так важним клейнотом, як стяг його цісарського величства, бо нам добре відомо, що не мало честних людей і добрих християн зрадою віддані були государем молдавським до рук поганам. З огляду на се все нам неможливо за таку платню підіймати ся у так далекий похід при такій недостатці коний як для самих нас, так і під армату.

П'яте. Ми хотіли-б послати його цісарському величству посольство — пана Станіслава Хлопціцького і двох иньших товаришів наших, з тим, щоб вони передали йому від нас білгородського бранця і два яничарські значки, вяснили-б усі непорозуміння і конче умовили ся-б що до нашого удержання.

Шесте. Тимчасом, поки вернеть ся посольство, маємо намір, з божою помічю і в присутности ваших милостей, вийти в поганську землю, коли можна буде — до самого Перекопа, або куди направить нас воля Всемогучого і дозволить погода, й іменем його цісарського величства знищити усе огнем і мечем.

Сьоме. Коли буде потреба, щоб його цісарське величество звернув ся листом до його королівської милости і уряду польського і випросив нам вільний прохід через їх землі; сподіваємо ся, що йому не буде відмови.

Восьме. Так само треба буде написати і до великого князя московського з прошеннем прислати сюди відділ війська, щоб ми могли скупивши ся іти на зустріч неприятелеви аж до самого Дунаю, або куди буде потреба, і могли-б з ним міряти ся силами“.

„Вислухавши сі точки, я вийшов з кола, вернув ся до свого помешкання і пересидів в ньому увесь сей день, але упевнивши ся в тому, що вони не мають гадки відступити від своїх умов, другого дня, 24 червня, послав у коло відповідь на подані мені умови.

Відповідь на подані козаками умови:

„Із поданих нам умов ми зрозуміли, що ваші милости охочі вступити на службу його цісарського величества, але три причини не дозволяють вам здійснити сей намір так, як се ми пропонували, а власне: 1) брак коний, 2) те, що ваші милости не відважують ся в такому невеликому числі вступити в Молдавію, знаючи зрадливу і віроломну вдачу сього народу, 3) що ваші милости не можете вирушити в далекий похід при такій малій надгороді і непевних умовах.

„Через се ви хочете післати пана Хлопіцкого з двома товаришами своїми до його цісарського величества, щоб вони уложили договір з цісарем що до вашого удержання. Тим що ми не можемо на се дати вашим милостям жадної відповіді, а між тим самі бачимо, що иньшого виходу бути не може, то мусимо бути задоволені і снм. Але ми хочемо також, разом з вашими уповажненими, післати до його цісарського величества кого будь із нас і пропонуємо трохи почекати з посольством до того часу, поки ми, за помічю Бога, щасливо повернемо із походу на Перекоп, тоді-б ми могли з'явити ся до його цісарського величества з приємною звісткою. Що до листів до короля і польського уряду, а також і великого князя московського, то ваші милости можете внести сі точки в наказ своїм послам для доручення його цісарському величеству, який ласкаво все порішить як найліпше. Нарешті, вважаємо відповідним, щоб ваші милости як найскорше звернули ся до великого князя московського з прошеннем вислати запропоноване ним військо вам в поміч проти Тур-

ків так скоро, щоб воно могло прибути сюди поки вернеться ваше посольство від його цісарського величства“.

„Причини, на підставі яких я не хотів поривати зносин з козаками, а навпаки — вважав корисним задержати їх на службі його цісарського величства, були такі:

1) Маючи на увазі, що розпочата з Турками війна протягнеться не рік і не два, я вважав корисним притягти на нашу сторону таких хоробрих і підприємчивих людей, які з молодих літ мають військове виховання і дуже добре пізнали того ворога, з яким мало не що дня мають справи, себто Турків і Татар.

2) Удержання цього війська обійдеться значно дешевше, як наемних жовнірів інших народностей, бо їх начальники задовольняються загальною часткою, не вимагаючи великої платні. До того вони мають власну артилерію і багато з них уміє орудувати гарматами, через що з ними не треба наймати і удержувати окремих пушкарів.

3) Тому що великий князь московський також узяв участь в сій справі і через своїх послів велів оголосити козакам (яких він також вважає собі підвладними), що вони можуть вступити на службу його цісарського величства, то я не наважився порвати зносини з ними, боячи ся, щоб великий князь не образив ся і не відмовив в присилці обіцяного війська в поміч, про яке говорив мені й його посол.

4) Я не міг відшукати иньшого місця, де так би зручно могло прилучити ся до нас помічне військо великого князя, як власне тут, звідки воно може вирушити всюди, куди буде потреба.

5) Коли я побачив, і навіть не без серйозної небезпечности на ділі переконав ся в тому, що сі пересправи з козаками противні планам канцлера¹⁾, я вважав тим більше потрібним підтримувати їх на далі, щоб він не міг перекинути їх на свою сторону і тим самим зміцнити і ті шкідливі інтриги, якими він був зайнятий в той час (чого треба було бояти ся).

6) Коли-б я навіть зразу порвав з ними пересправи, то всеж мусів би був заплатити їм гроші сповна, бо вони вважали їх заслуженими за два походи, зроблені ними в імени його цісарського величства, а власне: один похід під Білгород, який вони зруйнували, і другий, коли вони пробували не пустити

¹⁾ Себто польського канцлера Яна Замойського.

Татар перейти через Дніпро коло Очакова, хоч і без успіху, через значну перевагу турецьких сил.

7) Тому що внутрішні відносини в Польщі, як видно, загрожували революцією в найблизшому часі, то я вважав справою надзвичайної ваги заручити ся приязнею сеї громади, яка не тільки має величезний вплив на Україні (себто на Волині і Поділю), але на яку оглядаєть ся й уся Польща“.

„24 червня я віддав їм 8000 дукатів золотом в чистому полі, посеред якого маяла застромлена в землю хоругов його цісарського величества. Вони зараз розстелили на землі кілька татарських кобеняків чи загорток, які вони звичайно одягають, висипали на них гроші і веліли кільком із старшин порохувати їх. Потім я знов вийшов із кола і вернув ся в свій кіш, але збори довго ще не розходились.

„Дальші дні вони пильно радили в колі і нарешті вирішили післати Хлопцікого не до його цісарського величества, а до великого князя московського, а на його місце вибрали депутатами Саська Федоровича і Ничипора, які повинні були разом зі мною їхати до його цісарського величества і умовити ся з ним що до надгороди за їх службу і удержанне. А Яків Генкель повинен був лишити ся серед них для того, щоб мати змогу доносити завчасу його цісарському величеству про все, що вони зроблять на користь його за сей час. Похід на Татар, до Перекопа також відкладено до ліпшої години.

„Першого липня я розпрощав ся на загальних зборах з начальником і усім запорожським лицарством; вони з свого боку дякували мені за мої клопоти і подарували футро з куницї і шапку з чорних лисиць; потім доручили своїм послам лист до цісаря і уповаження такого змісту:

„Лист від війська запорожського до його цісарського величества.

Божою милостию святїйший і непобідимїйший християнський цісарю, найласкавійший государю! Найприхильнїйше і від щирого серця передаємо вашому цісарському величеству, яко верховному голові усіх християнських королїв і князїв, самих себе і свою завжди вірну службу. Бажаємо вашому цісарському величеству, панови нашому ласкавому, і просимо у Бога всемогучого здоровля і щасливого господарювання над християнською землею і щоб всемогучий Господь принизив і покорив під ноги вашого цісарського величества ворогів святаго хреста, турецьких бусурманів і Татар, також щоб дарував вашому цісарському

величеству побіду, здорове і все добре, чого ви самі бажаєте. Усього сього бажає вашому цісарському величеству усе військо запорожське вірно і від щирого серця.

Присланий до нас, запорожського війська, за волею і наказом вашого цісарського величества, з значними дарами, наш товариш Хлопцкый, нині полковник (себто начальник над 500 козаками), який був минулого 1593 року у вашого цісарського величества, пана нашого ласкавого, з причини багатьох трудів і перепон, які він зазнав разом з послами вашого цісарського величества — Ерихом Ляссотою та Яковом Генкелем по дорозі через польські краї, прибув до нас лише перед Зеленими святами. Проте ми, ще багато до його приїзду, а власне за три тижні до Великодня, слухаючись найласкавішого наказу вашого цісарського величества, висловленого в присланій і об'явленій нам тут за порогами копії з листа вашого цісарського величества, не хотіли відтягати ся, але за прикладом наших предків, що промишляли лицарським звичаєм і яко люде, все готові служити вашому цісарському величеству і усьому християнству, звичаєм своїм, покликавши в поміч Бога, на щастє вашого цісарського величества вирушили в морський похід за два тижні до Великодня, себто в злий час, нехтуючи житєм і здоровлєм. Почувши від бранців-Татар зашевне, що в Білгороді зібрало ся багато війська, кінниці і піших яничарів, звідки за наказом їх володаря, турецького султана, вони повинні були вирушити в угорську землю вашого цісарського величества, ми вспіли, за помічю Бога, на щастє вашого цісарського величества зруйнувати і сплюндрувати вогнем і мечем пограничне турецьке місце Білгород, при тім перебили кілька тисяч люду, як вояків, так і простого; через що і посплаємо вашому цісарському величеству одного бранця із зруйнованого міста і два яничарські значки.

Потім, також в недавній час, кримський хан, хочачи вирушити на землі вашого цісарського величества, прибув з своїм військом до устя Дніпра і Буга, коло Очакова; ми під стягом вашого цісарського величества пробували не допустити його до переправи, але через значну перевагу його сил, як сухопутних, на конях, так і морських, на галерах та кораблях, не могли дати їм потрібної одсічи.

Одначе ми двічі ставали з ними до бою і захопили значного бранця, якого також післали до вашого цісарського величества, як би він не був тяжко ранений. Але Ляссота, який

сам бесідував з ним і розпитував чимало, донесе вашому цісарському величеству про все, що довідав ся від нього. Сьвідчимо свою вдячність, яко найнивші слуги вашого цісарського величества, за прислані вашою цісарською милостию цінні для нас, яко людей лицарських, подарунки: стяг, труби і гроші готівкою. Дай Боже, щоб ми могли з користію справити ся в сьому морському поході, який ми маємо намір підняти в божою помічю в імени вашого цісарського величества; подробиці про нього ласкаво вислухайте на словах від посла вашого цісарського величества Ляссоти, а також і від наших послів, Саська Федоровича і Ничипора (обидва сотники нашого війська запорожського).

„Просимо ваше цісарське величество, яко государя християнського, прихильно і з усім довірем вислухати сих послів наших, уповажнених перевести нашу справу. Полковника нашого Хлопіцкого ми вирадили з грамотами вашого цісарського величества і нашою до великого князя московського, яко християнського господаря і прихильного приятеля вашого цісарського величества, просячи йому прислати нам помочи проти Турка, що для нього не тяжко буде з огляду на близькість його границь, а відси військови його буде легко пройти в Волощину або й далі.

„Просимо також ваше цісарське величество звернути ся з грамотою до його королівського величества і до уряду польського, щоб кождий козак, на підставі охронної їх грамоти, міг вільно і безборонно виступати в похід, виходити з їх землі і вертати ся до дому¹⁾.

„До відомости вашого цісарського величества доводимо, що число нашого війська запорожського досягає 6.000 люда, давніх, вибраних козаків, не лічучи хуторян, що живуть на границях. Через далекість дороги додаємо до згаданих послів наших і начальників ще двох з нашого товариства. Віддаючи ще раз себе і службу нашу смиренно ласкавому добродійству вашого цісарського величества, лишаємо ся вірними слугами.

Дано у Базавлуці, коло дніпровського рукава Чортотлика, 3 липня 1594 р.“

¹⁾ Сього не вільно було козакам по конституції 1593 року.

„Уповажненне запорожських послів.

„Я, Богдан Микошинський, гетьман запорожський, разом з усім лицарством вільного війська запорожського, сим свідчимо, що ми за відомостию і згодою нашого лицарського кола висилаємо до вашого цісарського величества, пана нашого милостивого, сих послів наших, сотників нашого війська: Саська Федоровича і Ничипора, уповажнених скінчити нашу справу з вашим цісарським величеством, нашим найласкавшим господарем, і просимо довіряти їм у всьому, так як і всьому нашому війську, зобовязуючи ся сею грамотою і нашим лицарським словом в тому, що цілком будемо задоволені рішенням, який випадє між згаданими нашими послами і вашим цісарським величеством і безперечно йому підлягати- мемо. На доказ того для більшої певности видали ми нашим послам се уповажненне, ствержене в долині печаткою нашого війська і власноручним підписом нашого військового писаря, Льва Вороновича. Дано у Базавлуці, коло Чортомлицького рукава Дніпра, 3 липня 1594 року“.

2 липня Ляссота, попрощавши ся з московським посольством, яке ще лишало ся тимчасом на Запорожі, вирушив з Запорожа на турецькому сандалі разом з запорожськими послами: Саськом Федоровичем і Ничипором і ще двома козавами; в той час, коли вони відпливали від берега, запорожське військо повитало їх на пращанне грою на бубнах і трубах і стріляло з гармат.

На сьому уривають ся наші близші відомости про зносини козаків з цісарем. Про їх наслідки знаємо згодом з реляції патера Александра Комулео, який не мало спричинив ся в справі Язловецького проти Татар при кінці сього року.

V.

Як уже згадувало ся, Татари ще в місяці марці були готові вирушити з великими силами на Угорщину, про що вже тоді була чутка в Польщі. Звістку сю подав у перше воєвода волоський, одначе йому не повірили зразу ні Замойский, ні Жолкевский, підозриваючи якісь хитрощі з його боку, або що йому хочеть ся нагородити¹⁾. Тимчасом вісти приходили з усіх

¹⁾ Archiwum domu Sapiearów, I, str. 109; Listy Żółkiewskiego, 43.

боків, отже усі почали зброїти ся, стягати військо, але його було мало. Запорозькі козаки прочувши може раніш усіх про заміри Татар, зробили в імени цїсаря в кінці марця під проводом Лободи напад на Білгород, і впрізвали більше 10.000 Татар. З свого боку і Наливайко, який тільки що лишив службу у кн. Острожського, звертаєть ся в місяці квітні в листом до канцлера Замойского, в якому просить дозволу зібрати „товариство“ і виступити проти ворогів хреста господнього, де буде потреба; просить лише давати йому „провенту slusnego“¹⁾. Відповіди Замойского не знаємо, можливо, що її й не було, коли канцлер тримав ся тої думки, що „z niżowcy sic stantibus rebus nie zda mi się niwec wdawać“, бо вони „nullius pretii esse“²⁾. Але Наливайко, не вважаючи на се, зібравши комо 2½ тисячок люда, таки погнав ся за Татарами, щоб не допустити їх на Угорщину і не дати зійти ся з турецьким султаном Амуратом. Проте Татари здурили козаків — і через Покуте утікли на Угорщину, спаливши по дорозі Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси (нині Єзуполь), Тисьменицю. Наливайко гнав ся за ними аж до Теревовлі, але не вспівши нічого, повернув назад, узявши по дорозі чималу здобич³⁾. Гнав ся за Татарами і Замойский до Самбора, але також без успіху. Замойскому ніхто не прийшов на поміч. „Перестороги мої, які я тільки разів повторяв, що Татари будуть сюда йти, хоч як їх нехтовано, справдились вкінці; ніхто в поміч мені не прийшов“, — каже він в листі до воеводи люблинського Зебжидовського 9 липня⁴⁾.

1) Listy Żółkiewskiego, 64; Bielski, 212—213, Heidenstein, II, 321—322. D. Antoni J. (Trzy opowiadania historyczne, 154) чомусь покладає се на початок р. 1595.

2) Listy Żółkiewskiego, 44.

3) Здаєть ся сюди має належати згадка про похід в листі Наливайка до короля з р. 1595, де він пише так: „Скінчивши службу у Острожського, я пішов з своєю компанією в ворожу землю. Знаючи, що Татари уже по той біб Прескан (на малі Боплана Піскан, між Білгородом і Тегинем, на Дністрі) і вже починають грабувати границі держави, я пішов до Пресканів, ворожого міста, узяв його і кілька сіл сплюндрував“ (Broel-Platter, Zbiór pamietników, II, 214). Але, може бути, що се мало місце і пізніше — в осени сього року, коли Наливайко покинув Явловецького.

4) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II і Климента VIII з козаками, стор. 17.

Повернувши ся з походу погоні за Татарами, Наливайко вважав за потрібне поділити ся здобичею з січовиками, бажаючи тим здобути ласку їх і пробаченне за те, що підчас пяткинської облоги виступав проти них¹⁾. Ляссота оповідає в своєму дневнику²⁾, що він бачив там в Січі двох козаків, делєгатів Наливайка, які прибули туди 1 липня. Прибувши в Січ, делєгати перш усього просили пробачити Наливайкови за те, що він, будши на службі у київського воеводи, проти якого ворогували запорожці, мусів ставати проти них. Тепер же він, зібравши більше 2 тисячок козаків, догнав Татар в Молдавії і відбив у них 3—4 тисячки коний. Довідавши ся, що запорожське військо відчуває велику недостачу в конях, він посилає своїх посланців в Січ і через них оповіщає, що він готов поділити з низовими товаришами свою здобич і подарувати їм 1500—1600 коний, аби лише запорожці мали його за свого приятеля. „Що-ж до того, що лицарство підозріло дивить ся на нього, — переказував Наливайко, — то він не забарить ся стати перед радою, віддасть свою шаблю їй в руки і постараеть ся виправдати своє попередне поведженє. Коли-ж і після того рада признає його винним, то він запропонує сією самою шаблею стяти йому голову. Одначе він сподіваєть ся, що низові лицарі будуть задоволені його поясненнями, пізнають їх справедливість і на все вважати-муть його своїм приятелем і братом, бо, що до минулого, то він був на службі у київського воеводи ще ранійш, ніж запорожці дійшли до війни з Острозським; коли-ж непорозуміння між ними скінчили ся війною, то уже власний гонор не дозволив йому, Наливайкови, покинути воеводу, свого пана, якого хліб він їв задовго перед тим і на службі якого був здавна, тому він і був змушений бити ся за нього проти його ворогів“. Очевидно, Запорожці вдволили ся сими поясненнями і помирили ся з Наливайком, з яким опісля виступають спільно, хоч особиста якась неприязнь між Наливайком і Лободою лишила ся на все.

¹⁾ Heidenstein, II, 363 виставляє ще одну причину незгоди низовців з Наливайківцями — що запорожці не хотіли мішати ся з усяким збродом... Навряд, чи може се бути справедливо, коли як ті, так і другі нічим не відрізняли ся між собою. Зрештою незабаром таки змішали ся і виступали потім разом.

²⁾ Tagebuch, 223.

Тимчасом коли Татари пройшли через Поділе на Угорщину, починивши по дорозі великі шкоди, Поляки запалили ся до діла. Вели ся розмови про пімсту, а про канцлера в краю, а особливо за границею¹⁾ говорили, що він був в порозумінню з Татарами. Отже може бути, що ся остання обставина не мало спричинила ся до того, що Замойский дав дозвіл старості снатицькому Миколі Язловецькому ужити тих самих козаків, яких уважав nullius pretii esse²⁾, до нападу на Крим як раз в той час, коли Татари були на Угорщині, і геть його знищити, щоб не лишило ся навіть знаку істнування там Татар. В сій справі брав визначну участь, і певно був навіть ініціатором її, Олександр Комулео, папський посол. З козаками, як говорило ся вище, Комулео почав пересправляти від кінця квітня до половини червня, і вони під проводом гетьмана Богдана Микошинського готові були послужити проти Турків. Пересвідчивши ся в їх прихильности, Комулей почав пересправляти потім з господарем молдавським, щоб з ними получив ся; але сей не пристав на те, по части зі страху перед Турком, а більше мабуть — перед самими козаками, що як писав папа „sono come aquila volante“³⁾, готові кинутись то на сю, то на ту сторону. Нарешті рішив ся він получити ся з ними. „Я привів до того, — каже він, — що згадані козаки підійшли до молдавських границь, що вони і зробили, ставши табором поблизу молдавського війська. Молдавський князь згодив ся виступати за одно з козаками, по части після переконань і намагань з мого боку, для чого я двічі навмисне їздив в Молдавію, по части з остраху перед Турками і Татарами, про яких я довідав ся, що вони, сполучивши ся, хотіли відобрати у нього князівство. Через се все він зібрав військо числом 21.000, узброїв його добре артилерією і вийшов до проходу, через який Татари звичайно переходили в Молдавію і Угорщину, наваживши ся сміливо виступити проти неприятеля і не перепустити його. Коли-ж я довідав ся потім, що князь молдаванський не згодив ся получити ся

1) Пригадаймо хоч би погляд московського уряду на відносини Замойского до турецького султана: „Канцлеръ Янъ Замойскій мимо всѣхъ Турскому доброхотаеть“ і т. и. Пам. диплом. сношеній, I, 1318. Теж і у Ляссоти.

2) Правда, і на сей раз він не багато сподівав ся від козаків. Heidenstein, Rerum ab excessu, II, 30.

3) Евген Барвінський, Зносини Рудольфа II, 18.

з козаками, то послав переконати їх не лишати ся тут даремне далі, а йти руйнувати які ближші турецькі міста, обіцяючи разом з тим, що молдаванський князь не буде заважати в сьому... Я потай предложив деякі подарунки начальникови козаків, обіцяючи йому згодом більше. Він і пішов зі згаданими козаками. Сей раз я послав йому сто флоринів, які у мене були, і обіцяв получить його з дніпровськими козаками для доброї здобичи. Начальник козаків не захотів дожидати ся і пішов під місто Кілію, де і спинив ся¹⁾.

Сі звістки як раз мають припадати на зносини Комулео з Язловецьким, з яким він укладає формальний договір (30 серпня 1594), згідно з яким папа має дати козакам 12.000 флоринів на військові видатки, а Язловецький повинен був протягом трьох найблизших місяців або зробити напад на татарський край і їх землі і спустошити їх, або напасти на їх військо і гнати його, коли вертати-меть ся з Угорщини. Комулео дав Язловецькому зразу 10.000 флоринів. Останній оповістив про своє підприємство Замоїського. Канцлер відповів, що він, яко офіційальна персона, не може дати ні поради, ні ухвали, але яко приватна особа він цілком спочуває сій справі.

В Польщі були незадоволені з того, що Комулео робить заходи, щоби підбурити людей до війни з Татарами, і що дав гроші Язловецькому, аби тільки він вибрав ся на сю виправу²⁾.

Одержавши чималу грошеву заемогу, Язловецький зібрав власне військо, а окрім того увійшов в зносини з Лободою та Наливайком, які привели йому 6000 люда козаків, і вирушив в похід. Але козаків не стільки цікавили Татари, скільки здобич в тих краях, — „non hostem, sed praedam petebant“, як каже Гайденштайн³⁾. Вони справили закид Замоїського, що казав: „neque disciplina militari ulla imbutos, nec communi sensu praeditos“, і почали в дорозі покидати Язловецького; військо його рідшало з кождим днем; навіть його власні люди потягли за козаками: „утікало, кажуть, по 100 люда за ніч“⁴⁾; зреш-

1) Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, II, 121—122.

2) Реляції Малаєспіні — див. Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 18.

3) Rerum ab excessu, стор. 307.

4) Bielski, 224.

тою під Білгород він мав прийти з 80 люда. Ся нещаслива експедиція знищила і материяльно і морально Язловецкого, і він скоро вмер, в довгах і убитий горем¹⁾.

А козаки, покинувши Язловецкого, розгуляли ся на добре. Частина їх, під проводом Наливайка, пішла під Браслав, в свою від кількох уже літ улюблену країну, вигнали звідти старосту Юрия Струся, вимагали „стації“, провіанту, забирали коні, воли — але довго не барили ся, і таки зараз же виступили під Кілію²⁾. Вертаючи назад — заглянув в Тегинь. „Не хочючи гаїти часу і користаючи ся з нагоди ми пішли під Кілію. Хотіли були узяти приступом Тегинь, місто узяти, поганців чимало вирізали, частину узяти живцем. Намірювали ся взяти і замок, але не прийшло ся; тоді ми розпустили загони (по Прутови і Богови); 500 сіл спалили, чимало люда перебили, а ясиру — Турків, Туркень, Татар, Татарок 4000 узяти“³⁾. Але не прийшло ся їм користати з того, що здобули вони в поході. Коли вони переправляли ся через Дністер, напав на них молдавський господар Арон з 7000 війська, відняв усю здобич, через що у Наливайка згинуло від голоду щось коло 1500 люда. Відходячи, козаки грозили Молдаванам: „Памятайте, відплатимо ми вам, даємо слово лицарське і сьвято виконаємо його“, що справді, як побачимо далі, й здійснили⁴⁾.

По нещасливім поході вернув ся Наливайко з козаками до своєї резиденції — Браслава, де саме тоді (в середині вересня) відбували ся судові рочки, що розпочали ся 6 вересня. Наливайко вислав післанців до міського писаря Байбузи з погрозами на адресу шляхти, і писар нічого не міг ліпшого ви-

1) Кіевская Старина, 1898, VI, 101—102.

2) Може бути, що до сього належить згадка Комулея в горі, що „начальник не захотів чекати (дніпровських козаків з Лободою) і пішов під місто Кілію, де і синив ся“, як що під „начальником“ тут слід розуміти Наливайка, а не Язловецкого.

3) Broel-Platter, Zbiór pamiętników do dziejów polskich, II, 215; Заклинській, Зношеня цѣсаря Рудольфа II зъ козаками, 23.

4) Ibidem. Дивно трохи, що сей похід Наливайко в листі своїм укладає після пробування в Бару, себто десь аж в лютому 1595 р. Справді, годі козаки з Наливайком ходили також під Тегинь і також не щасливо, але відносини до Арона були зовсім иньші: він їх сам покликав, та і про похід той Наливайко оповідає таки тамже, на ст. 215.

гадати, як відкласти рочки, а шляхті порадити чим скорше вертати до своїх господ. Потім ся шляхта, зїхавши ся в Венцику (чи не Винниці?) для обібрання депутатів на трибунальські суди, постановила не відкладати дальших рочків (які припадали на Михайла, 29 вересня), і зїздити ся до Браслава¹⁾, до чого їх підговорювали пани судові: „козаків пак під Тегинем загинуло коло 1500, а иньші по містечках та селах до своїх господ розбрели ся“. Одначе „стації и померное“, себто помешканне і корм козаки вимагають як і перше — як тоді, коли йшли під Тегинь: забирають гурти з кількох соток коний, волів, беруть табунами яловиці. Отже шляхта, боючись, щоб на неї не подумали, що вона снільно виступає з Наливайком, послала до нього пана Григорія Цурковеского з дорученнем обявити козакам, що „стації“ вона далі не давати-ме; писала також вїттови Тиковичови і міщанам, щоб не ображали ся з того, що „громадою въ одномъ мѣстцѣ до Браславля зъ судомъ земскимъ едемо“. Але козаки післанця затримали, а шляхті не дали жадної відповіді. Шляхта наблизилася до міста і стала на ніч на ґрунтах пана Шаска, хорунжого браславського, над Бугом. Тимчасом магістрат браславський (вїт Роман Тикович, бурмістр, райци і все „посполитетво“), „маючи себе на помочь того-то человекѣа незбожного, Наливайка зъ его дружиною“, з'організували оружний напад на шляхетський табор, — шляхту побили, помордовали, забили пана Івана Гордієвича Микулашеского і кілька слуг; чимало шляхти і людей служебних поранили, покололи, посікли, і все, що було при них: одїж, листи, гроші, коні, позабирали“²⁾.

Таким чином браславські міщане, за помічю козаків, досягли на якийсь час того, чого бажали — висвободили ся зпід власти старости і взагалі переваги шляхетського стану, що підтримував старостинську власть. На якийсь час заведено цілковиту автономію міста, так само як се було при кінці 1592 р. в Острополі при Косинському. Одначе не на довго, бо уже на весні другого року, коли Наливайко з товариством пішов в Трансильванію, Станіслав Жолкевський послав „напоmnеніє“ браславському магістратови, вимагаючи признання

¹⁾ В. А. (Къ исторіи возстанія Наливайка, Кіев. Старина 1896, X, відд. II, 2) гадає, що зїзд „судових рочків“ був лише претекстом для нарад про способи оборони.

²⁾ Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 67–68.

власти старости. Міщане, не маючи ні звідки підмоги, мусли покорити ся: написали лист, в якому просили пробачення і обіцяли звернути кошти за усі шкоди, зроблені старості, зараз же передали намістникови старости замок з артилерією і амуніцією, але актових книг, що бракувало в іродській канцелярії (за рр. 1577—1594), які подерли або взяли з собою козаки, — повернути не мали змоги¹⁾.

Але і на сей раз козаки не довго пробували в Браславі. В жовтні прибув сюди і Лобода, може бути на підставі умови між ними, і вони рішили віддячити Аронови за його віроломство. У того і другого разом тепер було 12.000 люда²⁾; їх поділили на 40 хоругов, і дві були з цісарськими орлами. Голосячи всім, що вони ідуть на заклик цісаря в поміч йому, козаки, маючи гетьманом Лободу, а „поручиком“ (помічником) Наливайка³⁾, рушили в Молдавію, перейшли Дністер коло Сороки (низше Ямполья) і спалили Цецору; під Сучавою зустріли ся з Ароном, тричі ставали до бою з ним, і вкінці він мусив утікати на Волощину. Козаки перейшовши Прут, напали на господарську столицю Яси, спалили і пограбували, — лишили оден камінний палац воеводи. Спалили також чимало сіл в околиці, узяли велику здобич, і потім не хапаючись (по дорозі спочивали на Поділю) вернули ся на Україну — під Бар⁴⁾. Весь сей похід в Молдавшину відбули вони ніби за три дні!

¹⁾ В. А. Къ исторіи возстанія Наливайка, Кіев. Старина, 1886, X, відд. II, 3—4). Згодом, в р. 1596 Замойский заніс до актових книг, що „люде свовольные, украинные козацтво, на место и замокъ нашъ Браславскій наехавши, шляхту тамошнюю, которая се была на роки, подъ тот час наеханья ихъ припадлые, взехала, разгромивши, не мало квалтов и шкод починила, книги земские и городские тамошние показали, а некоторые и побрала (М. Грушевський, Матеріяли до істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. XXXI—XXXII, стор. 10). Про се, а також инші приклади нищення архівів козаками див. О. Левіцкого „Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Зап. края и Малороссіи. Москва, 1900, стр. 15 et pass.

²⁾ Кн. Острожський рахує лише 10.000 (Жуковичъ, Сейшова боротьба, 132, прим.). З них більшість, певно, тисячок 8 — прівів Лобода: у Наливайка не бувало ніколи більше 2—4 тисячок.

³⁾ Bielski, 225.

⁴⁾ Heidenstein, II, 327. Д. Николайчикъ (Кіевская Старина, 1884, IV, 53) хибно каже, що вернувши ся з сього походу козаки напали в Браславі на судові рочки. Як відомо (Арх. Ю. З. Р. ч. III, т. I, 67—68) рочки розпочали ся 6 вересня, а вдруге були призначені на

Сей похід мав велике політичне значінне. Молдавський господар Арон, научений козаками, нарешті (5 падолиста) уложив умову з Баторием, князем семигородським і Михайлом, господарем волошським, в якій він скидає з себе залежність від султана і піддаєть ся цісареві, але з тим, що Баторий буде боронити його перед цісарем. Заразом він скаржить ся цісареві на напад козаків. Цісар з свого боку, розумієть ся, пише про се королю польському (від 24/XI): „З превеликим жалем зачули ми, що воеводу Молдавії Арона, що показав ся так прихильним і вірним для справи християнської, якесь військо польське і козаки напастують“. Цілий лист повен закидів і жалів; цісар просить короля, щоби вздержував напади Поляків і козаків на Молдаву, бо се перешкаджає його справам і успіхам сьвятої війни; краще сили ті, яких енергія марнуєть ся дурно, злучити з иньшими християнами проти Турка¹⁾. На се король відповів йому, що, мовляв, се-ж вчинило ся під вашими хоругвами. „Так, але я не кликав їх на службу: вони самі тричі пропонували її; я пішлю людей довідати ся; коли се було зроблено із злим намислом, — висловлю їм своє незадоволення і скажу, щоб Арона більше не турбовали“ (писано 28/XII).

Але козаки ще до сього листа поладнали вже справу. При кінці падолиста²⁾ вони посилають з Бару листа до

29 вересня, тимчасом як козаки з сього походу могли повернути ся лише при кінці жовтня (1 падолиста король уже видав універсал проти них). Зрештою помилка д. Николайчика стала ся по волі Костомарова (Моногр. т. III, 258), що нише: „послѣ молдавскаго похода войско стало въ Брацлавщинѣ“ і потім оповідає епізод з „рочковими“ панами. Реляцію про сей похід маємо ще в листі кн. Конст. Острожського до Криштофа Радзівілла (від 24/XII 1594): „Лобода і Наливайко, хозяюючи в Волощині, великі спустошеня людям і маєтностям починили, замки і міста волоські спалили, а самі Яси, де господарі молдаванські звичайно резиденцію мали, пустили з попілом і після сього щасливо вернули ся, Наливайко — в Брацлавщину, Лобода — в Бар, а деякі з товаришів їх — на Запороже, але всі мають на увазі, після Волощини, іти походом „на Польшу“. (Єварницькій, Истор. Запор. коз. II, 129).

¹⁾ Евген Барвінський, Зносили Рудольфа II, стор. 19. Звідси безпідставність і легковажність уступу д. Єварницького (Истор. запорожскихъ козаковъ, II, 127): „какъ разъ въ это время ихъ (козаків) привлекъ въ сѣверную Молдавію германскій императоръ Рудольфъ II, которому полеваніе было видѣть запорожцевъ въ Волощинѣ, нежели въ Крыму“.

²⁾ Мабуть до них не дійшла ще тоді чутка про умову Арона з 5/XI.

Арона з пропозицією покинути султана і ліпше перейти на бік цїсаря. Коли - ж почули, що усі три правителі (Баторий, Михаїл і Арон) уложили між собою союзний договір, — вислали, на чолі з Оришевским, посольство в Волощину, обіцяючи брати участь в їх військових справах, коли тільки їм буде призначена на два місяці платня і удержане. Правителі згодили ся, і козакам послана була хоругов. Тепер для Рудольфа обставини склали ся на добре: тоді як одні з союзників будуть справляти ся на Дунаї, в Волощині, иньші — тимчасом — на Угорщині.

. Але Рудольф не залишав також надії ще й на поміч з боку московського князя. Ще в місяці серпні прибув у Москву висланий запорожцями відомий нам посол Станіслав Хлопїцький з грамотою Рудольфа II до царя московського, Арона воеводи молдавського, Яна Збаражського — воеводи браславського, і до лицарства запорожського; в грамоті сїй згадувало ся, що Хлопїцький зобов'язав ся служити йому (Рудольфу) з 8—10 тисячами козаків проти султана; що цїсар просить бути прихильними до згаданого Хлопїцького і дати вільний пропуск його військови. Окрім сього Хлопїцький прохав, щоб цар московський від себе додав до війська запорожського своїх людей („а тоть людъ запорожскій издавна есть слугами вашего цесарского величества“), і тоді ворог християнський буде настрашений.

В відповідь на се Хлопїцькому князь московський перш за все зробив закид, що царське імя поставлено поруч з литовським хлопом (Збаражським), але се він вибачає ради приязні з цїсарем. Потім оповів, що уже посланий наказ Богданови Микошинському і всьому війську запорожському, щоб ішли в поміч цїсареві¹⁾. Хлопїцький виїхав з Москви на початку вересня, а в падолисті ми його уже бачимо з козаками в Барі. Кілька день по відїзді Хлопїцького прибув знову до Москви Микола Варкоч, з тим-же проханням: допомогти проти Турка і звеліти козакам виступити проти них. Московський князь на сей раз характеризував козаків не дуже прихильно, мабуть щоб скомпромітувати їх в очах посла: „народ се дикий, без страху божого; на їх певність покласти ся не можна,

¹⁾ Арцыбашевъ, Повѣствованіе о Россіи, III, 33—35. Се остання звістка про гетьмана Микошинського.

можуть бути задоволені найнезначнішим удержанням, корисні для підприємств...“ „Але ви, ваше величество, все-ж приймаєте їх до себе охоче?“ — відповів Варкоч. Виїхав Варкоч з Москви лише 2 грудня, а в квітні 1595 р. до Рудольфа був висланий думний дворянин Веляминов з грамотою і „со всякей мягкой рухлядью“ вартости 44720 руб. і 8 денег, з дорученням віддати се Рудольфови на підмогу, а також уживати на иньші потреби. Але і на сей раз не був кінець просьбом Рудольфа; в грудні 1595 р. знова бачимо Варкоча в Москві з тою же цілею, що і ранійше — „просить вспоможенія товаромъ и казною“¹⁾.

Попереду було згадано, що за напад козаків на Волощину скаржив ся Арон цісареви, а сей польському королеві. Але разом з тим (на початку грудня) скаржились королеви на козаків і посла земель руських. Козаки, казали вони, дали ся їм взнаки гірше Татар; усі свої непотребства чинять несучи перед собою цісарські орли; через се трудно навіть розібрати, з ким власне треба воювати: з Татарами, Турками чи цісарем; була навіть чутка, ніби Максиміліян, полководець цісарський, обіцяв козакам получить свої сили з козацькими і узяти в полон короля²⁾. Скрізь в Польщі підняв ся галас, що приватні люде зривають з сусідами мир; їх військо (козацьке), без відома „станів“ ходить в чужі землі, в Польщі з'явили ся чужі хоругви і чужі впливи. Сенат писав про се Рудольфови, але той відповів на се, що винен у сьому Хлопіцкий, бо він сказав йому, що козаки — незалежні від Польщі³⁾. Певно, в звязку з сими поголосками стоїть і королівський універсал від 1-го падолиста, в якому король велить покарати як міщан браславських так і Наливайка.

Коли козаки повернули ся з волоського походу і розмістили ся — Наливайко в Браславщині, а Лобода в Бару⁴⁾, до

¹⁾ Ibid., 35—36.

²⁾ Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, 19. Опісля, коли Наливайко був в Варшаві в вязниці, його допитували про сю справу (див. далі).

³⁾ Heidenstein, II, 327; Евген Барвінський, Зносини Рудольфа, стор. 33.

⁴⁾ Лобода старшував, як каже Гайденштайн (II, 363), над старими, чистої води визовцями.

них почало прибувати множество „гультайства“, бідної, прогнаної шляхти, а також і маса „хлопства“, яке чинило напади на приватні маєтності і грабувало їх¹⁾. Шляхта була дуже стурбована. В падолисті (25) Жолкевський сповіщає Замоїського: „староста браславський пише, що він не має спокою через сваволю та бунти клятих хлопів, — небезпечно навіть відправляти суд; козаки постановили не допустити на постій жовнірів. Сили їх слабі, але упертість велика“, — закінчує польний гетьман, висловлюючи надію, що йому удасться знайти спосіб „полагодити сю справу“²⁾. Лобода зразу пішов під Бар, куди згодом прибув і Наливайко. Се було 23 падолиста того-ж таки 1594 року, як се відомо з донесення Якуба Претвича; в той час каштелян каменецького, Жолкевському: „Лобода став в окопаній (обставленій парканом) Ляцькій частині міста³⁾, в Хлопцім разом, де й міська артилерія, але окрім сеї (у них) і своєї досить; в Черемиській частині поставили Наливайка з кількома сотнями коний; на Руському, що під замком, коло двох тисячок люду стало“⁴⁾. Розташувавши ся в місті, репрезентанти козацтва (Лобода, Оришевський, Хлопцікий) оголосили свою конституцію. Перша постанова — щоб жадна людина не вийшла і не вийшла з міста без їх відома. Потім поставили міську сторожу, а частину війська розмістили по сусідніх селах; вислали до околичної людности універсал, вимагаючи провіанту (між иньшим у міського підстарости попросили „реестру всіх провентів“). Балакали і про те, що не зле було б нагадати Речи посполитій і про платню. Всякі правничі справи узяв на себе Хлопцікий.

Козаки поводили ся так, як цілком самостійне політичне тіло. Пробуваючи в Бару, вони пустили чутку, ніби

1) Heidenstein, II, 327.

2) Listy Żółkiewskiego, 39. Сей лист через помилку підписаний р. 1593 і уміщений не на своїому місці (серед листів з р. 1593, а не 1594, як се повинно бути). Через се деякі історики (напр. А. Єфименко, Очерки історії Правобережної України, Київ. Стар. 1895 р. і окреме вид., стор. 49) оповідають про події 1594 р. під р. 1593, хоч вони не могли мати місця, бо Наливайко в той час був ще на службі у Острожського.

3) Місто Бар поділяло ся в той час на три частини: ласька чи ляцька, черемиська — татарська і руська.

4) Listy Żółkiewskiego, 59.

знову підуть походом на Волощину¹⁾, але справді, як побачимо, нікуди не ходили звідси аж до місяця лютого, тим більше, що того року була „така сувора зима, що і старі люде не запам'ятають“. Звідси-ж, з Бару козаки, як уже згадувалося, послали до Арона молдавського листа з пропозицією залишити підданство султанови і прилучити ся до Рудольфа, але Арон зробив се не дожидаючись їх листа. Тепер бачимо, що козаки висилають до нього сотника Демковича (із відділу Лободи) для присутности при присязі, яку господар давав разом з духовною і сьвітською „радою“ і гетьманом своїм в тому, що він, господар молдавський, справді скидає підданство султанови турецькому і приймає підданство цісаря християнського.

Тимчасом польська шляхта, з причини близости козаків, пережила не одну прикру хвилю. Кругом ніде по близу війська нема. Козаки чинять, що хотять. І кожний, хто міг, старав ся утікти як найдалі. Згаданий вище Якуб Претвич, хоч і „давній приятель козацький“, почувши, що „*łotrowstwo*“ уже наблизило ся до Зінькова, 2 милі від нього (Шаравки)²⁾, поспішив вислати жінку, дітей і усе, що було коштовного, до Теробовлі. Дехто з сусідніх старост оповіщали про все коронного гетьмана Яна Замойского в надії здобути у нього поміч проти козаків³⁾. Сам воввода волинський, кн. Константин Острожський, почувши, що козаки наближають ся уже до його маєтностей і не маючи відповідної сили для опору проти них, вислав тимчасом свого слугу в Межибож, щоб той слідив за подіями в козацькому стані. Що правда, великої потреби в сьому для Острожського не було, бо в лавах козацтва були люде прихильні до нього, давні його знайомі, які розуміеть ся були не від того, щоб сповіщати про стан річей у них. Та і взагалі Острожському не було підстави бояти ся козаків: Наливайко не мав зла на нього, а Лобода — так той навіть прикладав особливі старання, щоб задержати з Острожським добрі відносини: старав ся не чіпати його маєтностей, сповіщав його про усякі новини, в листах звертав ся до нього з виразами вели-

1) Костомаров (Моногр. т. III) сю чутку прийняв за дійсний факт.

2) Listy Żółkiewskiego, 60.

3) Listy Żółkiewskiego, 59—60.

кого поважання. Острожський навіть хвалив ся зятеви своєму: (козаки) „залишили мене, задержують спокійні відносини супроти мене і моїх підданих, особливо пан Лобода, бажаючи приятні зо мною“¹⁾. Але все - ж таки видно почував себе не дуже спокійно, бо просить Бога, щоб зберіг його від нападів козаків і віддалив їх як можна далі від його маєтностей²⁾.

Козаки просиділи в Бару до кінця р. 1594, і ще трохи на початку 1595. При кінці грудня (24/XII) Острожський писав зятеви про козаків, що їх ходило в Волощину коло 10.000, що вони за 3 дні починили показані шкоди, а нині розташували ся під Баром, з часом все прибирають сили і коли тут зазнають труднощі, мають намір іти на Білу Церкву³⁾.

Під час побуту козаків в Бару і його околиці з Лободою приключила ся романтична історія. Побачивши випадково у якоїсь пані Оборської (у Шервнях чи Серншенвцах (?))⁴⁾ дівчину, сироту, вихованицю її, він постановив узяти її собі за жінку. Але коли заявив про свій намір пані Оборській і панночці, своїй нареченій, то, слід думати, не зустрів великого співчуття, бо дальша розмова узяла иньший напрям: „не дасте мені її, то я і сам візьму; не хоче любити, то я навчу її бути слухняною!“ І видно таки досяг свого, бо уже на початку лютого 1595 р. якийсь Кевлич⁵⁾ доносив між иньшим Острожському з Бару: „сповіщаю також, що пан Лобода, гетьман запорожський, женив ся; узяв шляхтянку, мабуть родичку Оборської, що жила у Оборської і за того (Лободу) по неволі му-

1) Додатки до II т. „Ист. Возсоед. Руси“, стор. 435.

2) Ibid., 431.

3) Жуковичъ, Сеймовая борьба, 132, прим. Криштоф Радзівіл вислав навіть був 31 грудня лист до обивателів Ковенського повіту, радячи як запобігти татарським та козацьким нападам (Літопись занятій Археографич. комиссії, Спб. 1871. Хронологич. описъ историч. документовъ Несвижскаго Архива, стор. 20).

4) В Шершеневцах, державі Оборских. Про сих невірних свояків Лободи див. *Źródła dziejowe* V, с. 33. *Ред.*

5) Се мабуть Григорій Кевлич, шляхтич, якого ми зустрічаємо в р. 1595 в числі комісарів в справі розмежування Житомирського староства від маєтності шляхтичів Вороничів Кросині (Арх. Ю З. Р., ч. VII, т. I, 42). Він мав маєтність десь коло Острополя, як Наливайко в лютім 1596 р. хотів спустошити (післав сотні Татаринця і Дурного). (Додатки до Ист. возс. Руси, II, 437).

сіла йти, бо він так хотів. Піп quidem повінчав їх, але Бог відає, чи на довго“¹⁾). Що до дальшої долі першої відомої нам гетьманихи, то про се не маємо відомостей. Певно, шлюб сей був не дуже щасливий і удатний, — можна навіть гадати, що жінка скоро покинула Лободу і вернула ся до Оборської, бо за рік бачимо, як Лобода спеціяльно являєть ся в відділом в 700 люда, щоб порахувати ся за щось з панею Оборською, але йому став на перешкодї Жолкевський, і Лобода відійшов²⁾).

(Далі буде).

¹⁾ Ibid., II, 431.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 71.

Рік XIII.

Р. 1904 кн. VI.

Т. LXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, VI B.

B. LXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 28/XII с. с. 1904.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав Василь Доманицький.

VI.

Настав р. 1595. На Угорщині як перше йшла війна. Султан, довідавши ся про зраду Арона, зведів кримському ханови зробити напад на Волощину і Молдавію і знов покорити їх під турецьке берло. Тоді Арон, який номінально уже не був господарем молдавським (на його місце посажено Богдана), звертає ся за помічю до Семигороду і Валахії, які справді не відмовляють йому, а також і до козаків. Козаки тоді, в місяці лютому, пробували ще в Барі і поблизу його. На початку лютого вони звідти виступили: одні говорили, що пішли ніби то в Валахию, иньші — що до Черкас. У всякім разі в лютому вони були ще в Браславщині, пускаючи чутку, що ідуть на поміч „Волохам і Мултянам“. Сили їх досягали 12.000. Так принаймні про се знаємо з листа Острожського (з 9/II) до зятя, що число своєвільних людей, „na które nyelada iako oglądacz sze potrzeba“, досягло уже 12.000; вони пускають чутку, що хочать іти проти Турка на поміч Молдаванам і Валахам, „але я сього не думаю, бо вийшовши з Бару потягли до Винниці і Браславля — ближе до Дніпра“, і тих двох тисячок, що король проти них вислав, далеко не досить, щоб поробити що з ними¹⁾. Сі дві тисячки король вислав в відповідь на скарги панів на

¹⁾ Додатки до „Истор. возс. Руси“, II, 432.

козацьких проводирів. Але усі вони, не тільки один Острожський, бачили добре, що се лиш безсильні пориви з боку уряду: тоді усі війська, які були в нього, мали цілком иньше завдання — боротьбу з Турками і Татарами, і їм було не до козаків. Найбільше розумним було-б не дражнити козаків, а ужити їх на користь собі, для тоїж ціли. Се, як побачимо, уряд польський і пробує слідом зробити.

Одержавши запросини від Арона, частина козацтва, під проводом Наливайка, виступила при кінці лютого з України і пішла для сполуки з Ароном і двома иньшими союзниками проти Турка. Не довго гаючись, вирушили вони усі разом під Тегінь, Білгород і Кілію. В околиці Білгорода спалили чимало сіл, але замка узяти не могли. В Тегіню западали місто (деревляне) і думали узяти приступом замок: козаки кинули ся з одного боку, а решта (їх союзники) з другого; але і тут, і потім в Кілії їм була неудача; в останній вони ще спалили місто, а також багато сіл коло устя Дуная. Неуспіх в сій похіді поясняють звичайно непорозуміннями між союзниками, браком стінобійних машин, лихим часам¹⁾.

В відповідь на сей свіжий напад неслухняних васалів, султан призначає нову особу на місце господаря валашського Михаїла, але останній не злякав ся: покликавши до помочи семигородського князя, переходить він на той бік Дунаю і чинить там великі спустошення. В тім брав також участь якийсь козацький відділ. Наливайко, ображений союзниками під час останнього походу, розумієть ся не міг брати участі в сій експедиції, та і в листі до Жигимонта не згадує про се; Лобода в той час пробував ще в Браславщині. Отже се мала бути якась компанія незалежна ні від Наливайка, ні від Лободи.

Що-ж робила Польща, щоби забезпечити себе під час сеї угорсько-турецької війни від можливого нападу Татар?

¹⁾ В листі до Жигимонта Наливайко пише, що вони „Кілію були-б узяти, як би не дивили ся на зависть Угорців та Волохів. Боячись зради з їх боку, вийшли в Ялзувську долину (6 миль від Кілії, в Польщі)“. (Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 215). Heidenstein (II, 340) оповідає, що козаків зрадливі союзники лишили самих, і їх відбито зі шкодою — се дуже правдоподібно. За те Бельський (Dalszy ciąg, 229), що звичайно не високо ставить козаків, і на сей раз винайшов відповідне пояснення: „poriwszy się przypuścili do szturm²⁾, а через те їх і перебили.

Ще в осені р. 1594, коли в Польщу прийшла звістка, що Татари, після походу на Угорщину, мають уже вертати ся в Крим і знову можуть наробити шкоди на Поділю, а може і на Волини, Замойський зібравши на кварцяні гроші тисячек з 15 люда, став сторожити їх під Карнатами і на проїзжих шляхах. В сьому — такому численному війську взяли участь такі пани, як Острожський (привів 2000 кінниці), Збаражський (500), Ко-нецпольський, Збжидовський, Заславський, Мнішек, Мелецький, Остророг, Липський, Гораєвський та иньші. Але Татари не дуже спішили ся до дому; 9 падолиста Синан-баша узяв Раву, так що рочки земські і гродські в Кракові постановили відкласти; король навіть мав намір оповістити і иньші повіти, щоб люде готували ся до війни¹⁾. Але Татари уміли здурити панів, і через Волощину повернули ся без клопоту до дому. В лютому, як тільки знову розпочала ся на Угорщині боротьба, польське військо, під проводом Замойского, Жолкевского і Потоцкого виступило за границю польського королівства до Дністра. Тепер против Турка були в спілці з цісарем австрійським молдаванський і волошський господарі і семигородський князь. Мала бути велика війна, і Поляки бояли ся за свої границі. А тимчасом сили польські були дуже незначні — усього 7.000, рахуючи і 2.000 Миколи Збжидовского, старости люблинського і каштеляна краківського. Тому то Замойський і звертаєть ся за помічю до козаків, тим більше, що якийсь козацький полковник з Пикова доніс, що Татари уже ідуть Чорним шляхом. Замойський просить Лободу виступити проти них і завязати з ними битву. „Тепер як раз щасливий момент“, — пише він Лободі, — „заробити прощення і ласку короля“. Але козаки вимагали платні і сукна. Замойський відповів, що треба спершу заробити ласку Річи посполитої і короля, яких вони образили так тяжко, а тоді вже просити. Але козаки через якогось Сулістровского відповіли, що не прийдуть, і полк той з Пикова пішов до иньших — до Білої Церкви і Корсуна²⁾. Бельський³⁾ додає, що козаки не пристали тому, що „не хотіли вірити нашим“⁴⁾.

1) Archiwum domu Sapiegów, 96.

2) Archiwum Radziwillów. Scriptores rerum Polonicarum, VIII, 116.

3) Dalszy ciąg, 236.

4) Тимчасом Лобода, мабуть щоб замаскувати себе, писав Острожському 21 і 23 лютого, що він іде в Волохами бити Турка, хоч, як бачимо, нікуди не вирушив. Д. Николайчик (К. Стар. 1884, IV, 35), а та-

Не вдіявши нічого з козаками, Замоїський вирушив на Угорщину з тими силами, що мав. Скориставши з того, що господаря не було в Молдавії (тоді Арон уже вмер, і його місце зайняв Розван), він посадив на трон Єремію Могилу. Тимчасом прибули Татари і розпочали з Замоїським битву. У Замоїського було усього лише 7.000, а Татар 40.000, а по иньшій версії навіть більш 70.000; вони хотіли через Волощину пройти на поміч Туркам проти християн. Замоїський чекав їх коло Цецори і неважаючи на свої слабкі сили — побив їх і примусив вернути ся назад¹⁾. Синан-баша з турецьким військом не сподіваючись уже, що прийдуть Татари, покинув Молдаву і перейшов на той бік Дунаю. Семигородський князь погнав ся за ними і мало не побив їх²⁾. Замоїський уложив з турецьким санджаком договір з тою умовою, що посаджений ним Єремія, молдавський господар, буде стояти в залежності від Туреччини. Між иньшим було вставлене ще одно застереження, все боляче місце для Польщі: що Польща заборонить козакам робити напади на турецькі землі, в противному разі її не поратувє жадний трактат.

Але Замоїський не підписав ще й договору³⁾, як козаки з Лободою на чолі, почувши, що на молдавському столі уже новий господар, та ще й підвладний Туреччині, гадали, що тепер можуть безберонно пошарпати молдавський край, а претекстом виставили поміч Замоїському. „Я, — пише останній до Кришт. Радзівіла, — послав їм наказ, щоб не входили, бо не потребую їх послуг, а вертали ся до дому, на свої звичайні місця на Дніпрі. А чи учинили вони то — сам бачиш (писано 3 лютого 1596 р.)“⁴⁾. Пошарпавши трохи границі Молдав-

кож і Еварницкій (Истор. Запорож. козаков, II, 132) повірили сьому листови і гадають, що Лобода справді ходив з Замоїським на Угорщину.

1) Очевидно, сюди має належати звістка в *Annales Anonymi* (Joannis Prakowski), який хибно під р. 1594 заготував: „Tatarów 200.000 (!) do Węgier przez Polskę chcąc przeześć, od Zamoyskiego y kozakow Zaporoskich (:) wsparci: zostało na placu 30.000 (!) Druzdy przeprowiwszy się przez Nistr, Transylwanję, do Więger preszli“ (Библиот. Оссолинських у Львові, рукоп. ч. 236). Хоч автор і сучасний подіям письменник, але сей факт очевидно записав не з власного досьвіду.

2) *Scriptores rerum Polonicarum*, VII, 205 (дневник Велевіцкого).

3) Мирний договір між Кази-Гиреем і Замоїським підписаний 21 жовтня 1595 р.

4) *Arch. d. Radziwillów. Scriptores rer. Polonic. VIII, 117.*

щини, Лобода відійшов геть, почувши від Замойського неприємну відповідь, що коли вони не підуть звідси, то він з ними буде поводитись, як з неприятелем. Після цього Лобода пішов під Шаргород (що стояв близько молдавської границі), спустошив околиці, а потім починив грабіжи на Волині і Поділю¹⁾. „Ще літом було добре (козакам), — пише Замойський до тогож Кр. Радзівіла, — а потім цар (кримський) з військом пішов у гору Дніпром і трохи на їх не наскочив; про се оповідали Татари під Цеңорою“. Звідси можна вивести, що Лобода цього літа, до місяця грудня, коли він з'являється в Литві, перебував якийсь час на Дніпрі; стояв він між иньшим і в Павлолучі, в Білоцерківщині²⁾. Тимчасом иньші відділи козацтва, під проводом визначних козаків з товариства Лободи, розійшлися по Україні і Литві. Один з таких проводирів, полковник Сасько Федорович, якого запорожці висилали до Рудольфа II послом³⁾, в липні і початку серпня з своїм полком „добуває хліба“ в Пикові і околичних селах. Потім він загинув в битві під Білою Церквою⁴⁾. Другого — Федора Полоуса, гетьмана запорожського⁵⁾, зустрічаємо ще ранійше, при кінці квітня 1595 р. в Мозирі, звідки він писав Радзівілови: „Ми хоч і чинимо шкоди, то не в твоїх, а королівських маєтностях. Послали королеви бранців; чекаємо, чи не будемо йому потрібні. А потім підемо на звичайні

1) Heidenstein, II, 350.

2) Слм, а також пробуванням козаків на другий рік в Павлоцьких маєтностях кн. Рожинського можна пояснити ворожі відносини з боку останнього до козаків.

З листа від 18 мая Кр. Радзівіла дізнаємося, що козаки скинули з гетьманства Лободу і обібрали Шаулу: „повідомляють, що козаків збирається сила, скинули Лободу, а настановили якогось Шавла (sic!) на гетьмана, що досі були в Павлолучі“ (Archiw Radziwillów. Script. ger. Polon. VIII, 152). Видавець через помилку умістив сей лист замість р. 1595, під р. 1599.

3) Їздив разом з Лясотою, виїхали з Січи 2 липня 1594 р. (тоді він був сотником); жонатий був з пасербицею якогось шляхтича київського Остроуха (М. Грушевський, Матер. до історії козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, стор. 13). Родом він був з Виниці, де ще в р. 1552 згадується як козак, що має свій власний дім (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 604).

4) Listy Żółkiewskiego, 81.

5) Поняте „гетьман“, як уже було зазначено, розуміли в той час в ширшому значіню: взагалі проводир більшого відділу. Тому що Полоус вийшов з Запорожа — то й іменував себе запорожським.

місяця¹⁾. Згодом Тихон Байбуза, коли був уже гетьманом на Запорожю, писав, що Полоус „від Лободи відступивши, в гору Дніпром пішов, там з своїм полком ходив, „стації“ брав і наїзди на господи чинив“²⁾. Здасть ся, він там товк ся аж до кінця сього року; принаймні при кінці 1595 р. зустрічаємо ще в Брагинській волості його сотника — Гришка Халепського³⁾. Видно, Полоус добре знав ся на поліських маєтностях, бо ще в р. 1590 бачимо його при величезному нападі запорожців на с. Холстово, Оршанського повіту, коли він був ще лиш осавулю⁴⁾. Напад був зроблений під проводом гетьмана війська запорожського Войтеха Чоповицького⁵⁾, в якому брали участь пан Якуб Осовський, пан Андрей Рогачовський і пан Федор — осавула, „и иншіе отаманы и козаки, товариши Якуба Осовского войска запорожскаго“. Вони вимагали надзвичайного грошевого податку і непомірної стації, селітри, олова і сірки кілька тисяч фунтів. Село спустошили, жінок і дітей вбрали з собою⁶⁾. Потім до кінця року 1597, коли Полоус виступає на Запорожю гетьманом, звісток про нього більше не зустрічаємо.

Що-ж до Наливайка, то після не дуже щасливого походу на Тегінь, Білгород і Кілію він вернув ся лише перед Великоднем. На початку марця бачимо уже його з відділом з 1000 люда в маєтности Острожського Острополі. На той час Острожський був в иньшій маєтности — в Турові, і звідти (4/III) писав зятеви, що козаки, поки він був на Волини, заховували ся спокійно в відносинах як до нього самого, так і до його

1) Археогр. Сборн. С.-В. Руси, т. VII, 63—64.

2) Listy Żółkiewskiego, 89.

3) Є пізнійше посвідчене білоцерківських земель, міщан з війтом, Жидів і Вірмен, „же они (Гришко і Яско Халепские) за Косинского і за Лободи старших козаками были“, а також Адама Вишневецького, що „з Полуусом козаковали, и Гришко тот будучи сотником в року девятдесять пятом в Брагину горелки се опивши, умерь“ (М. Грушевський, Матер для істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. XXXI—XXXII, етор. 26).

4) Неправильно записаний в актах: Федор Полуус. Археогр. Сборн. С. Зап. Руси, т. I, 185.

5) Сей гетьман володів с. Іваньковим: „именье севруцкое слуг замку Киевского, называемое Іваньково, когорое первей того (пишет ся в р. 1603) небожчикъ Войтехъ Чановицький (sic!), гетман козаков вапорожских, держаль“ (А. Стороженко, Очерки переяславской Старини, 197).

6) Археогр. Сборн. С. і Зап. Руси, т. I, 178—185.

підвладних, „особливо пан Лобода, бажаючи приязні зі мною; але як тільки він з військом пішов у Волощину, а я поїхав сюди на Подісе, той „lotr“ Наливайко, відірвавши ся від інших з тисячкою люда, не пішов до Волохів, і тепер уже в Острополю, маєтности мої, гостем... прийдець ся мені в ним „podobno jak w targu postąpić... drugiego Kosinskiego Pan Bóg na mnue przepuszcza“¹⁾. Проте Наливайко висидівши, скільки хотів в Острополі, перейшов потім до Браสลавля²⁾ і Пикова, де також пробув три тижні³⁾, був в Дубровиці, здаєть ся в Степані, Олиці, Луцьку, гостюючи на Україні аж до половини серпня⁴⁾.

15 серпня Михаїл, господар волоський, довідав ся, що Синан-баша знову вирушив на Волощину. Він звернув ся до Баторня, князя семигородського, а сей оповістив козаків. Явив ся Наливайко з 2.000 військом, і князь з радістю зустрів його в свому таборі. Цікавий опис козацького узброєння подає угорський літописець: „duplici sclopeto, uno oblongo, altero breviorе muniti erant, arcumque et pharetram sagittis plenam habebant“⁵⁾. Але Наливайко не пішов воювати на Дунай, а на Угорщину, на поміч до ерцгерцога Максиміліана, що командував цісарською армією, де два місяці воював з Турком, за що й одержав від Максиміліана велику військову хо-

1) Додатки до II т. Ист. возс. Руси, 345.

2) В Браสลаві Наливайко пробував при кінці мая. Лев Сапега пише від I-VI до Кр. Радзівіла: „вернувши ся з Волохів, козаки узяли знову Браслав у Струся і стали кошем; чинять свавольства, і баби на торзі оповідають, що їх кілька тисяч — хотять йти до Кракова, сподіваючись одержати гроші від короля; дехто, хто сьому вірить, побоюєть ся, чи не „praktyka“ се Максиміліана, який стоїть поблизу Кракова в Кошицях з чималим військом (Arch. Radziw. Script. rer. Pol. VIII, 219—220).

3) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 216.

4) З листа Кр. Радзівіла знаємо, що в половині мая (лист з 18/V) він уже пробував в Дубровиці (нині Луцьк. пов.), і збирав ся піти до Степаня, Олики, а потім Луцька. „Вони хотять або в королівстві „zbroić“, або перейти в Семигородські землі, або до Волохів. Військо королівське збираєть ся між Вишневецем і Кременцем, щоб заступити всі шляхи. Як що лишить ся в королівстві — я близько буду; коли на Поділе піде або Семигород — заступити шлях пан львівський, а як до Волохів — 26 миль від них буде йти пан львівський, а козаки 30 миль на Сороки, а потім ще ближше — коли переходити-муть Сочаву“ (Arch. Radziw. Script. rer. Pol. VIII, 152).

5) Заклінський, Зносини цісаря Рудольфа II з козаками, 30.

ругов, і потім вернув ся через Самбір до дому. Про сю свою чужоземну службу Наливайко оповідав (в листі до короля), що він пішов служити не за гроші, а охоти ради: „не маючи дома діла, а без діла жити не звикши, ми, одержавши лист від християнського цісаря, пішли в цісарську землю, де не за гроші, а з власної охоти лицарської прослужили чималий час; але побачивши, що Мамутеля (?) з семигородським воєводою щось замишляють проти вашої милости, я, будучи вашої милости підданим, не стерпів, не згоджуючись ні на подарунки, ні на гроші і не піддаючись лести, — не міг там жити; а знаючи напевно, що гетьман пішов на Волощину, не гаючись вийшов з тих країв на службу вітчизні. Незабаром ми пішли через Львів, добувши коний і кожен „на шаг річей“, бо, мовляв, помітили, що Угорці „щось мають проти козків“, тому то Наливайко й потяг через Мункач і Самбор на Львів в напрямі до Луцька: для „sposobienia“ військової справи, бо у нас не було уже пороху і стріл“¹⁾. Уже з сього скромного листа можна бачити, що чужоземні літописці не безпідставно оповідають, ніби то козаки вийшли з Угорщини не по своїй волі, а їх викурили звідти Німці²⁾).

Коли поставити питанє, чому таке незначне число козаків явило ся на поміч Рудольфови, то відповідь буде одна: у Рудольфа не було гроший; він їх лише обіцяв, але не давав, тому козаки помагали більше по добрій волі, ніж за платню, не забуваючи надгородити себе під час походу. А пізнійше, хоч війна з Турком тягла ся аж до 1606 року, козаки не могли уже помагати тому, що на Україні почало ся справжнє повстаннє, яке відтягло козацькі сили для боротьби з найблизшим ворогом. А знову в р. 1601, за гетьманства Кошки, коли козаки після погрому 1596 р. знову зібрали ся з силою, ми бачимо їх участь в боротьбі Польщі з Волощиною.

Вертаючи ся в вересні з Угорщини на Волинь, Наливайко по дорозі навідував ся до маєтностей деяких польських магнатів, між иньшим і до давного ворога свого — Калиновского, „мстечи се за обешене некгдысь отца его Наливайкового“³⁾.

1) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 216.

2) Кулишъ, Ист. возе. Русн, II, 81.

3) Дневникъ новгородскаго подсудка Феодора Евлашевскаго (Кіев. Стар., 1886, I, 153.

На своє щастє Калиновський десь на той час виїхав з дому. Наливайко спалив місточко і замок, і чимало річей звідси переслав до пана Андрія Тарановського, підчасного галицького, з яким, видно, був в дуже добрих відносинах ¹⁾. „Щастє йому послужило, а я хотів був помстити ся за свою печаль худо-пахольським звичаєм“, пише Наливайко.

VII.

Прийшовши мабуть десь в перших днях падолиста до Луцька, де в той час засідали судові рочки, Наливайко спалив передмістє, а потім пограбив і місто. На зустріч йому виїхали за місто біскуп і значнійші шляхтичі і старали ся умилостивити його подарунками; разом з біскупом і шляхтою поклали перед Наливайком кілька тисяч злотих і купці. Але Наливайко все таки починив шкоди: користаючи з ярмарку, що був під той час в місті, він пішов по караїмських склепах і став збирати данину на козаків. Таку саму данину взяв з костелів і шляхтичів, після чого, погостювавши три дні у місті, вирушив до Дніпра. В листі своєму до Жигимонта він мотивує сей наїзд на Луцьк так, що заїхав сюди лише з тим, щоб поробити там військові запаси, і потім запропонувати коронному гетьманови свою службу.

О скільки великий був погром міста, можна видіти з королівського листа, виданого на імя луцького збірщика Семашка, яким увільнено луцьких міщан від заплати „чопового“ до найблизшого сойму або нового наказу ²⁾. Королівське військо було в той час в Молдавії, і не було кому виступити в обороні міста.

¹⁾ Див. надрукований нами „Причинок до повстання Наливайка“ (Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XL, стор. 1—6). Наливайко послав Тарановському дві браanky, дві „tkanky“, дві кошовні кошульки і иньші річя, а той Наливайкови „czermak pułskawiatny“, підбитий блакитним оксамитом, 10 повних барилок рушничного пороху, пів барілки горілки, трохи сукна і 8 штук олова.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 69—71. Зберіг ся анекдот про Наливайка в часів пробування його в Луцьку. Оповідують, що як прийшов Наливайко до Луцька, його зустріли в місті за замком. Коли він спитав про причини, чому його не хочуть пустити в замок, якийсь шляхтич почав викладати йому то се, то те. „Ви гадаєте, що я не був у замку? Був, переодягнений слугою. Як ви вернули ся з походу, ви дали піддержати коня (в замку) хлопцovi. що піс дрова до кухні. Се був я, і тому добре знаю, що там робить ся“ Всі скамявіли від такої сьмілости козацького ватажка (Edw. Kotłubaj, Rys panowania Zygmunta III, 15).

Які глибокі причини були у Наливайка грабувати місто, не вважаючи на те, що мешканці давали досить значний викуп? Тут ми вперше подибуємо примітку нового елементу в козацькій руху, досі невідомого, — релігійного відтінку. В сей час як раз готувалося до переведення на Україні унії; українські владики, що згодилися на неї, збиралися їхати в Рим. Наливайко, так само як і його брат — під Дам'яном, ненавиділи унію, а Луцьк був катедральне місто, де було чимало слуг і прибічників Терлецького¹⁾. З'явився Наливайко, і нарід ожив духом: тепер окрім релігійної причини віднаходилися тисячі інших, за які вважали потрібним покітувати з шляхтою. До Наливайка збирається маса охочих, і він їх організує — поділяє на сотні, настановляє їм сотників та отаманів.

З Луцька Наливайко рушив на Білорусь, дійшов до Петрикович і звідти повернув на Слуцьке, куди й прибув 6 листопада „для спочинку, поки не трапиться оказія до служби Річи посполитій“²⁾. „Але ледви ми туди, як то кажуть, одною ногою ступили, як пани литовські, особливо воєвода виленський і подскарбій литовський, з іншими, без вини, за шматок хліба, якого ми у них, чи в маєтностях їх ще майже й не покоштували, — напав на нас в Слуцькому з гайдуками і багатьома іншими“³⁾. Слуцьком тоді правив староста виленський Єремія Ходкевич, але він на той час виїхав з іншими панами до Клецка, де радилися, що чинити, почувши, що слуцький замок уже узятий. Прийшовши до Слуцька, Наливайко після себе 25 листопада в Копиль з 500 козаків полковника Мартинка, „о котором веде тримав, якожъ и былъ человекъ сердца великого“. Але Мартинко наскочив на гайдуків Ходке-

¹⁾ Ще раніш, а власне 27 вересня, відділ козацький якогось Ростопчі здобув посланця Кирила Терлецького — Григорія Степановича, який їхав з важними справами, листами і мамрами єп. луцького та інших єпископів з Кракова, до протопопа і намістника луцького, щоб сей на час виїзду Терлецького до Риму сховав сі папери в церкві. Козаки, довідавшись, що се слуга єпископа — били його, а торбу видерли і відіхали (Арх. Ю. З. Рос. ч. III, т. I, 71—72).

²⁾ Ще по дорозі до Слуцька Наливайко вислав був (24/X) до слуцьких бурмістрів листи, просячи не боронити йому стації під час його походу (Лѣтоп. занят. Археограф. Комиссії, вип. 5, Несвижск. арх. 22)

³⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 217).

веча і загинув, а разом з ним і більшість його відділу, — лише дуже небогато вернуло ся назад до Слуцька¹⁾. Узнявши замок у Слуцькому, козаки забрали звідги усю зброю — 12 армат, 80 гаківниць, 70 (а не 700) рушниць, а на міщан наложили грошеву контрибуцію в 5000 коп литовських. До того ще Наливайко усіх завіряв і листи розсилав, що се чинить він з волі гетьмана коронного Яна Замойського²⁾. Ходила тоді чутка, що Наливайко так був гордий своєю удачею в Слуцькому, що звелів себе звати „царем Наливаєм“³⁾.

Коли вже Наливайко збирав ся виходити з міста (27 падолиста), прийшла звістка, що проти нього вирушила піхота литовського гетьмана Криштофа Радзівіла, яка й зустріла його уже в дорозі. Наливайко стратив кілька десятків козаків⁴⁾, але від зустрічі з самим Радзівілом утік, повернувши спершу до Ольгович, а звідти до Могилева⁵⁾. По дорозі козаки заглядали ще й в інші міста — Бобруйск⁶⁾ та Копиль; в останньому мешканці напали на кілька десятків хлопят, пахолків і кількох товаришів, які там були на „лежі“, а на деяких — коли вони їхали до родичів; одних повбивали, інших мордували“.

„Ухиляючи ся неприємностей, ми пішли до Могилева, надіючи ся там спокійно їсти хліб“⁷⁾. Треба зауважити, що ко-

¹⁾ Дневникъ Евлашевскаго. Киевск. Старина, 1886, I, 153. Опис сеї битви (від 26/XI) в рукописі знаходить ся в Несвіжському архіві, — донесенне якогось Першки (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвиж. арх., 22).

²⁾ „Подібна чутка, — пише Замойский до Кришт. Радзівіла, — була й тоді, коли козаки пішли туди (до Слуцька), і рапійш се було, а проте оказало ся пустою брехнею, як і тепер. Я зараз пишу до нього (Наливайка), а В. М. велить се відослати йому. (Arch. d. Radziwillów. Script. rer Polonicar. VIII, 114).

³⁾ В мемуарах Jacobi Pszonka занотовано: „Lituaniam ingressus Sluccum et alia quamplurima opida vastat et ex praeda sic locupletabatur ut aliquod milia hominum suo stipendio sibi ordinat, carque Naleway nominari jussit (Бібліот. Оссолінських у Львові, рук. ч. 60, л. 261).

⁴⁾ Криштоф Радзівіл побоюючись, щоб Наливайко не зайшов в Новгородок, вислав 2/XII лист до мешканців Новгородського воєводства, остерігаючи їх (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвиж. архивъ, 22).

⁵⁾ Боркулабовская хроника, 64.

⁶⁾ Bielski, 254.

⁷⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, 217.

заки українські здивна уже мали нахил до білоруського хліба¹). Уже в р. 1588 зустрічаємо в м. Могилеві „козацкаго малоросійскаго войска отамана Матюшка, по прозваню Гультай“, який учинив напад на місто і багато натворив шкід мешканцям²). В р. 1590 знову бачимо в Оршанському повіті „гетмана війська запорожського Войтєха Чоповицького“ з осаулом Федором Полоусом³). Але в такій численній кількості, як в р. 1595, козаки не являли ся досі там ні разу; серед литовської шляхти счинив ся переполох. Радзівіл зібрав досить численне військо і спішив до міста, щоб не пустити туди козаків, але не посів. Зберіг ся опис невідомого автора могилівського погрому: „Лѣта Божого народження 1595, мѣсяца ноября 30 дня, въ понедѣлокъ, за тыждень перед св. Николю, (прибыль) Севериня Наливайко. При немъ было козаковъ 2000 и дель 14, гаковницъ (не написано). Мѣсто славное Могилевъ, мѣсто побожное, дома, крамы, острогъ выжгли; домовъ всѣхъ яко 500, а крамовъ зъ великими скарбами — 400⁴). Мещанъ, бояръ, людей учтивыхъ, такъ мещанъ, какъ и женокъ, и детей малыхъ побили, порубали, попоганили. Велѣдъ за ними войско пана Радзивилла троцького въ погоню за козаками явилось къ Могилеву, — конное, вооруженное. Татаръ (литовських, розуміеть ся) — 4000⁵), Литви — 14.000. А надъ тимъ людомъ гетманомъ былъ Николай Буйвидъ“⁶). Правда, не дуже те військо явилось „велѣдъ“, бо минуло цілих два тижні. Наливайко увесь сей час панував в Могилеві⁷). Аж тоді, коли довідав ся, що

¹) Наливайко в апокрифічних кондиціях своїх, поданих королеви (в січні р. 1596) покликуеть ся на те, що ходити в Білорусь за грішми, мукою та иншим — згідно з якоюсь постановою королівською (Broel Platter, Zbiór pamiętników, 218—219).

²) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, т. II і V (Записки ігумена Ореста).

³) Ibid. т. I, стор. 178.

⁴) Окрім того два костели з паперами і привілеями ріжних осіб, що зберегали ся в ньому, „сплюндровано“ (Акты Южн. и Зап. Росс. I, 259).

⁵) Ще в р. 1565 були їх 4 хоругви: виленська, троцька, городненська і новгородська (Арх. Ю. З. Рос. ч. VII, т. I, 221).

⁶) Боркулабовская хроника, 64.

⁷) Могилевські урядники лише 6 грудня написали Кришт. Радзівілови про прибуте козаків, просячи військової помочи (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм, виг. 5. Несвижский Архивъ, 22—23). Тодіж і трохи згодом (20 січня) Кр. Радзівіл розіслав універсали в справі оборони від козаків (Ibid. 23).

гетьман литовський з великим військом і артилерією наближаєть ся до міста, Наливайко підняв ся і виступив з замку могилівського на гору Ілїнск („де тепер церква св. Георгія; тоді її ще не було“, — поясняє автор опису), бо саме тоді в місті почала ся пожежа, якої не могли загасити. На ґрунті пана Богдана Соломерецкого (на Буйницькому полі) ударила Литва на Наливайка і оточила його з усіх боків. З ранку і до вечора „битву мели“, але шкід одні другим мало наробили, бо у козаків була досить значна артилерія: гармат, гаківниць, пулгаків чимало, а також військо отаборило ся возами і кіньми, — тому і наступали сміливо і твердо. В поміч прибуло панське військо під проводом „зацного пана“ Григорія Анютовського¹⁾, але козаки забили його з гармати. Литва відступила до міста і почала грабувати місто, а козаки цілу ніч „ехали ку Быхову, аж на Нивь“. Литва, ворожо настроєна проти козаків, звернула була підпал міста на козаків, але се не правда: се справа литовських людей. Бельский²⁾ каже, що „miasto zapalili sami, aby Nalewaika ztamtąd zbyli“; те саме пише і Наливайко в листі до короля: місто запалила „орда пана воеводи виленського, і як ми не силкували ся, а вогню загасити не могли, — ледви самі вибрали ся в поле“. Нарешті і сам Радзівіл признаєть ся: „не можна утаїти, — усі, хто приїжджає звідти (з Могилева), особливо самі Могилівці, запевняють, що не козаки, а самі люди наші Могилів спалили тай иньше, від чого хрань Боже³⁾).

Козаки мали тепер 20 гармат і чимало иньшої зброї; військо їх з кождим днем побільшувало ся, бо прибувало багато охочих. Коли Наливайко відступав з Могилева, за ним післали в погоню пана Буйвида з двома кінними сотнями виленського воеводи і кількома панськими слугами з міста. Але, бачучи, в якому ладі відступали козаки, Буйвид не зважив ся напасти на них, і провівши їх до Рогачева, вернув ся; частина його відділу (з Татарами) пішла до Минська, Новгородка, навіть до Вільна „набравши ся тутешного краю дупу“⁴⁾. Литві треба лише випровадити козаків за межі свого краю, — на Во-

¹⁾ В дневнику Евлашевського (К. Стар. 1886, I, 154).

²⁾ Dalszy ciąg, 254.

³⁾ Archiwum domu Sapiegow, 126.

⁴⁾ Боркулабовская хроника, 64.

линь, або що, аби позбути ся неприємних гостей. В сїм разі вона зробила те саме, що звичайно робила і Річ посполита, яка також воліла бачити козаків в литовських землях, ніж у себе дома. Невідомий автор, Литвин, пише Радзівілу, що коли Замоїський і збирає військо проти Лободи, то лише для того, щоби „загнати козаків в Литву для нашої загибелі“¹⁾.

Відступивши зпід Могилева козаки пішли зразу до Рогачева, потім „припадали знова за якимись практиками до Петрикович“ і нарешті опинились в Річиці, в місяці січні р. 1566. Як і скрізь, починили вони велике спустошення, насильства над людьми, грабіжи. Про невеселий стан річей тоді-ж таки (8 січня) писав Сапега до Радзівіла: „хлопи, наші піддані, наїзджають, усе нищать, воюють, панують над нами, а нам наче руки звязані: не тільки не можемо відплатити їм, але навіть оборонити ся від них. Треба було се своєвільство викоренити. Буйвид хоч і виступив проти них, але се мені не подобаєть ся: недай Боже якої неудачі“²⁾. Далі, він між иньшим згадує, що і в Мазовії збираєть ся таке саме „сваволенство“, — набрало ся уже до 200, починають ся наїзди на господи біднійших, а старшим не змовчують і грозять Низом; навіть коло Найштадта зібрало ся кілька тисяч, наїзджають на господи; найбільше католицькі костели і монастирі грабують, плюндрують, нищать“. Повстанне обхопило величезну територію і грозило Литві і Польщі великою небезпекою.

З Річиці Наливайко вислав до короля відомий лист з таким підписом: „Семерій Налевайко, гетман всего (!) войска запорожского“. Що власне змусило його писати королеви? Тут виступає на сцену нова особа, яка, дуже можливо, і підбила Наливайка звернути ся до короля. Се був Ян Мешковський³⁾, шляхтич литовський, родом недалеко від Волковийська, бувший

¹⁾ Археографич. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 67—69. Сю практику королів польських бачимо вже давно; відомо, що ще в р. 1561 Жигимонт Август писав Дмитрови Вишневецькому про козаків: „а як би між ними знайшлись ті, що Очаків бурили, то ти-б їм порадив не затримуючись іти просто в могилівський замок, а звідти ми їх пошлемо у Полоцьк, а з Полоцька в землю Інфлянтську і велимо дати їм удержання і їжу (Акти Южн. и Зап. России, II, 156).

²⁾ Archiw domu Sapiegów, 119.

³⁾ У Bielsk'ogo, Dalszy ciąg, 280 — „Nieszkowski“, а за ним у Antoni J. (Trzy opowiadania), — А. Ефименко: Очерки історії правобережної України — Нишковській.

коморник королівський; по своїй натурі і діяльності він багато де в чому нагадує иньшого бувшого королівського коморника — Хлопцікого. У Мешковського родився в голові не аби який плян: помирити козаків з правительством, — річ, розуміється, не проста, але бувалий шляхтич не спиняється перед вибором способів до сього: він укладає фалшивий лист від короля Жигимонта до Наливайка, де останньому обіцяється пробачення в тій разі, коли він залишить нинішній свій спосіб поводження. Вперше зазнав мився Мешковський з козаками не в Річиці, а, очевидно був коло них і раніше, бо в листі до короля Наливайко, просячи учинити справедливість, як подобає в відносинах до достойних лицарських людей, додає „все докладно оповість В. М. коморник вашої милости Мешковський, який, приїхавши слідком за нами аж до самої Річиці, досить розвідав, що там чинили вони (Литовці) і хто був причиною до того“. Очевидно, козаки вважали себе ображеними невічливим прийняттям з боку Литви. Дехто з істориків¹⁾ уважає Наливайковими, окрім відомого нам листа до короля, де він виложив усі свої визначні вчинки від часу виходу з служби у кн. Острожського аж до пробування в Річиці, — також і умови („кондиції“), — проект устрою козацтва на нових основах. На нашу думку, ці умови жадним чином не можна вважати Наливайковими²⁾. Не кажучи вже про те, що сей ніби історичний акт відомий лише яко „kopja listu Nalewajkowego pisaneго do kr. J. M. i kondycye podane“, — один зміст його примушує нас признати його за фальсифікат. Не можна жадним чином припустити, щоб гетьман козацький, які-б там не були у нього егоїстичні заміри, позволив собі на таку наругу і насильства над своїм же братом-козаком, про які йде мова в акті! Щоб мати ліпше представлення про се, наводимо його цілком.

„Щоб погамувати своєволю козаків, треба, щоб не було в Польщі і Литві гетьманів, що розбили їх на кілька самостійних частин“ (Чи се його діло подавати такі ради королю?!)
„перше — прошу пустині між Бугом і Дністром, над р. Sze-

¹⁾ Antoni J. (Trzy opowiadania, 160), а за ним А. Єфіменко, Очерки истор. правобер. Украины, 53; Костомаровъ, Моногр. III, 264—265, а за ним Николайчикъ, Первые козацкія движенія (Кіев. Стар. 1884, IV, 548).

²⁾ Костомаровъ на иньшому місці (Богданъ Хмельницькій, I, 43) каже, що „это дѣлалось, кажется, для вида“.

posed (?) (Синя вода, Синюха?), на татарському і турецькому шляху, між Тегінею і Очаковом, — від Браславля 20 миль, де від сотворення світа ніхто не жив; на цьому шляху я хочу збудувати місто і замок і з усіма козаками хочу там жити, — якому числу козаків звелить бути Ваша милість. Не хочу, щоб за порогами був гетьман, а нехай буде лише „поручник“ (помічник). Усім своєвільним (не записаним в реєстр), відповідно до сеймової постанови, вирушивши сам, беру на себе дати битву і знищити їх (?), а інших, — значніших — посилати на езекуцію В. М., а кожному незначному, як і „хлопству“ — носи і вуха відтінати (?), банитів, окрім тих, що прибудуть з відомости і з листами В. М. — жадного не приймати до війська, а кожного відсилати до українних старост. Для стації та інших потреб самим не їздити, і не посилати війська, окрім як водою на Білу Русь за грішми згідно з постановою королівською, за мукою і потребами козацькими. Як що умови наші будуть сповнені, то просимо також призначити нам надгороду — те, що іде звичайно Татарам на „упоминки“, або старим жовнірам (2000, та ще сторожа), — нехай нам се видають, особливо як би сукном і грішми, в призначеному місці. А за се ми згідні, коли тільки треба буде, виступати проти ворога хреста господнього, як і проти великого князя московського, — готові вирушити з військом і арматою; своїм коштом добувати язика — у Татар і Турків; постачати всякі звістки, повідомляти гетьмана і короля разом з бранцями і певними доказами. Шпігів, різні сторбжі, чого ніде жаден з старших досі не мав — заведемо на свої кошти і будемо посилати“¹⁾.

Дуже можливо, що Наливайко справді бажав помирити ся з королем; можливо навіть, що сю справу доручено було Мешковському. Але чомуж тоді не припустити, що особа, що зуміла сфальшувати лист від короля, не могла з таким самим успіхом уложити і „konducye“, з усіма тими подробицями, які ми тільки що бачили? До характеристики Мешковского можна додати, що він визначав козакам стації, ніби то за наказом короля, відтягав Наливайка — також іменем короля — від похода на Москву. Літописець литовський додає: „коли-ж король доручав

¹⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, 218—219.

йому се? або хто иньший? З усього видно (з листа¹) й учинків), що він повен зради і неморальний; шкода було-б залишити сю справу, бо ми, Литва, будемо як на торзі: „лотри“ і розбишаки будуть торгувати нами“²).

Мешковское невдовзі за постановою панів ради литовської арештовано і завезено в Варшаву (на початку квітня), де згодом засуджено на смерть³).

VIII.

На початку 1596 р. обидві ворожі сторони були в такому стані: у Наливайка 1^{1/2}—2 тисячки люда здатного до бою і 20 армат. Литва уживає всяких заходів, щоб завести лад у своїм краю. В Люблинській та Холмській землі збирають ополчення; призначають зїзд в сій справі в Могильній або Песочній. Одначе згаданий вище невідомий літописець литовський зауважає, що далеко було-б зручнійше скликати зїзд у Вильні, бо в противному разі Наливайко використає час і зробить, що йому треба; як би до жовнїрів, що стоять в Слуцькому, додати лю-

1) Мешковский комусь писав, що Наливайко, прочувши про збори людей королівських, буде пустошити край, про се йому ніби то казав сам Наливайко: „щоб сею погрозою здержати наші збори, а interim чинить, що схоче“, — додає литовський літописець (Арх. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 68).

2) Ibid., стор. 69.

3) Сидячи в вязниці в Варшаві, він лякав Поляків тим, що коли він почне виказувати, то разом з ним мусять загинути два пани. „Коли на мене почне виказувати Литва, то виявить ся, що дехто з сенаторів більше винен, ніж я“. Казав, що може показати на осіб, що зносять ся з Москвою. Причиною його подорожі до козаків був Ян Фірлей, подскарбій вел. кор., а він має собі pro subsidio me (Мешковського), що писав від козаків листи королеви, повідомляючи, що там робить ся. Про те з вязниці все таки хотів був утікти, так що його знайшли вже були за дверми. Кр. Радзівілови дуже хотіло ся покарати його: „є, писав він, автентичне „rowołanie“ його від шпига Наливайкового в Копилі, а також і власноручний лист його... Постараймо ся, щоб така небезпека і неслава для нас не лишила ся безкарною, і „лотр“ той одержав належну заплату“. Але тимчасом приятелі Радзівіла, що ранійше казали на Мешковского — мовчать, кажуть, що не хотять бути донощиками... (Arch. domu Radziwillów. Scriptor. rer. Polonicarum, VIII, 45, 46).

дей каштеляна виленського та ще піхоту і Татар литовських, то тоді напевно зібрала-б ся з тисячка; армат стільки, як у Наливайка, легко можна добути, і тоді безпечно можна-б іти на грабіжників¹⁾. „Не треба було легковажити „сваволенство“, — пише 25 січня Сапега, — а з жовнірами, кінними і пішими, дати одсіч „лотровству“ і постарати ся викоренити „гультайство“; задріжала-б і в Лободи шкура, як би Наливайка з товариством покарали; а тепер боюсь, що „лотри“ матимуть перевагу і труднійше буде з ними справляти ся“²⁾. „To bardzo wielkie periculum, a jako może być większe nadto“, — пише в иньшому місці тойже Сапега³⁾. Не бракувало в сей час і ріжних утопічних плянів що до викоренення „сваволенства“. Гетьман коронний Ян Замойський радить (в листі до Кр. Радзівіла, з 28/1) для сього такий спосіб: „козаки не зза моря прилетіли: мають по городах королівських та иньших українних жінок, дітей, господарство — треба їх відти вирвати з корінєм, забрати їх домівства, а „domowników“ осадити; вони зараз туди прибіжать, а коли ще се зробити нагло — то скорше можна буде розправити ся з ними“⁴⁾.

Згаданий Сапегою Лобода був також уже не далеко. Ще в місяці грудні Єронім Ходкевич, виславши з Слущька відділ для назирання за козаками, одержав такі відомости: Лобода з 8000 „гультайства“ прибув 12 числа до Овруча; 17-го була призначена „рада“, куди звідси повернути: до Могилева, Петриковичів, Слущька чи Пинська. Петриковичане, яких козаки застали в Овруці, довідали ся, що обібрано нарешті Слущьк. Сили їх далеко дужчі від Наливайкових“. Ходкевич пропонує Радзівілови уважно глядіти і бути обережним, просить порад і звісток⁵⁾.

До Овруча Лобода прийшов разом з Саськом — не знати звідки, — чи не з Волощини навіть, о скільки можна вивести з понизшого листа Лободи. Частина війська, під проводом обібраного в маю в гетьмани Шавули⁶⁾, пішла до Мозира „за

1) Археограф. Сборн. С.-Зал. Руси, VII, 68.

2) Ibid., 125.

3) Archiw domu Sapiegow, I, 119.

4) Archiw d. Radziwillow, Scriptores rerum Polonic., VIII, 115.

5) Археограф. Сборн. С.-Зал. Руси, VII, 66—67.

6) Шавула був не простий чоловік, — мабуть заможний черкаський міщанин. Принаймні згодом, в р. 1596, жовнір Комаровский, діставши право на

хлібом“, забравши з собою усю артилерію. Не знати, чи Лобода пробув в Овручі цілий місяць, чи туди він потім знову прийшов¹⁾, бо відомий його лист із Овруча, написаний 11 січня. В листі сьому згадуєть ся, що Замойський велів козакам не ходити в Мозир і товаришів з війська туди не посилати; „але як що ми в сї краї пішли, то се не наша вина; перш за все, нас викликали до Волошської землі і звідти, в непогожий, зимний час вивели, бо нас не потребували, а потім із королівства польського виганяєте, то куди-ж нам діти ся? А хліба соли в тому краю не забороняй нам. А про того Наливайка, чоловіка своєвольного, який збитки і шкоди чинить, ми відать не

його майно, позивав черкаських міщан Василя Шаулу й Радка Городчанина за те, що вони мають у себе майно „того здрайцы Речи посполитой“ Шаули на 4000 коп литовських (М. Грушевський, Матеріяли до істор. козацьк. рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 16); він же — Матвій Шаула позичив 100 кіп печерському монастиреви і за те дістав у заставу якісь монастирські ґрунти (ibid., стор. 16—17); була чутка, що ніби то він там поховав „речи лежачие и рухомые и гроши на долгах zostалые“, але ченці заперечили. Небіж його Костянтин володів с. Колодежним, на Случі, коло Мирополя, ще з р. 1566 (див. Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. II, 365 і процес I/VI 1600 р. між Василем Сурином і кн. Романом Ружинським за наїзд батька останнього (Кирика) на маєтність Колодеженську, яка нині (1600 р.) в опіці по „siostreńcu Szaule“ (Zródła dziejowe, XX, 55 і Арх. Ю.-З. Р. ч. VI, т. I, 170—174). Сестра сього Константина Теодора Шавулянка Миколайова Силина-Новицка володіла в р. 1631 селом Мойсейковичи (нині Мойсейки Радомисл. пов. в Київщині) (Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, 372). Нарешті існує й досі с. Шаулиха в Уманськ. пов. — відоме в р. 1643 як містечко в Білоцерков. старостві (ibid. стор. 196, 198). Рід Шаулів зустрічаємо в Пом'янику Київомихайловськ. монастиря з XVI—XVII в. — се інші, київські Шаули: „Ро(д) Шаоулы: Инока Іоны; Данілія, Гавріла, Меланію, Лео(н)тія, Настастью. Николский: инока скі(м)н(і)ка Івана („Древній пом'яникъ Кієво-Михайловскаго монастыря“, Чт. в ист. общ. Нест. Лѣт., кн. XVII, вып. I, стор. 22 і 23) „Шаулинъ домъ“ у Києві згадуєть ся в люстрації київськ. воеводства р. 1552 (Арх. Ю.-З. Росс. ч. VII, т. I, 115). Шаула був давній козак: по словам Сапєги (Archiwum d. Sapiegow, 131) він давнійше від Наливайка „na kozactwie bawi“.

¹⁾ Скорійш усього Овруч він обібрав за часову резиденцію, звідки він і розїжджав куди треба було. Відома скарґа Александра Семашка, занесена в актові книги 10 січня, де він заявляє, що не міг прибути кудись завчасу, бо його обсадило в замку в Хупкові військо Григорія Лободи, і він досі не може звідти вийти: „нигде волного вийштя не маю“ (Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. 2, стор. 73—74).

відаємо, й знати не знаємо¹⁾. А хліба ми зовсім не багато зіли“²⁾).

Тимчасом при кінці січня Наливайко вийшов з Литви і пішов на Волинь. З листа Миколи Радзівіла знаємо, що 2 лютого він з усім своїм військом був уже в Лахві, і перевозив гармати тамже через Припять; в Чучевичах (Мозурськ. пов. 20 миль від Слущька, 50 від Мозиря), Радзівілової волости, „має свої сторожі чималу громаду — як кажуть щось з 70 коний“. Радзівіл був певен, що він поверне до Пинська. „Наливайкови „niepodobna“, — пише він, — сим злим шляхом з гарматами через річки та болота перебиратись, і се він доказав, вийшовши з Річиці; а коли йому „podobna“, то чому нам ні? Бо коли він має так багато хлопів, що йому мести і перевози готують, — то хіба ми не могли-б мати ще більше, але „odkładanie, a po części niedowiarstwo młodszych pp. braci hańbę na nas wieczną i niesławę wiedzie“. І Радзівіл побоюється, що коли Наливайко піде до Пинська, то мати-ме перевагу перед ним: „він вкупі, а наші ще оподаль“³⁾).

Через що Наливайко вийшов з Литви? Гайденштайн⁴⁾ гадає, що причиною був прихід в Литву Шавули, „якого Наливайко не любив“; спершу думав був піти на Луцьк⁵⁾, але прочувши, що проти нього збирається польське військо, пішов

1) Наливайко все був чогось в недобрих відносинах з Лободою і з Шавулою (Heidenstein, II, 363).

2) Listy Żółkiewskiego, 65—66. Відомо, що обивателі Волковиського повіту доносили Кр. Радзівілови про свою готовість узброїти ся против козака Лободи. Се було 14 січня (Лѣтоп. занят. Археогр. фич. Ком. вип. 5. Несвижск. Архивъ, 23).

3) Arch. Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 42.

4) II, 363.

5) В листі Яна Замоїського до Кришт. Радзівіла з 3/II є звістка, що „козаки грабують Польщу і в Литовському князівстві беруть поживу і грабують, до Корця і Луцька добирають ся. Не раз вже мали моє писанне, щоб не ходили в маєтности, — nie szło to im w posłuch. Тепер хоч і знаю, що не буде з сього нічого, пишу знову і посилаю через В. милість, — пошліть через кого „lekkoho“, бо значного затримують: мого слугу пана Комаровського були задержали. Що-ж до писання Лободи, копію якого присилаеш мені, то можеш бачити яка там у тих людей канцелярія (далі оповідає про те, як просив їх минулого року піти з ним разом проти Татар, а вони почали вимагати гроший і сукна, і не пішли) (Arch. d. Radziwillów. Scr. rer. Polon. VIII, 116).

далі на південь. Він не дуже хапав ся, бо знав, що польські хоругви розкидані всюди. Польща під той час не мала вільних воєнних сил; коронне військо тільки що повернуло ся з молдавського походу і було дуже змучене. А тимчасом до короля звертають ся з благаннями по поміч. Радзівіл стояв на тому, щоб послати проти бунтівників військо; він був тієї гадки, що „посполите рушення“ кількох повітів нічого не допоможе; просить у короля кінних і піших жовнірів, а з арсеналу — гармат і зброї. Жиймонт згодив ся нарешті дати 2000 жовнірів і армату з Кокенгаузена, — ту, з якою ще воював Баторий з Москвою. Привід над відділом доручений був воеводі брестському Зеновичу¹⁾. Разом з тим даний був наказ і Жолквському виступити з своїм відділом з 1000 люда, який також що йно повернув ся з Молдавії, де помагав Замойському. До того ще 27 січня виданий був королівський універсал до волинської шляхти, де голосило ся, що „коронному війську даний наказ виступити против козаків“, отже запрошуєть ся і шляхта прилучити ся до сього війська, не з обовязку, а „з почутя любови до вітчизни і для власної безпечности“²⁾. Литва й собі брала ся до оборони. Уже в половині лютого було на Литві „людей о три тысячъ“³⁾, а згодом (13/III) на з'їзді в Слонімі багато говорило ся про „козацьке сваволенство“. Зїзд об'явив, що не має де взяти гроший на наєм жовнірів, а тому постановив ужити на се гроші, призначені ще в р. 1591 на викуп королівських маєтностей, і зажадав, щоб найняті за сі гроші жовніри зараз же виступили проти розбишак і переслідували їх доти, поки не доженуть. А коли-б вони пішли за межі князівства — в Московське царство, то умовити ся з московським воеводою і там їх переслідувати і старати ся геть винищити. А як би вони пішли в коронні землі, то гетьман литовський увійде в зносини з коронним, щоб знищити сього погибельного ворога. Потім, тому що деякі повіти і самі від себе виступили уже проти козаків⁴⁾, призначили і зібрали на се осібний „побор“, — литовські делегати на соймі були

1) Archiw domu Sapiegów, 127.

2) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 85.

3) Дневникъ Евлашевского (Кіевск. Старина, 1886, I, 154).

4) Напр. Волковиський, Упитський, Минський, згодом (16/III) і Слоньоский — див. Лїтопись занят. Археогр. Коммис., Несвижек. архивъ, 23 і 24.

зобов'язані просити, щоб і иньші повіти (які ані сами не виступають, ані грошей не зібрали) понесли також для ратунку вітчизни той самий і в тій самій мірі тягар. Також постановлено було домагати ся на соймі скасування усіх судових вироків проти осіб, що брали участь в приборканню козаків. Нарешті поручили просити про увільнення від великих податків мозирських і річицьких шляхтичів, що дуже потерпіли від козаків¹⁾. Тимчасом з усього сього нічого не вийшло, і Шавула щасливо собі пробував в Литві — Мозирі, Бихові, Пропойску, Острі „со всею арматою запорожскою“ аж до половини марця, коли він виступив на південь, на поміч Лободі.

Коли прибув на Волинь Лобода, Наливайко розпустив своє військо, а сам з кількома сотнями вийшов до Острогу, до брата Дем'яна. Тут вони й розпочали спільну акцію, головним чином проти осіб, що піклували ся про заведення Унії. Наїзди робили ся з маєтностей кн. Острожського, при тім найбільше дістало ся головним репрезентантам унії — Александру Семашку, Кирилови Терлецькому і братови його Ярошови. В наїздах брав участь, незалежно від Наливайка, і Лобода; утворилось чимало відділів, які виступають від його імені.

14 лютого Наливайко, разом з братом „попом Даміаном“, Фльоріаном Гедройцем, бувшим слугою Терлецького, Павлом Кмітою, сусідом Терлецького, та иньшими землянами пинськими, напав на маєтності брата єпископа Терлецького Яроша — Отовчичі і Дубую (Пинського повіта), де „маєтність Яр. Терлецького и его милости отца єпископа Луцького рухомая, часу отеханя его милости до Риму, спроважона была“ „маючи дейвазнь и сердце злое противъ его милости, отцу еп. Луцкому и Острожскому, который до Риму ехаль, метячи ся снать за то“. При нападі головну увагу звернено на „привидеи, листы важные, мамрамы на долги и иншие на маєтности и справы пилные“; не хтували одначе й другорядними річами, — усім, що могло здати ся в господарстві. Усю здобич звели в містечко Степань.

Урядник отовчицький, Якуб Домашевский, показував потім, що наїзд зроблено „з розказання княжати Єго Милости воеводи ківського“²⁾. Сьому не можна давати повної віри; можна тільки

1) Жуковичъ, Сейшова борьба, 190—194.

2) Арх. Ю.-З. Росс. ч. Ш, т. I, 77—83.

припустити, що Острожський дивився крізь пальці на такі наїзди на прибічників унії. В сих наїздах брали участь його приятелі шляхтичі — Александер Гулевич, два Воронєцьких, Ганський та інші.

Незабаром по сьому козаки добралися були і в иньшому місці до річей єпископа. Їдучи до Риму в р. 1595, єп. Кирило Терлецький віддав до збереження все своє добро, ризницю і папери, через брата, якомусь Григорию Крупі, міщанинови пинському. Але Наливайко, мабуть за вказівками людей, що попереду близько стояли до Терлецьких, „всю ту маєтність забравъ, злупилъ, розпрошилъ“; папери, якими так дорожив єпископ, бо серед них були два важні документи з підписами і печатами владики і трьох світських осіб, заховані в запечатану скринку, також узяв; пограбили також і багату єпископську ризницю „з уборы и великими коштовными обряды и апараты єпископами“¹⁾.

Вернувши ся з подорожи, Кирило Терлецький почав процес з кн. Острожським, обвинувачуючи останнього в тому, що його, Терлецького срібло пішло в Острог на виріб „місурок и сагайдакѡвъ“, і що слуга його Гедройц, учасник нападу, пробує в маєтностях князя. Се справді було так. Наливайко, пограбивши маєток братів Терлецьких, в місяці лютому передав частину здобичі Богдану, уряднику степанському (з м. Степані), а через міщанина острожського Старушича чимало срібла відіслав в Острог для виробу „місурок і сагайдаків“, про які згадує Терлецький. В маєтностях Острожського переховував ся і слуга Терлецького — Фльоріан Гедройт чи Гедройц. Єпископ, через возного зажадав від старости острожського Ждана Боровицького повернення заграбленого маєтку і видачі Гедройта (що під той час жив в Острозі²⁾). 28 падолиста 1596 р. з'їхала була слідча комісія для розслідування справи Богдана, Старушича і ще одного — Куницького, слуги Семерина Наливайка, якого обвинувачули в тому, що він відвозив червоні золоті, узяті у Терлецького, до Наливайка до дому. Але староста Острожський „яко лотровъ розобравши ихъ (комісію) изъ

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 133—134; ч. I, т. VI, 124—125.

²⁾ Гедройта Люблинський трибунал 24/VII 1597 р. засудив на вигнання: „яко розбойникъ, зрадца и лупецца, вшелякихъ правъ, волности, пророкгativity шляхетскихъ заживати не будетъ могъ а ни може“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. I, т. VI, 124—128).

оденя, постронками бити хотель“, посадив до ріжних міських вязниць, день і ніч морив голодою, і відіслав нарешті кіньми в кременецький замок, до вязниці. Але уряд кременецький бачучи, що вони люде шляхетні, не захотів їх замикати до криміналу¹⁾.

Додамо ще один факт козацької розправи з усім тим, що лиш має відносини до Терлецьких. Ще 27 вересня минулого року, коли Наливайкові козаки вертали ся з угорського походу, один з відділів їх зустрів на дорозі до Луцька слугу Терлецького, який віз з Кракова до Луцька деякі папери до збереження в господі луцького протопопа. Як лише він признав ся, що він слуга єпископа, його зараз же „били, шарпали, и тые листы и мамрамы съ торбочкою отъ него оторвали и прочь ехали“. Розпитавши ся потім, що се за нарид, він довідав ся, що се „люди украинные“, козаки якогось Ростопчі „съ товариством“²⁾.

Не меньш, коли не більш наробили козаки клопоту иньшому репрезентантови заведення унії — луцькому старості і каштелянови браславському Александру Семашку. Ще в січні (з 5 по 10) його осадили були в його хупковскім замку козаки Лободи, так що він не міг звідти виїхати: „нигде волного выйштя не маю“, — писав він³⁾. Трохи згодом за ініціативою Ганського склав ся відділ, набраний по части коло Острога, в Омелянику, маєтности Януша Воронежського, по части з кількох сотень, узятих у Лободи, під проводом Остафія Слуцького, що іменував себе сотником Лободи. Вийшовши в похід (25 січня), він повернув перш за все до Луцька, напав там на господу каштелянича браславського Василя Загоровського і забрав у нього багато маєтку і масу документів. Виїзжаючи з Луцька, надумав, що їм треба було мати деяку стрільбу; вернули ся і узiali у пушкаря 9 пулгаків і 3 рушниці. Потім напали на маєтність Андрія Одинця в Белеві, — зажадали від нього „стації“. 27 січня явили ся в Житині, до Андрія Прилуцького й вибили його нагаями і постронками за те, що не хотів приставати до товариства Лободи. Нарешті 28 прибули до Коростятина, що також належав до Семашка. Розумієть ся, що ні-

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 137—140.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 71—72.

³⁾ Ibid., 73—74.

кого і нічого не жалували: усіх били, мордували, відбивали в коморах замки; але їм не пощастило: проти них виступили люде Семашка, самого Остафія убили з рушницї, а 8 иньших головнїйших схопили і посадили до вязниці в Луцьку¹⁾. Один з учасників сеї експедиції показував, що Слуцького підбив стати сотником Лободи Ганський (оден з пійманих); він узяв кілька сотень у Лободи і мав намір помстити ся над якимсь паном в Київському воеводстві за узятий у нього „почт“, і вони вже їхали, та їм не пощастило в Коростятині²⁾.

Окрім Слуцького бачимо ще одного такого сотника Лободи Охріма Гуменицького, міщанина межирицького, і при ньому двіста люда — міщан і підданих межирицьких, дивенських і щикачинських, які брали участь в грабуванню Хупкова і 8 сусідніх сіл³⁾. Нарешті зустрічаємо і зовсім шляхотних осіб, як князь Петро Воронецький, Олександр (син Демяна) Гулевич, а найголовнїйший — „попъ Даміанъ острожескій“. Досї ми сього останнього бачили в наїзді на маєтности Яроша Терлецького, але там він відгравав більш-меньш пасивну ролю; тепер же він виступає яко привідця, ініціатор. 17 лютого Даміан „сѣ немалымъ отрядомъ людей, разбойниковъ и грабителей, сѣ передникомъ гуфцемъ, подъ 100 человекъ, яко збойца впередъ идучи, передъ войскомъ Наливайковымъ“, прибув до Тучина (маєтність Семашка). Мабуть йому не мало щастило по дорозі, бо за ним слїдували: „1 возъ скарбный въ 6 коней, 2 возы по 4 кони, а купецкихъ, по 2 кони,— 9, зъ лупы и скарбами“. Прибувши сюди, він запевняв управителя тучинського, що Северин і не гадає чинити нападу на маєтність, тому той і не ховав маєтку; але коли ватага, що була позаду, наблизилася до Тучина (а се і був Северин), тоді „попъ Острожескій зо всімъ тымъ людомъ, збойцами, товаришами и по-

1) Ibid., 75—76, 106—122.

2) З вісьмох узятих в полон 3-ох людей прѣстих засудив на смерть сам уряд; про иньших, яко шляхтичів, донесено було королю. Але революція винала не ласкава: в маю засуджено на смерть й иньших. Цїкава одна подробиця. Коли засуджених вели карати повз костела св. Тройці, школярї (з школи при костелї) напали на ескорт і одного (Адама Пясецкого) відбили і відвели в школу (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 127—129).

3) Ibid., стор. 102—105.

мочниками своїми, и зъ возами усіми“ вїхав „во дворець“, звідки не виводили ні коний, ні скотини, повіривши попови Даміанови, — забрав лїпші конї¹⁾ і учинив, як звичайно, грабіж²⁾. Третого дня князь Петро Воронецький і Олександр Гулевич, які також прибули з своїми сотнями, відправили попа Даміана з здобичею в Острог, а самі узяли ся нищити все, що лишило ся після братів Наливайків. Знущання переходило всяку міру: не кажучи про грабіжі, звичайне явище в таких випадках, вони між иньшим одинайцяти „хлопам“ відтяли ще вуха. Окрім Тучина напад був зроблений також на кілька иньших сіл Семашка, в тим числі і Коростятин. Почалось слїдство про безчинства шляхтичів кїївського воеводи. Возний Григорій Вербський приїхав 28 лютого з свїдками в Острог, де на дворі у попа Даміана пізнав 3 коней Семашка і 1 чужого. Коли він хотїв був покласти на них тавро („личковати“), — то під острожський „самъ почалъ около губи кивати, и до кия порывался“, а потім покликав на поміч брата та иньших помічників чимало, не дав забрати конї і ще за ними (возним з товаришами) гнав ся. Ображені урядники звернули ся в замок з прошеннем дати їм „вижа“, який би посвїдчив присутність у попа чужих коний, але староста Боровицький дав їм іречну пораду: „уеждчайте оттоль прочъ, бо всѣ погинете!“ І виконавці закону у ночі благоразумно зсезли³⁾.

Стілько фактів нападів з боку козаків на маєтности Семашка та иньших сторонників унії знаємо ми з актових записей. А скільки їх не дійшло до нас, або й зовсім не було занесено в книги!

Пошкодований Семашко думав був летальним шляхом дійти права. Ще на початку грудня 1596 р. подав він скаргу (позовъ“) на Острожського за те, що він „не учинилъ справедливости съ попа Демяна, брата Наливайка, яко разбойника“⁴⁾. „Позов“ повинен був передати Острожському возний, але, убоявши ся його могутности, не принїс його до господи, а засу-

1) Усього узяв Даміян: „вздныхъ коней 7, жеребцовъ 17, клячъ способныхъ 7“.

2) Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 95 – 96, т. II, 86 – 94, 97 – 98.

3) Ibid., ч. Ш, т. I, 99—100.

4) Арх. Ю.-З. Р. ч. Ш, т. I, 136.

нув в щілину („въ щель“) дубенського замка... Розумієть ся, ні Терлецький, ні Семашко нічого не досягли своїми скаргами. Та й трудно було щось поробити з особою, яка фактично була могутнійша від самого короля! Острожського обвинувачували в співучасті з грабіжниками. З сього приводу він писав зятеви в марті (3 числа) 1596 р.: „Що до того „Iotra“ Наливайка, ніби то я його посилаю (на грабіжи), або се чинило ся з мого відома, — то Бог видить і знає се. Значить я його і до Волохів і Угрів послав? То й Шавула за моім наказом на Литву пішов? І Лобода зруйнував Україну з мого відома? Новини, які є у мене про Наливайка, посилаю. Всі одної гадки, що скоро його „wskromią“¹⁾. Ще ранійш ми бачили, що після нападу попа Даміяна і Гедройта на маєтности Яроша Терлецького урядник його Якуб Домашевський показував, що се було зроблене „з розказаня княжати Єго милости воеводи кievскаго“²⁾. Нарешті на соймі в Несвіжі в марті 1596 р. висловлювали деякі пани своє підозріння, а Никола Радзівіл (Сирітка) писав в листі: „князь воевода київський їхав через Люблин з немалим почтом; учора (26/III) бачив ся зі мною і оповідав, що може de certe scientia сказати, що серед них (почта) мало не половина Наливайкових козаків; по дорозі роблять що хочуть, і в самому місті багато „нецнот“ учинили, а найбільше в самому Люблині і по дорогах перехоплюють листи і прочитавши, знову запечатують своєю печатю і дають тим післанцям, щоб віднесли куди слід. А в кожній господі пють за здоровле Наливайка; так, каже, aperte говорять про ту козацьку hałastr'у, захвалюючи її, що просто хочуть, щоб усі уважали їх „нецнотами“³⁾. Отже і сей факт поставлено в вину Острожському: раз у нього на службі більша половина Наливайковців, то він співучасник з ними! На нашу думку, обвинуваченне Острожського в співучасті з козаками цілком безпідставне⁴⁾: усі викази ідуть або з боку католиків, та ще та-

1) Додатки до II т. Ист. возс. Русс, 438—439.

2) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 77—83.

3) Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 43—44.

4) Костомаровъ (Моногр. III, 284) не вірить обвинуваченням; так само і Жуковичъ, Сеймовая борьба; навпаки — Антоновичъ (Арх. Ю. З. Рос. ч. III, т. I, 64—70, передне слово), Кулишъ, Истор. возс. Русс, I, 277—278, Иловайскій, Истор. Россіи, III, 587 — признають в тій або пншій мірі співучасть Острожського.

ких фанатиків як Сирітка, або людей ворожих до Острожського, як урядник Яроша Терлецького. Далеко більше віри можна дати приватним листам Острожського до зятя, з яких бачимо, що Наливайко для нього був другий Косинський і повстання його так само для нього не миле, як і повстання Косинського. Коли-ж він, Наливайко, розпустив свої сотні і з невеликими відділами брав участь разом з братом Дамяном та іншими шляхтичами в наїздах на приватні маєтності, то се його не ображало, особливо коли ушкодженими бували особи, йому не симпатичні, як Терлецький або Семашко.

ІХ.

При кінці лютого польський уряд пильнійше узяв ся до козаків. 28 лютого Жолкевський, польний гетьман, одержав наказ зараз таки виступити проти них, і хоч військо його було тяжко втомлене після молдавського походу і потребувало грошей, проте він пішов з ним до Кременця. Щоби підсилити своє військо і піддати йому бадьорости, Жолкевський звернув ся з листами до коронного гетьмана, а також і до воєводи київського і волинського, просячи помочи грошевої і людьми¹⁾. Одначе на сї просьби гетьман і воєводи не спішили відповідати.

Тимчасом Наливайко, прочувши про збори Жолкевського до військової акції проти нього, зібрав свої сили і вирушив на південь в Браสลавщину²⁾. Він думав пробути кілька день у містечку Лабуні (нині Заславського пов. на Волині), а звідти вже вирушити до Браслава, де-б його охоче прийняли і де він

¹⁾ Heidenstein, II, 363—364; Listy Żółkiewskiego, 67—68.

²⁾ Здасть ся, він мав перше намір йти до Берестя й землі Люблинської, а потім основно засісти на Литві. Принаймні в листі Кр. Радзівіла до Л. Сапєги з 25/Ш 1596 р. знаємо про се ось що: „добули були якогось полковника (не памятаю імени), який дещо знав про заміри Наливайка. На допиті признав ся, що Наливайко думав був йти до Берестя, а потім в Люблинську землю, а потім на Литву і там уже *sedem belli* зробити, але почувши, що збирають ся товариші (польські) вибрав той нинішній путь“ (Arch. Radziwiłłow. Script. rer. Polon. VII, 43).

міг би з більшим успіхом боронити ся від Поляків. Гайденштайн¹⁾ каже, що Жолкевський уже 22 лютого був під Лабунем, де мало зібрати ся козацтво під проводом Наливайка. Се не правда: ще 25 лютого Жолкевський писав Замойському: „він (Наливайко) повернув на Корец, поза Острогом, між Горинем і Случю; треба думати — пішов до Константинова. Постараюсь обійти його“²⁾. У Наливайка було кілька сот кінних з переду, кілька сот на крилах і в арєргарді; решта лишилася ззаду з артилерією.

Жолкевський розсудивши, що трудно буде вести боротьбу з козаками отверто, замислив напасти на них нагло, схопити Наливайка і таким чином задушити повстання зразу. Може би се й удало ся йому по часті, як би в стані польського гетьмана не винайшов ся перебіжчик до козаків, пан Плоский, з цілою ротою козаків. Не одержавши давно жданої платні, він раптово покинув Жолкевського і упередив Наливайка про його замір³⁾. Тоді Наливайко виступив з Лабуня і пішов в маєтність кн. Острожського, Остропіль. По дорозі він спинив ся (28 лютого⁴⁾) в маєтности Радзівіла, с. Мартиричах⁵⁾, але скоро звідти вийшов і став в с. Чорнові, маючи з початку при собі лише кілька десятків козаків, але незабаром його нагнала артилерія та й інші сотні, які він розмістив по сусідних селах. В Мартиричах теж лишило ся 2 сотні (коло 300 люда) під проводом атаманів Марка Дурного і Татаринця⁶⁾. Якийсь

1) II, 364.

2) Listy Żółkiewskiego, 68.

3) Listy Żółkiewskiego, 67, 68.

4) Bielski, 262; у Heidenstein'a се припадає аж на 2 мая (певно замість марця).

5) У Bielski'ого і Heidenstein'a — Мацєєвичи.

6) Острожський в листі до Радзівіла каже, що вони були вислані пограбити маєтности п. Кєвлича; навіть село повинні були спалити, але їм „gorzałka zawadziła“. якої застали в дворі цілу бочку (додатки до „Ист. возс. Руси“, II, 437). Не знати, чи не підчас сеї кампанії до Наливайка прилучив ся і зять Салєги Юрій Друцький - Соколинський, до якого писав Салєга лайливий лист (лист без дати) за те, що він напав „на спільну нашу маєтність Антонів (Житом. пов.), спустошив фільварок і пограбував підданих, а потім побіг до Вєледника і Пикова, сполучившиє з справжніми лотрами — Наливайком та Оссовским (див.

відділ польського війська наскочив на сі дві сотні і цілком їх винищив: Марко ліг на місці, а Татаринець з кількома товаришами був утік, та їх дігнали і забили. Дуже можливо, що вони не дались би загинути, як би не випили перед тим цілої бочки горілки, яку знайшли у мартирицького арендаря. Дуже довго боронились вони на вулицях, в хатах, довго не піддавали ся, навіть присланого до них для пересправ післанця трохи не вбили; нарешті гетьман звелів підпалити село, і козаки усі загинули, лише двоє ранених утікло і донесли Наливайкови про те, що скорило ся. 4 хоругви дістали ся до рук Полякам. Острожський сам приїздив на місце побоєвища і потім писав Радзівілови: „забитих щось з 300. Нецислимі шкоди з початку козаки, а нині жовніри наробили. Рідко в якому селі можна знайти коня, бо чого не узяли козаки — те позабирали жовніри“¹⁾.

Наливайко під той час стояв в Чорнові, звідки виступив по дорозі до Острополя, прилучивши до себе кілька сотень із с. Пустовець, Голубка та інших. Усього у нього було трохи більш 1000 люда і 20 армат. Жолкевський погнав за Наливайком і тогож таки дня догнав його під Острополем; але козаки не спинили ся коло міста, а пішли далі — до Пикова, не даючи спочинку ні в день ні в ночі як коням, так і людам. Як виступали з Чорнови, то лишили там „на чатах“ 3 хоругви, яких забули упередити про свій відхід — і вони загинули: 30 люда убито, 6 узято в полон, решта відступила до міста (Острополя), але мешканці не пустили їх і вони майже всі загинули, — лише 12 люда утікло до Любартова.

Тимчасом Наливайко наблизив ся до Пикова, де гадав спочити; але Пиківці не пустили його до міста, і він мусів почувати на голому снігу. Поляки гнали ся у слід йому, але дійшовши до с. Райок мусіли дати відпочинок стомленому людови

його напад в р. 1590 з Полоусом на с. Холетово) і спустошив їх“ (Arch. domu Sapiegow, 305). Сапега в иньшому місці поясняв сей факт особистими інтересами: Друцкый спорив ся з ним за маєтність. Але коли згадати участь Друцкого в боротьбі з увією (Арх. Ю.-З. Рос. ч. I, т. I, ст. 123), та участь в заснованню Люблинського брацтва (Ibid., ч. II, т. I, ст. 14), то ся спілка з Наливайком має трохи иньшу закраску.

¹⁾ Ibid., 438.

і коням. Коли вони прибули до Пикова, то довідали ся, що козаки лише кілька годин перед тим виступили в напрямі Бра-слава. Наблизившись до Браслава, вони перейшли болотяну річку (2 милі від міста) і знищили міст; се на якийсь час за-тримало Жолкевського. Прочувши ще в Пикові, що Наливайко спішить ся до Браслава, бо мешканці здавна мають приязнь до нього (він ще з Пикова написав їм, пригадуючи вірність ко-зацькій справі), — Жолкевський рішив як би там не було, а не дати їм сполучити ся. Лишивши на місці вози, він зараз же погнав, щоб або упередити Браславян, або примусити Наливайка звернути в бік, а Браславян повернути до послуху одним лише виглядом війська. Пізно у ночі Жолкевський дігнав Наливайка над р. Ольшанкою, але ніч і утома війська не дозволили стати до бою.

Тимчасом Браславяне не прислали жадної відповіді На-ливайкови, через те він, не довіряючи міщанам, звернув у бік, до Прилуки, що над р. Собом, і счез в лісі. Бельський ще опо-відає, що ніби Жолкевський, не вважаючи на утому, все таки нагнав Наливайка і став до бою, який тяг ся без жадних на-слідків до ночі (?). Тут же він додає, що Наливайко мав в сей час 20 армат і чимало гаківниць, і до кожної армати був при-кутий пушкар.

Ледве розсвіло, Наливайко був уже по той бік Соба, в ди-ких уманських степах, де просидів кілька тижнів, годуючи коні травою, а козаків конятиною¹⁾. Польське військо не могло далі йти. Коло Синіх вод²⁾ воно спинилось: треба було спо-чити кілька день. „Ті десять рот, з якими я з початку гонив за Наливайком, — пише Жолкевський Замойському 9 марця зпід Остолопова, — замучили геть коні („konie porsowali“), те-ж трапило ся і з иньшими ротами, які доганяли мене, хоч і опі-

¹⁾ Dr. Antoni J. (Trzy opowiadania) додає, що козаки затопили гармати в ріці, а кулі і порох закопали в землі, які потім ніби то знай-шли Поляки. Тимчасом ми далі бачимо, що Наливайко утік в Уманську пустиню з гарматами і згоден був її віддати Жолкевському, як би він його „в ласку прийняв“.

²⁾ Теп. Сливодь, доплив південного Буга, на пограничу Київщини, Поділя і Волині, при шляху Татарським („potok Sinowoda“ — Арх. Ю.-З. Рос. ч. VII, т. II, 163).

знили ся. Треба їм пособити грішми, щоб вони хоч трохи могли поладити свої справи“¹⁾. Скінчило ся на тому, що Жолкевський на власні кошти приладив 6 фальконетів і кілька „śmigownic“. Турбуючи ся про побільшенве свого війська, він просив Замойського розіслати універсали обивателям Київського, Болинського і Браславського воєводств, бо універсали, вислані до обивателів Перемишльської, Львівської і Галицької земель — малокористні. Замойський замість того прислав „позви“ на осіб, що пробувають в орді Наливайка; на се Жолкевський відповів, що добре було би добути такі самі документи і на тих, що у Лободи, — тільки „руським письмом, згідно з звичаями того краю“²⁾.

Польські сили, зібрані проти козаків, властиво не були дуже значні: окрім 1½ тисячки кварцяного війська, рахуючи сюди і роти: татарську — Темрука³⁾ і Бекеші, було ще 3 сотні угорської піхоти під проводом Лепшені, та трошки охочих з Бару, Константинова і Хмельника. Жолкевський умістив їх в пограничних селах і пускав чутку, що скоро виступить в похід; а в дійсности ждав помочи — нових відділів. Сам він стояв в Пикові. А козаки тимчасом ховали ся за Синіми Водами, в уманській пустині.

Відпочивши, Жолкевський вирушив до Винниці, а звідси післав людей до Браслава — привезти вїйта Тиковича „з другим бунтівником, поіменованим в декреті короля“. Се була розправа за старі козацькі гріхи (за напад на шляхту в вересні 1594 р.). Покарали їх на смерть в Винниці „для прикладу“⁴⁾.

Спинивши ся над Синіми водами і бачучи свою слабість в силах порівнюючи з польським військом, тим більше, що товариство його розбігало ся, Наливайко впав на думку помирити ся з Жолкевским, випросити прощене у короля і розпу-

1) Listy Żółkiewskiego, 69.

2) Listy Żółkiewskiego, 69.

3) Темрук, з походження пятигорський Татарин, хрещений ще за Жигимонта Августа. Служив у всіх війнах польських і показав великі послуги державі (Heidenstein, II, 351).

4) Listy Żółkiewskiego, 74.

стити своє військо. З сею цілею вислав він в середині марця (15—6), коли Жолкевський ще не прибув до Винниці, одного козака до старости браславського Струся, який мав пересправляти з Жолкевським. Наливайко згоджував ся віддати гармати, розпустити „купу“, аби лише гетьман його „в ласку прийняв“. Жолкевському, розуміть ся, така комбінація була вельми до вподоби, і він за неї ухопив ся: „я ні його, ні товаришів його крови не жадаю! Нехай розпустить „купу“, віддасть хоругви, що одержав від Максиміліяна, гармати“. Обіцяв навіть випросити у короля прощення.

Але козаки, почувши про пересправи Наливайка з Поляками, мало не вбили його, казали: „він марнує наші сили без тямку, поробив нас жебраками, лишив пішими“¹⁾. І почали утікати. Тоді Наливайко звертаєть ся до Лободи. „Правдоподібнійше, що такий з таким легче зійдець ся, ніж віддасть себе на ласку його королівської милости“, — висловив ся з сього приводу Жолкевський в листі до Замойского²⁾. Лобода тоді пробував недалеко, — в Погребищах; прибув він сюди з спеціальною цілею — помстити ся над панею Оборскою. Звідси він з відділом в 700 душ наїзджав під Бар, де мешкала пані Оборска, але мусів утікати, бо як раз тоді прибуло до Погребищ королівське військо з Жолкевським на чолі. Лобода мусів відійти і повернув до Білої Церкви, маючи у себе в „купі“ щось коло 4000 люда, не рахуючи жінок і дітей. Лобода й приходив до Браславщини з Київського воєводства, з під Білої Церкви, де він побільшив своє військо, і де мав, видно, резиденцію³⁾.

1) Listy Żółkiewskiego, 71; Heidenstein, II, 366.

2) Listy Żółkiewskiego, 71.

3) Еварицкій (Истор. Запор. козаковъ, II, 139) каже, що Лобода, побувши в Овручі, в січні 1596 р. спустив ся в Січ. Але почувши про те, що робилось (?) на Волині і в Білоруси, не витримав (?) і зібравши коло себе низове товариство, „вигреб ся“ з ним у гору Дніпром і зайняв північні пограничні волости київського воєводства“. Навряд чи ходив він у Січ: ще в початку лютого можна здогадувати ся про його побут на Волині, а на початку марця він уже мусів бути в Білій Церкві. Отже за місяць він навряд чи успів би спустити ся і знову підняти ся з Січі, та ще й зимою, коли жадної потреби для того не було. Певнійш усього, він з Волини перебрав ся в Київщину, і там пробував сей мі-

Від тепер обидва козацькі привідці, які особисто були ворожі один другому, постановили йти рука в руку. Жолкевський, довідавши ся про сей немилий для нього поворот, спробував посварити їх, що йому було-б дуже до речі. Він написав до козаків Лободи, що коли вони видадуть Наливайка, то можуть тоді спокійно вернути ся за пороги, а він їм вистареть ся ласку і пробаченне. Та Лобода, певно, знав про попередні пересправи Жолкевського з Наливайком і про те, на чому вони стали. Коли з'явив ся післанець від польного гетьмана, якийсь „lekku“ — поганенький козак, обурене козацтво хотіло його вбити. Навіть Лобода гнівав ся перед козацтвом: „не міг гетьман прислати якого шляхтича?“ Але все таки виратував нещасного від загибелі, вивів його за стан, дав червонця і ще раз сказав: „і не міг гетьман шляхтича якого прислати до нас, а не тебе; так ніби сказав: лотра до лотрів й посилаю“. Відповіді гетьманови не дав жадної. „Амбітна демократія ждала аристократичних почесцій!“¹⁾

Розлютоване козацтво хотіло було навіть спалити і зруйнувати Білу Церкву, але Лобода з Саськом і Шостаком²⁾ умовили їх не робити сього, і потім вони виступили до Києва, „не уважаючи себе досить безпечними“³⁾. А тимчасом панічний страх наводив на Польщу Шавула, який в середині марця пробував в Бихові (9 був в Пропойску „со всею арматою запорожскою“). Ми бачили, що він ще в грудні минулого року відділив ся від Лободи і Саська і пішов до Овруча, Мозиря і т. и. добувати козацького хліба. Очевидно, не мало кривд чинив

сяць. Справді, на початку місяця марта з Низу прибув якийсь відділ козацький, але тільки се був не Лобода. Про се ми знаємо з листа Сирітки до Кр. Радзівіла (з 7/Ш): „ксьондз митрополіт (Рагоза) учора ідучи з Слуцька був у мене і казав, що ще якийсь козак (не памятаю як його іменував) тягне з Низу до нас з людом немалим Запорожців і уже на київському шляху“ (Жуковичь, Сеймовая боротьба, 219, прим. 478). Се певно полк Кремського, який в квітні був розбитий Жолкевським в Каневі.

¹⁾ О. Уманець, Гетманъ Мазепа, стор. 11.

²⁾ Може бути, що се був товариш Саська Федоровича, — Сенко Шостак, який згадуєть ся в р. 1552 в Винниці, в числі людей „што на дворцы“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. VII, т. I, 607).

³⁾ Heidenstein, II, 366.

він людности, коли Радзівіл поручив Андрієви Сапезі, воєводі Витебському, виступити проти „сваволенства“ з обивателями воєводства Витебського, Мстиславського і повіта Оршанського. Лев Сапєга, переказуючи сей факт, додає, що „у того Шаула народ „sposobniejszy“, як у Наливайка, і більший числом і сам він давнійше козакує („na kozactwie bawі“¹). Шавули, очевидно, бояли ся не менш як Лободи. Кн. Радзівіл в листі до Льва Сапєги (з 25/III), згадуючи про якусь копію листа Шавули з 20 марця, пише, що „Шаулу можна порівнати з Наливайком, „alіe dawno zbójca zbójcy mówien“, бо як спитати про армати, то звідки Лобода, а потім Шаула („bo jedno wojsko“) взяв сі армати — з Бара та иньших замків королівських та шляхетських?“ Та й взагалі, „Лобода „rozczatkіem był wszystkich niesnot“ (певно з погляду Литви), а тепер Наливайко за ним. О скільки я чую, раз де схоплять якого козака — жадного не лишають живого і взагалі чинять з ними такі самі „morderstwa“, як і вони з иньшими“. Очевидно, обуренне досягло великої уже степені, коли противна сторона узяла ся до такої розправи. Далі Радзівіл висловлює свої гадки що до дальших виступів козацтва. „Очевидно, — пише він, — що сі лотри (Лобода і Шаула), покумавши ся, мають думку навідати ся до Слуцька, чи ліпше — до всеї Литви, а Наливайко пішов геть з арматами і возами, згубивши більш 500²), тільки не ліпших людей, як писали ранійше, а „motłochu“, якого очевидно він радий був позбути ся і тому не дуже його шанував“³).

Про Шавулу тодіж пише і Жолкевский: „тепер він всім голова. Я висилаю Ружинського з кількома сотнями — нагнати тим (Лободі) ще більше страху (бо їх і з Білої Церкви страх вигнав); скоро і сам піду у Київ, нехай лише стомлені коні відпочнуть трохи. Коли Шавула сполучить ся з Лободою, тоді не легка буде справа“⁴).

За тиждень (24 марця) з листа тогож Жолкевського до Замойського довідуємо ся, що Лобода і Сасько ще пробувають у Києві і що дня чекають Шавули, який має прийти з Остра.

1) Arch. domu Sapiearów, 131.

2) Мабуть має на увазі пригороду в с. Мартиричах.

3) Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 42—43.

4) Listy Żółkiewskiego, 72—73.

А Наливайко з рештою свого товариства, якого було дуже небагато, повернув з диких піль до Корсуня, де мав надію побільшити своє військо з місцевих елементів. Тут таки в Корсуні закопав на щось в землю аж 5 армат, може сподіваючи ся опісля коли скористати з них¹⁾.

X.

Тимчасом Кирик Ружинський, той самий, що кілька літ тому (в 80-тих роках) разом з братом своїм Михайлом був на Низу і виступав всюди разом з козаками, зібрав відділ до 500 (а по иньшим до 1000) люда і маючи власну артилерію (більш десятка гармат), почав нападати на козацькі відділи, хопати їх і мордувати: „Набрав силу того гультайства і убив з 50“²⁾.

Під той час до Київа прибув з Остра Шаула³⁾ з артилерією, а також з човнами і провіантом, які він приготував ще в Бихові і Пропойську. Бажаючи пімстити ся над Ружинським, він вислав з Київа Саська з його полком, в якому було до 3000 люда. Сасько хотів був покарати Ружинського руйно-

¹⁾ В 1622 р. в люстрації Капівського замку згадуєть ся: „оповідали нам міщане, що за часів небіщика кн. (Януша) Острожського, каштеляна краківського, знайшли були закопаных Наливайком 5 армат, з яких ото одна лишила ся, а 4 узято то маєтности небіщика, та й досі не вернено“ (Źródła dziejowe, XX, 63). Цікаво зазначити, що як раз в сій місцевості коло Корсуня існує вал, від м. Ольшаної (Звенигор. пов.), через село Квітки (Кан. пов.) аж до Корсуня, який і нині прозивають „Наливайковим валом“.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 74.

³⁾ Здаєть ся Шаула вийшов з Литви не з доброї волі, і трохи общипаний Литвинами. Сапега пише (з Варшави), що прибули люди з Литви і доносять, „як добре виступали вони проти тих своєвольних людей“, і король кождому з них дав нагороду. А в листі Радзівіла (з 9/IV) читаємо: „Прийшла вість про козаків, що з Шаулиних „урвано“ 5 рот, є 200 вязнів-шляхтичів, які до королівського розказу позамикані на замках, Наливайко в полі (очевидно, відомости запізнені), але трудно йому удержати ся — поля спалені пожежою (Arch. Radziwiłłów, Script. rer. Pol. VIII, 45—46).

ваннем його Поволоцьких маєтностей. Прийшовши до Хвастова, він вислав відділ, чоловіка з 300, на розвідки. Ружинський розбив його коло р. Каменки, 50 схоплених покарав на смерть, а сам пустив ся до Хвастова, щоб захопити там і Саська; але останній пішов у Київ за помічю. Почувши про нелюдські вчинки Ружинського, Жолкевський був трохи незадоволений, хоч і виправдував таку акцію з боку Ружинського: „Я, не рахуючи убитих в бою, зберіг свої руки від їх крові; я водів би лічити заражені члени, ніж відтинати; зрештою, не дивувати ся й князю Ружинському: усю сю землю, а його особливо, козаки пройняли до живого“¹⁾.

Між козаками в Києві виникли якісь непорозуміння, незгоди. Про се доносив Ружинському ксьондз, преор київський; він привіз лист від Шаули, в якому сей скаржив ся на Ружинського: замість того, щоб обернути ся на ворога хреста господня, він іде на них; згадував його попередню службу козакам, просив бути посередником — помирити їх, козаків, з гетьманом Жолкевским: „а ми завжди готові служити йому і послухати за порогами“²⁾. Се було, здаєть ся, офіційльне дорученє, дане лише, щоб відвернути увагу Ружинського. Неофіційно преор переказував, що серед козаків справді великі незгоди: хочуть видати Наливайка, який бажає „віддати їм присягу, сполучити ся з ними і бути їм послушним“³⁾. Незгоди тягли ся довго; козаки почали розбігати ся, решта звернула ся за помічю до Запорожців, але ті відповіли (може з якоїсь особливої політики), що не хочуть мішати ся з ними. За се Жолкевський вислав їм лист, в якому хвалить за те, що вони сидять на звичайних своїх місцях, а не в шляхетських маєтностях, і додав ще силу „добрих слів“.

Проте незгоди між козаками якось улягли ся, і коли Сасько прибіг у Київ і оповів про вчинки Ружинського, зараз повідомили Наливайка, який збирав тоді під Корсунем сьвіже військо, і виступили з Києва під Білу Церкву. У них всіх разом набрало ся до 8000 люда, та ще рахували і на черкаських місцян, які цілком їм спочували. У Шаули була чимала артиле-

1) Listy Żółkiewskiego, 74, 75, — певно за місяць лютий і марець — поки Лобода пробував в Білоцерківщині.

2) Listy Żółkiewskiego, 75.

3) Ibid., 75; Heidenstein, II, 367.

рія, та й у Наливайка лишило ся ще кілька армат і навіть корогви, подаровані Максиміліаном.

2 квітня козаки наблизили ся до Білої Церкви, яку перед тим, 28 марця зайняв Ружинський. З початку обидві сторони не відважували ся вступити до бою і хотіли одна другу перехитрувати. Перший почав Ружинський: маючи при собі кілька рот пана Станіславського; та два десятки угорської кінниці під проводом Лепшені, Ружинський у ночі (з 2 на 3) зробив вилазку з цілею нагло напасти на козацький стан. Та коли він вийшов з міста з запаленими смолоскипами, і велів грати на трубах, а офіцерам як найголоснійше кричати, щоб жовніри не змішали ся між собою і не почали бити своїх, — міщане білоцерківські, які були цілком солідарні з козаками, відчинили другі ворота і впустили в місто Наливайка з 3000 війська.

Поляки, нічого не бачучи в темряві, кинули ся на козацький стан; але Шаула, який сеї ночі получив ся з Наливайком, відійшов за р. Рудава (Рудку — у Гайденштайна); тих, що не встигли получить ся, Поляки побивали на протязі чверти милі.

А тимчасом ті козаки, що впали до міста, почали там грабувати, не зустрічаючи нігде відпору. Тільки два десятки угорської кінниці обороняли помешканне свого капітана. Спустошивши місто і почувши стріли в своєму стані, козаки вийшли знову в поле, щоб напасти на Поляків. Тепер сі опинили ся між двох огнів: з заду Наливайко, з переду Шаула. Шаула, який все відступав, раптом повернув і ударив на Поляків; сі кинули ся назад до замку через спустілий стан козацький і наскочили на Наливайка. Поляки мусіли хоч як продерти ся через козацькі лави і сховати ся в замку. Нарешті їм се удало ся, але, розумієть ся, з великою шкодою, — яку власне, трудно докладно подати, бо польські джерела в таких випадках досить скромні. „Понесли ми шкоду немалу, особливо в піхоті, якої загинуло з 50 (?)“, — оповідає Жолкевський. Гайденштайн трохи щедрійший: „з 500 люда піхоти згинуло 100 і багато поранених“, після чого „наші, — каже Бельський, — бачучи, що справа стоїть зле, утікли до замку“. Козаків, як вірити Жолкевському, в сій битві згинуло з 1000¹⁾.

Тимчасом Жолкевський, який спочивав в Пикові, давно уже спішив під Білу Церкву, знаючи добре натуру Ружинського,

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 78—79; Heidenstein, II, 368.

який замість простого нагляду над козаками, що йому поручив Жолкевський, міг увязнути з ними в бій. Так воно й вийшло. Не дійшовши 4 милі до міста, Жолкевський спинився на ніч в Трилісах¹⁾, але почувши стріли з гармат, знявся і пішов під Білу Церкву. Пів милі від міста зустрів він післанця від Ружинського з проською помочи. Але козаки, углядивши, що наближається польське військо, знялися і почали відступати в напрямі до Трипілья. Поляки погналися за ними слідом. Тоді козаки, пройшовши одну лише милю²⁾, спинилися і, своїм звичаєм, укріпилися: поставили в 5 рядів вози, а в середину військо і 24 гармати. Усі козаки були піші, лише привідці на конях. Годин три йшли так обидва стани, — один поперед другого. Жолкевський чекав людей, що лишилися позаду. Нарешті над вечір стали коло озера Острий Камінь³⁾. В козацькому стані був неспокій, про що два перебіжчики донесли Жолкевському. Проте козаки приготувалися до бою. Вози так тісно стояли один коло одного, що не було жадної можливості прорвати лаву: „розірвати табор, хоч здавалося було й легко, — Господь не довів“. Гармати поставили ззаду і з боків; привідці сиділи на конях, а військо, лежачи під возами, стріляло звідти в ворога. Поляків було до 2000. Битва тяглася до півночі і скінчилася ні на чому. Принаймні, хоч козаки, по польським звіткам, віднесли дуже великі потері, але і Поляки нічого не досягли; се видно з того, що табор козацький лишився нерозірваний, і козаки могли знову відступати в порядку, а Поляки не тільки не наважилися переслідувати їх, але навіть, переночувавши на полі битви, відійшли потім до Білої Церкви, лишивши козакам можливість іти до Києва. Коли такі були наслідки бою в полі, то о скільки гірше прийшлося би Полякам, як би Ружинський, відповідно до наказу гетьмана, дожидав його в Павлочці, а козаки зайняли Білу Церкву, яку сам Жолкевський вважав незлим замком, а з доброю залогою — і неприступним⁴⁾.

1) У Еварницького (Истор. запор. козаковъ, II, 148) через помилку — Трипілья.

2) У Гайденштайна (II, 368) через помилку „від Браславля“ — зам. Білої Церкви.

3) У Еварницького (II, 149) через помилку — Чорний Камінь.

4) Listy Żółkiewskiego, 79—80.

В битві над Острим Камінем, як подають польські жерела, загинуло козаків 2000, а в тім числі Сасько і багато „значних“; Шавулі відірвало гарматною кулею руку, Наливайко (а у Гайденштайна і Лобода) дістав тяжкі рани. „Ніде досі у них не було такої шкоди, як в сих (себто в двох останніх) битвах“. „Але і у нас не без крові“, — додає польний гетьман і потім подає куріозну скількість полеглих: 32 душі (Гайденштайн 34); Бельський трохи щедрійший — „300, а товаришів самих з 60“, в тім числі чимало з польської аристократії, як Длуский, Станислав Лаш, Вернек, Пальчовський та ин.

У всякім разі битву у Острога Каменю не міг вважати ніхто за побіду Поляків над козаками¹⁾.

Жолкевський оповідає, що козаки після битви вибрали гетьманом Наливайка²⁾. „Шаула, як нещасливий в бою, втерняв старшинування“, — каже Гайденштайн³⁾. Інші (Бельський, за ним Шміт) гадають, що козаки обібрали за гетьмана Лободу „приписуючи невдачу (?) Наливайкови“. Але навіть хоч би й допустити таку невдачу, то чим же Наливайко в сім разі був більш винний від иньших? Лободу могли обібрати скорійше всього тому, що у нього завжди бувала далеко більша скількість прихильників у війську, тому, певно, й більш шансів на обібранє. Та й з дальшого ходу подій бачимо, що гетьманом, в розумінню

1) Одне сучасне джерело, згадуючи про сю битву, признаєть ся, що козаки „multos ex Polonis trucidant, ut pote Rotsmagistrum Wernek, Lasc, Palczowski et Dluscium — omnes egregios milites et alios multos“, і що „sic illa latronum turba crevit, ut ad quindecim milia militum numerarentur“, — трохи забарато! (Мемуари Jacobi Przonka, бібл. Осолінських, рук. ч. 60, л. 260) Про Білоцерківську битву коротенько згадуєть ся в наданню королем Жигмонтом (в р. 1597) Жолкевському Барішполя і Горошина: „Року тепер минулого деветдесятшостого противъ лотровству козацкому, которыхъ се до килкунадцати тисячей людей сваволних народов розматых з великим небезпеченствомъ и пострахомъ панствъ наших украинных згромадило было, з малою частью войска нашего мужне и сердечне ставивъ и въ погоню за ними идучы, в мили од Белой церкви о таборы тыхъ людей сваволных и о стрелбу ихъ густую сам з голою бронєю своею, чынечы доброе сердце войску нашему, с тым козацтвом стирал се, которых не переставаячи конати, для милости нась пана своего и отчызны своее важил се провадити малые войска наши за Днепръ“ і т. и. (М. Грушевський, Материяли до істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 23).

2) Ibid., 81.

3) II, стор. 370.

сучасників Лободи і Наливайка, себто привідцею відомої кампанії — являєть ся справді Лобода. Можна лише здогадувати ся, що Наливайко домагав ся старшинування, як опісля під Лубнами, але фактичних даних для сього нема.

Від Острога Каменя козаки пішли до Київа, де лишили ся їх сім'ї. Була навіть мова про те, чи не ліпше було-б іти під Москву¹⁾; в литовських кругах побоювали ся також, щоб козаки не пішли в Білу Русь²⁾.

Жолкевський, переночувавши на полі битви, 4 квітня вернув ся назад у Білу Церкву для відпочинку коней і людей, а також щоб дати раду пораненим і дїждати ся сьвіжого війська, яке за королївським наказом повинен був привести до Молдавії на поміч йому Ян Потоцький, староста камінецький. Звідси-ж, з Білої Церкви вислав він післанців в Січ, щоб відтягнути їх від спільної акції з Лободою. На той час атаманом січовим був шляхтич православної віри Каспер Подвисоцький³⁾, а товариства при ньому було усього лише 500 люда. Відпочивши трохи в Білій Церкві, Жолкевський повів свій відділ під Київ. Під Васильковим получив ся з ним і Ян Потоцький з своєю ротою і з запасом пороху і куль. Литва також вислала на поміч Карла Ходкевича.

Прочувши, що в Каневі пробуває козацький (запорожський) полк Кремпського, який має перейти на той бік Дніпра⁴⁾, Жолкевський не гаючись вислав туди відділ жовнірів під проводом Ходкевича, а з ним пішли також Ружинський з ротою і Михайло Вишневецький. 11 квітня, на 1 день Великодня, вони нежданно вскочили в місто: багато перебили, иньші, утікаючи, потопили ся в Дніпрі, так що з полку Кремпського усіх заги-

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 81: „niemało ich est, czo wołają na tho, żeby do Cara iscz dacz się na łaskę jego“.

²⁾ У всякім разі їх там сподївали ся. 25 квітня Лев Сапега писав Кн. Радзівілови: „Наливайка й досі нема і ждемо його що дня й що години“ (Arch. domu Sapiegow, 139—140).

³⁾ Сей Каспер Подвисоцький займав якийсь поважний уряд у Запорожцїв ще в р. 1586. Його сповіщає про рух перекопського царя Богдан Микошинський (Listy Żółkiewskiego, 34).

⁴⁾ Правдоподібно він мав намір вирушити на Білу Русь; се очевидно про нього писав Сиротка до Кр. Радзівіла (7/III), що „якийсь козак тягне з Низу до нас з людом немалим Запорожцїв і уже на київському шляху“ (Жуковичь, Сеймовая борьба, 219, прим. 478).

нуло з 150¹⁾. Але цього ще не досить — вони атакували ще й церкву, як раз підчас відправи, і до 400 поклали на місці, а багато потопило ся утікаючи до Дніпра²⁾. Поляки забрали також приладжену козаками сіль в Каневі і Трактемирові, що було для них дуже прикро. Решта козаків, перепливши на той бік Дніпра, склали в одну купу човни і спалили, — певно, щоб до них не могло дібрати ся польське військо, а самі пішли лівим берегом під Київ, де й прилучили ся до війська Лободи.

Поки Жолкевський ішов під Київ, козацьке військо перебрало ся уже на той бік Дніпра, на „татарський беріг“ і при тому частину човнів спалили, частину узяли з собою. Жолкевський, прийшовши до Дніпра і побачивши, що нема жадного способу дістати ся до козацтва, звелів, щоб приставили йому з гори, з Припети і Тетерева усі, які є там човни і байдаки, а міщанам київським наказав змайструвати нові і приставити на відоме місце. Хитрі міщане київські, які взагалі були по стороні козаків (що не завадило їм перед приходом козаків поховати під водою свої човни), видобули тепер їх звідти і віддали Полякам. Козаки довідавшись про се, поспішили тим боком до міста, щоб не допустити до сповнення гетьманського наказу: удержати Киян від віддання човнів і спалити старі, а як би вони отягали ся і сперечали ся, то спалити й місто й замок. Жолкевський, довідавши ся про се, також з усеї сили спішив ся під Київ. Козаки, щоб вигадати час, почали пересправи з Жолкевським, а самі і водою і сухопутем рушили до міста; але Жолкевський, не спиняючись йшов, і опередив козаків лише о дві години, дякуючи шпігам, яких мав в козацькому стані. Не входячи в саме місто, він став в пів милі від Київа коло Печерського монастиря і розставивши пікети скрізь коло міста, доглядав будування човнів. По той бік Дніпра, як раз *vis-a-vis*, стояв козацький стан, дожидаючи з Низу запорожських козаків, які могли-б перешкодити роботі Киян і жовнірів польських.

1) Listy Żółkiewskiego, 81.

2) А. Єфименко (Очерки истории правобережной Украины, стор. 56) тої думки, що ся подія викликала народню думу і наводить відповідну строфу: „Ой бодай же ти, дівко-бранко, щастя і долі не знала, що ти нам той смутний день світлого празника напояла“. Але ся строфа узята з думи про Марусю Богуславку, де згадка про „світлий празник“ відносить ся до часу пробування невольників в полоні, а не дома — на Україні. Тай взагалі дума ся пізнійшого походження.

Запорожцям давно уже було оповіщено про справу козацько-польську. На початку квітня до них, як ми бачили, вислав Жолкевський післанців, з тим, щоб намовити їх не сполучати ся з українським козацтвом. Але місія ся не була вдатна: післанців козаки закували в кайдани, а самі, сівши на 100 чайок, з Каспаром Підвисоцьким на чолі вирушили з Січи в поміч товаришам. Дніпро уже очистив ся від леду, тому можна було іти під Київ водою.

Польський гетьман, знаючи про те, що має прибути запорожська фльота, розставив на горі гармати і навів їх жерлами на Дніпро. Не сподіваючись жадної небезпеки, Запорожці весело плили на своїх чайках, і наблизивши ся до міста, почали сурмити в сурми і бити в котли. Погода, що увесь час сприяла Запорожцям, раптово змінила ся: подув з гори північний вітер і чайки не могли як слід плисти далі у гору. Жолкевський скористав з сього і велів стріляти з гармат в човни. Кілька чайок загинуло і пішло на дно; в лодці самого привідці було дві діри і він ледве не втопив ся. Мусіли Запорожці відплисти назад і стати коло Переяслава, щоб помагати козакам то привозом живности, то перевозячи їх на другий беріг. Жолкевський на всякий раз вислав Яна Потоцького наглядати з правого берега за Підвисоцьким.

Се було на великодному тижні. В суботу на сьому тижні польські жовніри угледіли на Дніпрі колоду, з листом на ній, піймали її і принесли гетьманови. Се був лист Лободи з пропозицією згоди. Жолкевський післав козакам глейтовий лист для безпечного приходу їх послів, але вони вимагали ще й закладу. Гетьман відповів їм, що досить з них і „глейта“, але козаки не вірили Полякам¹⁾. Вони спитали про умови, на яких можна було б помирити ся і покінчити дальшу військову акцію. Жолкевський, порадившись з Потоцьким та иньшими ротмістрами, відповів через козацького сотника Козловського, який прибув в сій справі другого дня: „видайте Наливайка та иньших головних, віддайте чужоземні хоругви, гармати, — тоді я дозволю низовцям іти з Богом“. В понеділок, 19 квітня, прибули два козацькі осавули і заявили, що не згідні на такі умови, і не видадуть ні людей, ні хоругов.

Бачучи, що пересправи з козаками скінчать ся на нічому, Жолкевський знову почав готувати ся до бою, але перше йому

¹⁾ Bielowski, Pisma Stan. Żółkiewskiego, 149—152.

треба було улекшити переправу з правого боку Дніпра на лівий. Тому він, не відпускаючи від себе осавулів, придумав аж дві хитрощі. Перш за все пустив чутку, ніби він вислав на них кудись частину свого війська під проводом каменецького старости Потоцького для переправи через Дніпр і походу в Переяслав, щоб там захопити жінок, дітей і маєтки козацькі. А щоб більше було похоже на правду, він велів Потоцькому обійти на кілька миль від Києва по дорозі до Трипіля і від себе післати 24 вози з 10 човнами ніби для переправи через Дніпр коло Канева або Трахтомирова. Окрім сього Жолкевський вибрав у своєму стані якихось двох пахолків, намовив їх назвати себе польськими перебіжчиками і сповістити козаків, ніби до гетьмана в поміч іде з Литви велике військо, а староста Потоцький переходить через Дніпр коло Гострого. Тому що було перемире, то Жолкевський вимагав, щоб козаки видали назад шпіонів, які до них втікли. Козаки відмовили під тим pretextом, що „хиба годить ся вести пересправи, а з тилу готовити напад?“ Жолкевський відповів, що пересправи сї були лише покривкою для того, щоб обидві сторони могли поліпшити свої справи¹⁾.

Після сього козаки вирушили під Переяслав для оборони своїх сімей, яких вислали туди ще скоро перейшли на лівий берег Дніпра. Коло берега лишили ся лише Лобода та Наливайко з відділом кінниці в півтора ста люда. Вони хотіли ще раз спробувати переговорити з Жолкевским. Лобода, а з того боку Юрий Струсь, староста браславський, виїзджали на човнах на середину Дніпра „трактовати ся“, але без жадних наслідків. Після сього Лобода і Наливайко з козаками вирушили і собі під Переяслав, де усіх козаків, не числячи жінок і дітей, збрало ся коло 10.000. По дорозі від Дніпра до Переяслава розставили в богатях місцях тайні і явні чати.

Лише відійшли від Дніпра останні козаки, Жолкевський, упевнившись, що нема ніде засідки, у вівторок і середу „по милости божій“ всів перевезти своє військо на „татарський“

¹⁾ Bielski, Dalszy ciąg, 265 оповідає, що козаки сї шпіонам „відтяли голови“. Antoni J. (Trzy opowiadania, 186) не знати з відки узяв, що „Кремпський відвіз їх на Дніпровські острови“. Більше варта віри звістка Heidenstein-a (II, 373): „kozacy podobno. ich suto wynagrodzili“, але очевидно не забили, бо далі оповідає, що один з них загинув в битві на Солониці, а другого — повісили і четвертували опісля.

беріг „без жадної втрати“, а в четвер того-ж таки тижня йшов по козацьким слідам до Переяслава, віддавши наказ Потоцькому забрати з Києва усе потрібне для переправи, щоб козаки не могли знову переїхати на „руський“ беріг.

Козаки, почувши від розставлених чатів, що Поляки перейшли уже Дніпро і тягнуть до Переяслава, не знали що робити: оставати ся в Переяславі, чи йти далі, в глибину України. Йти було тяжко, бо треба було забирати з собою не тільки запаси, артилерію і військові знаряди, але жінок, дітей і усе добро. Лишати ся у місті було небезпечно, бо деж узяти корму для 10.000 коний, та й боронити ся було тяжко у місті, яке простягло ся більш як на милю кругом. Зізвали усіх на раду і почали спорити; одні кричали, що треба йти далі, другі — лишати ся, треті — увійти в переговори з Поляками. Нарешті узяти гору перші: порішено було забрати з собою сімі, частину маєтку і вирушити в напрямі міста Лубен (Олександрова), там перейти мостом через ріку Сулу, знищити міст і скрити ся в степу. Поляки може ще й не захотять гнати ся за ними так далеко, як се було з Наливайком, коли він минулого року сховав ся був в уманських степах.

Прибувши в Переяслав, Жолкевський довідав ся, що козаки пішли далі на схід до Лубен, що розумієть ся, йому було приємно: від Переяслава до Лубен усього лише 15 миль. Окрім того, козаки моглиб ще піти і на „муравський шлях“¹⁾, але наврояд чи довго в тій пустині удержать ся. Зрештою, куди-б вони не пішли, — на „шляхи муравські“, до Дону, хоч би навіть і до Чорного моря, — він згоден переслідувати їх, аби не вернули ся назад до Польщі! Про все се доніс він королеви²⁾.

У козаків було 24 гармати і досить великий запас усього потрібного. На думку Жолкевського там було не більш 2.000, що могли-б дати опір, а решта — „каша до бою негідна“. Було у козаків коло 10.000 коний. Слідом за ними пішла і спинила ся коло устя Сули фльота Підвисоцького, де було 1500 запорожців. Без сумніву, козаки легко могли були утїкти від польського війська, як би не жінки і діти їх.

1) Ішов із татарських земель через верхівя річок: Кінські Води, Самара, Орель до верхівя Ворскли, себто по вододілу Дніпровського і Азовсько-Донського басейна.

2) Bielowski, Pisma St. Żółkiewskiego, 149 – 152, z obozu nad So-pohem (себто Супоєм).

Прийшовши до Лубен — козаки на якийсь час спинилися в замку і дожидали відомостей від чат, розставлених між Переяславом і Лубнами, про напрям руху польського війська. Порішено було перейти за Сулу лише тоді, коли Жолкевський почне наближати ся уже й до Лубен. Вони гадали, що коли перейшовши міст, сплять його, то неприятель жадним чином не добереть ся до них.

Жолкевський стояв увесь час під Тохатином (?), в 20 польських милях від Лубен і 65 від Переяслава. Головною цілею його було задержати козаків — не дати їм утікти в степи. Він скликав військову „раду“ і на ній порішено було вислати кілька сот (пять по Бельскому), додавши до них кілька двірських рот під проводом Струся, Ружинського і Михайла Вишневецького для переправи їх через Сулу коло Горошина, — в 5 милях від Лубен, в тому самому місці, де переходив Витольд після катастрофи на Ворсклі і де була звичайна татарська переправа. Сей відділ повинен був, перейшовши Сулу, обійти ззаду козаків, і в тім разі, як би вони були ще в місті, стати проти мосту і затримати їх; а як би вони вже перейшли міст, то стати ззаду їх і не пускати в степ, але у всякім разі не дозволити знищити міст. Військо польське не знало навіть, куди воно йде, — так обережно вела ся справа; в милі від Тохатина воно звернуло в право до Горошина, де козацька сторожа не могла вже слідити за ним, бо й взагалі нікому не приходило в голову, щоб Поляки наважили ся скористати з цього шляху. В Горошині вони переправились на той бік на снопах очерету та рибальських човнах, а коней пустили вплав.

Скрім того Жолкевський вислав і другий відділ кінних жовнірів, усього в 500 люда, під проводом пана Белецького, який учив ся колись в запорожському війську „лицарській справі і діяльності“, і звелів йому йти просто до Лубен і бути на поготові подати поміч, коли буде потреба, панови Струсю. А разом з сим, щоб виграти час і затримати ще козаків, вислані були до козаків листи від давнього їх „приятеля“, галицького каштеляна Претвича, який на певних умовах обіцяв їм „ласку і пробаченне“. Сам гетьман трохи згодом виступив з Тихотина з головними силами і не снішачи поступав просто до Лубен, і 6 миль від Лубен до нього прилучив ся з своїм полком Потоцький. На той час, 24 мая прибув як раз і князь

Богдан Огинський, подкоморій троцький з тисячним відділом Литви, і усі разом спішно вирушили під Лубни¹⁾.

Козаки, почувши про рух самого Жолкевського, лишили дубенський замок і поспішили до мосту, щоб перейти Сулу. Ще й половина їх не перейшла, як наблизився Бельський з своїм полком, але він не дуже хапався нападати на козаків, бо побоювався засідки в лісах над Сулою. Коли козаки досьвіта перейшли міст і запалили його, Белецький лише встиг, відігнавши козаків гарматними стрілами, загасити пожежу і направити його, після чого перейшов сам і став у місті.

25-го мая козаки стали обозом 5 верств від Лубен в урочищі Солониця. Знаючи, що зпереду іде гетьман з польським військом, але не відаючи, що Струсь чекає на них ззаду, побачивши ззаду себе стовп пороху, гадали, що то кудись ідуть Татари. Але коли Струсь спинившись випалив з гармати, як він умовився попередити з гетьманом, козаки зрозуміли що вони опинилися в лабетах і зразу не знали, що чинити: чи йти далі у степ, чи лишитися тут на місці, тут все-ж як не як, а можна було боронитися, а в чистому полі їм була-б загибель: відріж тільки Поляки воду — вони пропали і самі і їх коні! Порішено було лишитися і окопатися. Окопалися вони так, що один бік окопів сумежив з болотистою Сулою, а три інших виходили в чисте поле. Самі окопи були зроблені так: отаборилися в 4 ряди возами і скували колесо з колесом кожного возу ланцюгами, потім, округ сього викопали рів і вздовж рову високий, вище возів, вал, а в валу кілька воріт, і проти кожних з них по могилці, насипови; на сих останніх поставили гармати. Окрім того, в середині табору поробили високі, вище валу, зруби з землею, і на зрубках також умістили гармати²⁾.

¹⁾ Універсал королівський про те, щоб литовське військо стало під команду коронного гетьмана для погамування козацького повстання був виданий 9 мая (Літопись занят. Археогр. Коммис., вып. 5. Невсвижск. Архивъ 25).

²⁾ Де власне стояв станом козацький табір, і досі напевно не знаємо. В р. 1883 спеціально виїжджали розшукувати того місця Н. Костомаров і В. Горленко; були вони і в с. Солониці, але нічого не могли допитати у місцевих стародавніх людей. Місце табору козацького вказують нині різно: одні в с. Солониці, другі в х. Купевасі, треті між хуторами: Купевахою, Войнихою і Солоницею, на північ від війницького мосту в напрямі до Купевахи. Сю гадку підперасться тим, що селяне часто знаходять в тій місцевості чимало зброї: пищалів,

Відповідно до умови, стріл з гармати повинен був повідомити Жолкевського про те, що Струсь уже стоїть на місці; для більшої певності він вислав до гетьмана післанця на самому прудкому коні. Жолкевський відповів йому, що „нехай починає пересправи з козаками, але до його приходу не починає битви“. Козаки замітили післанців, хотіли були вхопити, але се їм не удало ся.

Струсь почав пересправляти з Лободою, своїм особистим знайомим, і з умислом тягнув доти, поки не наблизилось вій-

поламаних шабель, куль рушничних і гарматних і навіть гармат, одна з яких нині в Лубенському музеї Е. Скаржинської. Окрім того на тому-ж полі були знайдені сліди військового обозу: котел, каламар, люльки, списи (Кіев. Стар. 1901, Археолог. Лїтопись, 207). Де-хто відсуває поле битви ще далі від Лубен — коло Квітчиного хутора і на урочище „Суха Солониця“ (12 в. від р. Сули), де й досі подекуди видно окопи (К. Бочкаревъ, Очерки Лубенской старины, М. 1901, ст. 17). Д. Бочкарьов висловлює сумнів що до місця козацького стану „пів милі від міста“, „за мостом через Сулу“ (і навіть далі коло х. Солониці (див. О. Николайчикъ, Первая козацкія движенія въ рѣчи Посполитой. К. Стар. 1884, кн. IV), бо козаків на сій простороні не можна було позбавити води, якої скрізь досить в джерелах і по нині, завдяки низькому поземови усіх вод, а рівно і польське військо не могло терпіти тут, поблизу міста, недостачи в припасах. Таким чином, безперечно нині лиш те, що битва Наливайка з Поляками відбула ся, як свідчать історичні джерела, на Солониці, „але тому що назва ся родова і обіймає більшу місцевість, то визначити більш точно поле битви до нових розслідів неможливо“ (В. Милорадовичъ, Средняя Лубенщина, К. Стар. 1903, кн. IX, ст. 291). Серед місцевих людей існує й по нині легенда про „славного лицаря Наливайка“, якого розбили під Солоницею Поляки: „багато тисячок козаків було тут порізано, труп лежав купами і кров текла в річку, закрасила воду і стала солона“; від того виводять назви річки і села — Солониці і хут. Купевахи (Бочкаревъ, *op. cit.*, ст. 17 на жаль не наводить усієї легенди). Що таке етимологічне толкування не має жадної підстави, і стало ся лише наслідком народньої творчости, слідує хоч би з того, що р. Солониця відома в історичних джерелах значно попереду (з р. 1578 — з надання Баторием Байбузі пустини рік Сули, Удая і Солониці, „ку осажаню людьми“), а назва Купевахи походить від „купья“ — так звуть ся твердіші місця на болотах, де можна стати ногою (В. Милорадовичъ, Средняя Лубенщина, К. Старина, 1903, IX, ст. 290). Оповідає також народня легенда і про великий скарб в Солониці (селі), де Наливайко, коли його подолали Поляки, вкинув в „Довге озеро“ увесь козацький скарб — „шіснайцять бочілок золота“ (Бочкарев, *op. cit.*, 16). Нині не знати, що то за „Довге озеро“; а що до козацького скарбу, то знаємо документально (диви далі), який він скупуий лишив ся по Наливайкови.

сько Жолкевського, яке стало навкруги козацького табору і відрізало козаків від річки і від пасовиськ, і не змішуючись з відділом Струся, вільно могло зносити ся з ним. З одного боку став Струсь з кн. Ружинським і Мих. Вишневецьким, і ротами Ходкевича, Бекеші, Горностая, Язловецкого (з рєстровими козаками), Фредра, Собєского, Чарнковского і рєшткою роти Вернека, усіх більш тисячки: гусарів і козаків¹⁾; останніх очевидно було дуже не багато. З другого боку — гетьман зі своєю ротою і полком, куди увійшли роти Щєнного Герберта, Ковачевского, Ёурского, Сладковского, Тарнавского і королівська піхота з капітаном угорським Лєпшені; тут було усіх коло 1500 люда. Другий полк старости каменецького Яна Потоцкого складав ся з рот Стефана і Якуба Потоцких, кн. Порицкого, старости перемишльського, старости хмельницького, крайчого Даниловича, Гербурта, старости скальського, двох Пшерембских, Плєсєневского, Уляницкого, — усього 1300 люда. Тут був і князь Огинский з литовським військом, якого було 1100 коний. З третього боку стояла постійна сторожа з дрібної кінної шляхти, а з четвертого — захистом служили неперехідні болота р. Сули.

Загально рахують, що у Поляків було коло чотирьох тисячок (Бельский рахує 4900), тоді як у козаків, крім жінок і дітей, більш 8.000. Але, розумієть ся, як те, так і друге число можна приймати лише яко приблизне, бо, перш за все, звістки ми маємо лише з польських джерел, які скількість своїх мали звичай зменьшати, а ворогів — побільшувати; друге, що до польського війська, то там рахунок вели лише шляхтичам (товаришам), з яких складали ся військові хоругви, а проте кождий шляхтич повинен був мати з собою 3 жовнірів-нешляхтичів, — шерєгових або чєляди, які входили також в склад хоругви. Що-ж до козацького війська, то Поляки могли зрахувати його лише на око.

(Далі буде).

¹⁾ Лише починаючи від р. 1598 козацькі роти не змішують ся з гусарами, — виступають окремо (Górski, *Historya jazdy*, dod. 314—315).

Рік XIV.

Р. 1905 кн. I.

Т. LXIII.

ЗАШИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

XIV Jahrgang.

1905, I B.

B. LXIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 22 II с. с. 1905.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав Василь Доманицький.

XI.

Почала ся облога. Два тижні приступали до козацького табору Поляки, але кождий раз відбивали їх з чималими стратами. Але й козакам треба було якось добувати для коней і худоби пашу: щоб вигодувати таку масу коней, треба було виганяти їх на пасовиська, а Жолкевський з усіх сил старав ся поморити голодом козацькі коні, бо знав, що козаки піші не уміють тай не можуть так бити ся, як на конях. Скоро потім у козаків почало бракувати і провіянту, сьвіжої води і головної соли. Був кінець мая і спека була неможлива.

Щоб як мога більш донекти Полякам і мати змогу пасти коні, козаки робили часті вилазки з табору, ставали на герць з деким з Поляків, заманювали їх до табору свого і тут убивали, засївши з рушницями в ямах. Таким чином підстрілили Дмитра Полубенського (з роти Ходкевича), — прострілили йому руку, а також старосту житомирського — Семена Дениска. Поляки почали бути обережнішими; частина їх війська була на сторожі, а друга — не злазила ніколи з коней, хоч коні ледви вже стояли на ногах. Самі жовніри терпіли недостачу в провіянтї, який привозили здалека за дорогу ціну, а ще більше терпіли від згаги: вода хоч і була, але каламутна, тепла, а сьвіжої зовсім не було.

Але й становище обложених чим далі, тим ставало тяжче. Помочи не могли ждати ні звідки, в стані — багато убитих і ранених, коні гинуть від недостачі паші, цілковитий брак провіанту, соли, — нема чого їсти й пити: в копанках, які викопували козаки, була лише болотяна вода. Вилазки почали робити ще з більшим озлобленем. 28 мая кілька сот козаків напало на обоз Струся, на поміч якому прийшли роти Бекеші, Собеского і Ружинського; гнали ся вони за козаками аж до табору і кількох убили; з боку Поляків загинув Ташицький, поручник Бекешової роти, а також Пеньковский та ин. Козаки узяли в полон двох Поляків і одного посадили на палю, другого четвертували. Озлоблене досягало крайніх границь. Козаки не давали неприятелеви покою ні в день, ні в ночі. Трудно було сказати, на чиему боці буде перевага. Але Поляки могли завжди одержати підмогу, тоді як козакам сього не було відки ждати. Правда, недалеко, при усті Сули, стояв Підвисоцький, але він не міг лишити на загибель човнів і пройти сухопутем.

Тимчасом в козацькому стані почала ся незгода; утворили ся дві ворожі партії — Наливайка і Лободи, счинив ся бунт, і Лободу вбили — ніби за зносини з гетьманом польським, що справді вів пересправи з одним лише Лободою, якого Поляки вважали більш податливим; иньші кажуть за те, що „jakoby miał być zycziwym wojsku krolewskemu“ ¹⁾ — тому Наливайківці і обвинуватили його в тому, що він хоче продати козаків. Але на місце Лободи обібрали не Наливайка, але Кремпського, — знову, очевидно, перевагу узяв запорожський елемент. Таким чином надії Наливайкові на булаву не здійснили ся, а сторонники Лободи затаїли злобу, і незгоди не перестали і по виборі нового гетьмана.

Вилазки тимчасом почали робити ще частійше. Другого дня зробили напад на угорську піхоту, двох Угрів убили, а угорці зі свого боку кількох козаків і загнали усіх в табор. Тому що козаки почали робити вилазки мало не що години, то Поляки нарешті оточили їх табор з усіх боків. Табор був міцно збудований і атакою узяти його було майже неможливо; лише дякуючи спеці і бракови житєвих припасів в козацькому таборі побільшила ся смертність, трупнi заражали повітря, і се давало Полякам певність, що в такому стані козаки довго не витримають. Жолкевський дав наказ підійти до самих окопів; ці-

¹⁾ Bielski, Dalszy ciąg, 278.

лий тиждень не злазили Поляки з коней, день і ніч стерегли табор — як би козаки з розпуки не рушили усім обозом, а також і наглядали за Наливайком, щоб він зі своїм відділом не утік через річку. Він уже наміряв ся кілька разів, пробував проскочити через польське коло, але без удачі. Проте не вважаючи на всі заходи — табору козацького не могли узяти приступом: Жолкевському бракувало великих польових гармат, з яких можна було-б далеко стріляти — так щоб влучити в середину табору. Вправді прибув подляський воєвода князь Заславський з трьома сотнями сьвіжої кінноти і з польовими гарматами, але ними не можна було причинити козакам великої шкоди. Тому Жолкевський післав у Київ за гарматами. 4 червня вони прибули, і тільки тоді Поляки одержали надію, що візьмуть гору. Облога почала ся з двох боків. З одного поставили гармати, привезені з Києва, з другого — польові гармати князя Заславського¹⁾. Почали обстрілювати табор і за два дні убили 200 люда і масу коней. Розумієть ся, се ще більше відбирало бадьорости у обложених, а особливо як до сього ще додати брак їжі, води і палива (розбивали на тріски вози). Жінки, як більш слабі, умирали; трупів не ховали... А до того ще й ненастанні сварки між старшиною, неспокій між козацтвом.

На 8 червня призначена була на козацький табор атака. Тому що піхоти у Поляків було мало, Жолкевський звелів кінним злізти з коний і йти пішки. Ледве розвіне — вони повинні були ударити на табор. Тимчасом в стані козацькому

¹⁾ Про польську артилерію під час боротьби польського уряду з козацтвом маємо досить докладні відомости. В р. 1595 і 1596 на „wурrawie“ проти Наливайка було 15 пушкарів, що брали по 10 зл. і 25 помічників, яким платили по 6 зл. на місяць. Під артилерією було 120 коней: „Vectoribus ad devehendum tormentorum circa castra conductis cum Cosacos insequerunt, ab equis 20, septimanatim in quemlibet“ per fl. 2 gr. 12, a die 1-a Aprilis ad diem 15 Julii 1596 dati per Dnum notarium fl. 672. Потім, з 15 липня треба було вже 120 коней, qui tormenta ac alias necessitates bellicas castra committendo deveherrunt“. Пороху було закуплено 15 камнів по 7 зл. На олово, гноти, сірку, заступи, лопати і т. и. видано було 309 зл. Старшим над гарматою — „primarius praefectus tormentorum“ в сій війні був Валіцкій, який одержував по 30 зл. на місяць (Górski, Historia artillery, 82 і прим. 98 на ст. 275). Мабуть се той самий Валіцкій, що в грудні 1593 р. удавав із себе tribunus cosacorum“ (реєстрових) перед Матвієм Вакером, послом цісаря.

«скликали „раду“, на якій бачучи що все одно усі мають загинути, постановлено було видати Полякам Наливайка, Шауду і Шостака, аби лише усіх решту пустили на волю. Наливайко, почувши про таку постанову, почав відбивати ся від козаків разом з кількома своїми сторонниками. „Не пустимо, кричали йому з усіх боків, ти нас довів до такого лиха, то і скоштуй разом з нами!“ В таборі счинив ся такий крик, що чути було навіть в польському стані. Поляки, сівши на коні, зараз же оточили табор. Козаки ударили в бубни і сурми і заявили, що вони видадуть польському гетьманови своїх провідників. Перед вечером Поляки вже готові були кинути ся в атаку, але козаки вхопили Наливайка саме в той момент, як він скочив у рів і хотів утікти, прорвавшись через польські лави, і 8-го рано відвели його Жолкевському. Гетьман польський зажадав від них виконання ще й иньших умов. Гайденштайн оповідає, що багато з Поляків радили для прикладу і постраху на будуче геть вибити козаків, але гетьман знаючи, що одчай може довести до усього і узявши на увагу те, що в козацькому стані було коло 8.000 люда, не лічучи жінок і дітей, які „могли-б дуже придати ся Річі Посполитій, коли-б для неї захотіли служити“, постановив покінчити сю справу миролюбно; він запропонував козакам умови, на яких він може дати їм свободу. Умови ці були такі: 1) нехай зараз же розходять ся до дому і без королівського дозволу ніде не збирають ся, 2) нехай видадуть привідців бунту, яких він скаже, а також хоругви та иньші військові знаки, прислані чужоземними володарями, гармати, кулі, порох та иньше військове знаряде, 3) нехай вернуть пограбоване майно, а скарб свій віддадуть польському війську, 4) нехай пустять усіх польських бранців, 5) нехай повернуть підданих їх панам.

Вислухавши се, козаки заявили, що вони все готові виконати, але видавати товаришів не згідні і будуть боронити ся до останку. Видати підданих панам — се значило віддати половину козацтва на катування розлюченій шляхті. „Ми будемо боронити ся до останньої хвили!“ „Бороніть ся!“ — відповів гетьман, і в той же момент Поляки оружні кинули ся на козаків, не давши їм вернути ся в табор; вони так раптово ударили на них, що козаки не встигли узяти ся до зброї, і так нещадно рубали їх, що, по словам Бельського, на милью чи більше лежав труп на труні. З 8.000 лише 1½ тисячі під проводом Кремп-

ського успіло вихопити ся і утікти в степ¹⁾). Можна гадати, що він встиг получитьи ся з атаманом Підвисоцьким і разом з ним пішов на низ у Січ. Бельський оповідає про нього, що пішовши за пороги, він сидів там смирно і жадного „лиха“ не замишлював.

Поляки узяли в полон 12 визначнійших козаків²⁾, 24 гармати³⁾, кілька зіпсованих рушниць, бубни, срібні літаври, булаву (також срібну), пару срібних котлів, хоругви, одержані козаками від Рудольфа (пара), Максиміліяна (одна) і семигородського князя (одна). Але скарб козацький показав ся незначним, головним чином „турецьке добро“, яке оцінювали в 4000 польських золотих. Коли прийшло ся винагороджувати жовнірів за понесені ними „шкоди“, почав ся нелад: жовніри стали обдирати козаків. Гетьман кількох покарав і сим заспокоїв усіх. Пани все-ж таки побрали своїх підданих, що лишили ся живими після Солоницької різні⁴⁾.

1) Heidenstein чомусь оповідає, ніби „Krempskiego wolno puszczono, żeby swoich rozpuścił i do domu odprowadził“, — неможлива якась великодушність і довіре до козацького привідці.

2) Звичайно літописці показують лише 5 (Бантиш-Каменський 6, Бельський 7), а власне: Наливайко, Шаула, Шостак, Панчоха і Мазепа, та ще у Бантиша-Каменського (Вид. 3, ч. I, ст. 154—159) Кизим. Але з більш певних історичних джерел (дневн. Велевіцкого, в Scriptor. rer. Polon. VII, 215, 235) знаємо, що в Варшаву приведено їх аж 12. Про Мазену, взятого в числі 12 інших, згадують українські літописі, зовуть його Федором і іменують полковником (Самовидець, передмова, 3; Ригельман, 29; Грабянка, 25; Історія Руссовъ, 29 — тут він навіть „полковий судия“ (sic!)).

3) У Heidensteina чомусь 21, а за те в „Zbiór pamiętników historycznych o dawn. Polsce“, II, 169, аж 40.

4) Про Солоницьку різню загально оповідає, певно на підставі реляції самого Жолкевского, король Жигимонт в наданню останньому Боришполя і Горошина (в лютому р. 1597): (Жолкевский) для милости насъ пана своего и отчизнѣ своее важил се провадити малые войска наши за Днепръ и тамъ ажъ у Александрова (Лубен), килка десять миль за Днепромъ, при самой границѣ Татарской на Шоломицѣ, то там козацтво людей свовольных в ремесле рыцерскомъ добре вышвѣчовых и одважонных догонивши, кгда ихъ вколо обогналъ а не давши се имъ роспростерти, всѣ фортели ихъ военные справою, делностью а чулостью своею не без наторгненя здоровья своего до земдленя и стрвоженя привель, оные за божою помощю розгромидъ, побилъ и звитежилъ, а старших их живо споймавши, з дѣлы и зо веѣмъ нарядомъ военнымъ до насъ з великою славою своею и вдячностю нашою королевскою привель и отдалъ, панства наши украинные волные и безпечные одъ нихъ учи-

Тимчасом Жолкевському донесли про поводжене Каспра Підвисоцького, що стояв на Дніпрі. Підвисоцький пробував усяких способів, щоб прийти на поміч козакам до Лубен, але се було неможливо, бо скрізь була поставлена польська сторожа, і він одного разу мало не попав ся їй до рук. Не маючи змоги добратися до Лубен, він почав палити та руйнувати бережні села і місточка, щоб сим відтягти Поляків від облоги. Жолкевський написав підстарості черкаському, того часу — Кирику Ружинському, щоб він повідомив Підвисоцького про капітуляцію козаків і здержав його від лиха, бо коли не втихомирить ся, то він сам піде проти нього з військом. Підстароста вислав сей лист Підвисоцькому, який тоді стояв 7 миль від Черкас. Одержавши лист, Каспер скликав „раду“ для відповіді Жолкевському, і на ній постановили вислати до нього лист з запевненнем в вірности королю і Річи Посполитій. Післанець зустрів Жолкевського, коли той вертав ся з походу, аж під Києвом. Гетьман хоч і мав підставу покарати Підвисоцького, але одно, що йому не хотіло ся ще мучити військо, а друге (що важнійше) — у нього не було таких човнів, на яких би він міг дігнати Підвисоцького. Тому він дав йому спокій¹⁾.

За кілька тижнів, в липні, Жолкевський з бранцями і із здобичею прибув до Львова і передав Замоїському узяті ним у козаків 18 армат (лише більші взяли), хоругви Рудольфа, Максиміліяна і Баторія, Наливайка з 12 иньшими „старшими“, а Замоїський усі сі трофеї відіслав до короля²⁾. Викоцав се-

ниль и успокоилъ, а тѣми всѣми поступками своими ни в чом не последилъ, але еще возобилъ давних и зацнѣх заслугъ славныхъ предков своих...“ (М. Грушевський, Матеріяли до істор. ков. рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, ст. 23).

1) Що Підвисоцького справді пущено на волю без жадних умов з Жолкевським, свідчить лист Претвича до гетьмана Нечковського (на Запорозжі) від 10 липня того-ж 1596 р., де той пише: „Kasper niech się nyc nie boy, ya go na szie biorę y slubuyę“ (Listy Żółkiewskie-go, 82).

2) Про се маємо згадку в листі Яна Замоїського з 27/VII (з Бібрки): „іхали до його кор. моєці посла з війська того зі знаками „posługi“ той проти козаків з бранцями, хоругвами і гарматами. Пан староста браславський (Микола Струсь) повинен був мати промову до короля (Arch. Radziw. Script. rer. Polon., VIII, 119). А ще ранійш до вислання трофеїв побіди до короля Замоїський оповідав післанцеви кардинала Гаєтано-Ваноцці, легатови папи Климента VIII в справі притягнення кор. Жигимонта до ліги проти невірних, що хоругви і знаки ці-

шляхтич Петр Порембський, ротмістр піхотний, який 13 серпня відставив усе до Варшави. Бантиш-Каменський оповідає, що коли Наливайка вели через місто повз католицький собор, то він ніби то похитав головою і сказав: церква, церква! Стояли-б у тобі коні — зробив би я з тебе конюшню!“¹⁾

Наливайка довго тримали в вязниці, аж до весни другого року, дожидаючи сейму, який призначений був на місяць лютий, а разом з тим сподіваючись дещо вивідати від нього. Решту товаришів покарано попередю²⁾. Літописці польські і руські оповідають про те, як тяжко мучили Наливайка в вязниці: „мучили ріжними тортурами“, а головне — не давали йому знати. „Ся кара, — призна: ся він, — найтяжча для нього була“. Нарешті йому відтяли голову шаблею, а також і иньшим, які звитяжили під його знаками“. Так оповідає польський літописець³⁾. З більшими подробицями і фантазією оповідають

саря кн. Максиміліяна і кн. Седмигородського попали до рук Полякам після розбиття 10.000 (!) козаків, і хотів дуже, щоб посол з них оглянув — з гербами цісаря австрійського і Баторія. Цісарські хоругви були в оксамиту і золотого адамашку, оторочені сутою „franzlą“. Казав, що сі хоругви будуть післані до короля на знак побіди над козаками, а з ними буде відісланий і Наливайко, їх „herszt“ разом з иньшими бранцями і 40 (sic!) гармат, узятих у козаків, які по части набрали під час грабіжів маєтностей, а решту бог знає відки“ (Bobrowicz, Zbiór pamiętników historycznych o dawn. Polsce, II, 169). — Що бранців було 12 — знаємо з дневника декана єзуїтської капітули єв. Барбари в Кракові, Велецікого, який оповідає, що був: „Captus ipsemet supremus praefectus kozakorum Nalewaiko cum 12 aliis praecipuis“ (Scriptor. rer. Polon. VII, 215), Иньше джерело (Мемуари Jacobi Przonka, бібл. Осолінських рук. ч. 60, л. 261) згадує про 13 бранців: „Nalewaiko cum tredecim sociis cum triumpho Varsaviam deductus, custodi aequae iussu Regis traditus“. Але автор не належав до тих, які могли мати дуже докладні інформації.

1) Ист. Малой Россіи, выд. 3, т. I, ст. 22—23, прим.

2) „Anno 1596 omnes ex collegis capite plexi. Nalewaiko ad commitia in anno 1597 Varsavia celebrata reservatus sciscitaturi de consciis (Мемуари Jacobi Przonka, Бібл. Осолінських, рук. ч. 60, л. 261. — Świętosław Orzelski (Dziejopisowie krajowi, tom wstępny, Petersburg, 1856, ст. 211), який знав добре справи, згадує під 8 січня 1597 р., що над його (Наливайка) „towarzyszmi szlachcicami już się sprawiedliwość stała“. Автор Боркулабовської хроніки (Додатки до II т. Ист. возс. Руси, 65), зле поінформований оповідає, що Шаулу і Панчоку четвертували ще на Сулі, а Наливайка „ажъ на Покрову четвертували“; при тім всі сі події перенесено до року 1595 (!)

3) Edw. Kotłubaj, Rys panowania Zygms. III, 15.

літописці руські. Бантиш-Каменський, покликаючись на Петра Янчинського, сучасника тих подій, оповідає сей факт так: „у Варшаві і в день і в ночі держали його по козацьки (!), не давали йому спати: лише сон починав стуляти йому очи, жовніри, що стояли круг нього, пробуджували його обухом сокири; потім посадили його на розпаленого коня, насадили на голову розпалений вінець і нарешті стяли голову“¹⁾.

О скільки сі фантазії варті віри, нічого й казати. В дійсности, Наливайкови під час його пробування в вязниці не давали спокою з допитами про його попередні грабіжи. Відомо напр., що „генеральний войтъ Максимъ Козловскій со стороной, Никодимъ Тупичевъ и панъ Фед. Дутый“ допитували Наливайка, який тоді в вязниці в Варшаві сидів, про масток заграблений ним в Могилеві минулого року. Скаржив ся пан Овсій Максимович: „у Хилка Ісловича, міщанина могилевського, застава його милости кн. Юрія Друцкого Соколинського: срібло, палаш і шабля, сріблом оздоблені, — нехай віддасть!“ Наливайко на се відповів, що „військо побрало майно і мені принесло; так само і сі річи“²⁾.

Другий факт. 12 падолиста пан підканцлер з паном Боболею двічі ходили до Наливайка по наказу короля для допиту, але він їм нічого не відповів. „Нині, після мого (Сапєги) відїзду, пан маршалок повинен „dać go na grobę“, а потім „trać“³⁾. Ще ранійш, а власне 5 жовтня, писав Радзівіл про Наливайка, що „з реляцій і листів видно, що він може мати добру надїю на волю. Недавно хтось з Варшави переказував, що йому вже й „piętro“ готують, на якому має заплатити за свої „нецноти“; поки-ж що істнує ще на світі, jam intermetum, бо чув я — ніби багато має „promotorów“⁴⁾. Проте

1) Т. 1, вид. 3, прим. на ст. 22—23. Згадуєть ся, що сі подробиці Енгель (Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kozaken, Halle, 1796, ст. 105 і 106) зачерпнув з бібліотеки Осолінських і читав у руських літописців.

2) Акты Зап. Росс., т. IV, 173. До річи буде нагадати, що Юрій Друцький козакував разом з Наливайком і Осовским (Arch. domu Sapiegow, 305).

3) Archiwum domu Sapiehow, 144.

4) Archiw. Radziwillow. Script. rer. Polonic. VIII, 47. Bobrowicz (Zbiór pamietnikow historycznych o dawnej Polsce, II, 209) оповідає (зі слів лєгата Ванопці), що „деякі niewolnicy викавали на тортурах „ważne okoliczności i knowane układy przeciw Polsce“, а иньші літописці — ніби сам Наливайко „do wielu złych rzeczy przyznawał“.

ще довго мусів він чекати, поки позбавлять його життя. Ще 30 листопада, як оповідає секретар кардинала Генрика Іастано — Gio Paulo Mucante, кардинал закликав до себе на обід руських єпископів, які скаржили ся на переслідування з боку схизматів, підучених Москвою, і на Наливайка, „гершта“ козаків, „właśnie wtenczas w więzieniu będącego w Warszawie“¹⁾.

Аж у місяці квітні Наливайко позбув ся нарешті життя. Маємо про се два історичні акти. Перший — се лист Федора Скумина²⁾ до Кришт. Радзівіла з інформаціями про варшавський сейм 1597 року і справи релігійні. Згадує він і про Наливайка: „Наливайко поніс кару за свої заслуги в п'ятницю по Великодні, на третій день по моїм від'їзді з Варшави; спершу його стято, а потім четвертовано. На останньому його допиті мені велено було бути разом з иньшими сенаторами, що були тоді при його кор. милости“³⁾. Беручи на увагу, що Великдень в р. 1597 припадав на 6 квітня, легко вивести, що кара відбула ся 11-го. Се цілком потверджуєть ся з двох уступів з дневника Велевіцького, який так оповідає про Наливайка: „Наливайко, про якого ми згадували, що його розбито в маю (sic!), 13 серпня приведений звязаний разом з 12 товаришами в Варшаву до найяснішого короля, з 18 більшими гарматами і з хоругвами архикнязя Максиміліяна і Баторія, князя Семигородського, з приводу яких в Варшаві було підозрінне, що Наливайко щось задумував зі згаданими володарями проти Польщі. Якийсь час спершу допитувано його разом з товаришами, а потім тяжко скарано в Варшаві“⁴⁾. В другому місці у дневнику записано: „Наливайка, того провідника (Ductor) козацького, умертвлено (truncatus esset) і на четверо

¹⁾ Bobrowicz, Zbiór pamiętników histor., II, 126. Про се свідчить і Сьвентослав Ожельський, староста Радзейовський в своїому votum „O nierządach domowych i o wojnie tureckiej“ з 8 січня 1597 р.: „A Nalewajka po coż do sejmu chowają? czy herszt nie winien, co ziemie koronnej kilkaset mil. powojował? co chorągwie i strzelbę królewską w bitwach brał? ludzie porażał? piechotę wybił? (Orzelski, Dziejopisowie krajowi, tom wstępny, Petersburg, 1858, 211).

²⁾ Скумин, воевода Новгородський, син православних батьків, довго мав повагу серед Русинів за відданість батьківській вірі. Православні називали його „стовпом“. Але в сей час „стовп“ уже похитнув ся: Скумин зрадив православних і прийняв унію.

³⁾ Акты Зап. Россіи, т. IV, 174. Певно щоб допитати ся про зносини з Максиміліяном і заміри останнього проти Польщі.

⁴⁾ Scriptorum rer. Polon. VII, 216.

розсічено (in quatuor partes sectus). Так довго тримали його в в'язниці, коли його товариші давніше вже віднесли кару, для того, щоб видав ріжних complices¹⁾. Про такий кінець оповідає і Бельський, який занотував, що Наливайкови відрубали голову, потім четвертували і шматки повішали в ріжних місцях „на показ і наругу“²⁾.

Такий безперечно мав дійсний кінець життя Наливайко. Літописці польські, а особливо руські подають найріжнородніші варіації способів кари Наливайка, які можна зігрупувати в чотири версії. Перша — найбільш правдоподібна, — що йому відрубали голову, потім четвертували і частини тіла повішали „на показ і наругу“³⁾. Друга — що його посаджено на палю, а полковникам стято голови⁴⁾. Третя — розмальована фантазією і найбільш розпорсюднена у руських літописців (у польських її нема) про те, що на голову йому насадили розпечений вінець і посадили на розпаленого коня, „мідяну кобилу“⁵⁾, або

¹⁾ Ibid., 235. Так само і в мемуарах Jacobi Przonka: „ad comitia in anno 1597 Varsavia celebrata reservatus sciscitaturi de consciis, post capite plexus (Бібл. Осолінських, рук. ч. 60, л. 261), в Collectanea Jacynsk'oro: „ductus Varsaviam atque post multa tormenta capite imminutus anno 1597“ (Бібл. Осолінських, рукоп. ч. 627, ст. 171). Цікаво, що мазовецька шляхта в своїй сеймовій інструкції мала навіть спеціальну точку (§), про те, щоб Наливайка покарано на смерть. Просили про се 11 марця (Жуковичъ, Сеймовая борьба, 256 і прим. 570).

²⁾ Dalszy ciąg 281.

³⁾ Bielski, Dalszy ciąg, 281. Edw. Kotlubaj, Rys panowania Zygmunta III, 15. Невідома запорожська літопись, про яку згадує Ригельман („а Запорозци пишуть, что отсѣченіемъ головѣ“, ст. 29).

⁴⁾ Козаки. Изъ географич. словаря Максимовича і Щекатова, ст. 241; теж саме і у невідомого аноніма (Annales Anonymi, J. Prakowski), з початку XVII ст., який каже: „Nalewaykę wielkiego y zasnego zboycę y silnego kraiom Podolskim (автор сам Подолянин), (тут якесь слово опущено) y potężne iego kozakow Zaporoskich woysko Stanisław Żolkiewski hetman polny zbił, poraził, poimał i na pal wbić kazał w Warszawie z wielą inszych rotmistrów zaporoskich“ (Рукоп. бібл. Осолінських, ч. 236, л. 225).

⁵⁾ „Посаджено на розпаленого коня“ (Бант.-Кам. т. I, выд. 3, ст. 22—23, прим.). Спалено „на мѣдномъ волѣ“, в додатком „какъ говорится въ малороссійській исторіи“ (Ригельман, ст. 30). „Кроль казалъ на мѣлянуй кобыѣ возити“ (Кіевская Лѣтопись, ст. 78, въ „Сборн Лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Ю. З. Россіи“); „на мѣдяномъ волу спалено“ (Самовидецъ, 215, 370); „Наливайка, а съ нимъ двоухъ“.

на „мідного вола“. Нарешті четверта — спалено в мідному волі¹⁾, — також увір руських літописців.

Про сі в ревности благочестия зроблені вигадки руських літописців, особливо про спалення в бичу, цілком справедливо зауважає польський письменник Сярчинський: „Русь хотіла дякуючи сьому фактови виставити в лихому освiтленню Польщу. Про таку страшну кару (розпечені обручі і бик) не промовчали-б польські письменники“²⁾.

В козацьких хроніках Наливайко — святий мученик, як і Косинський, що постраждав за віру.

Так отже скінчив своє жите козацький привідця з товаришами на муках у Варшаві — подібно, як два десятки літ перед тим за Стефана Баторія иньший сміливий запорожський проводир — Іван Підкова. Козацтво, здавало ся, було придушене, майже все знищене, і шляхта не чула себе від радощів і задоволення. Скоро розпочав ся варшавський сейм в лютому 1597 р., маршалок, після офіційального повитання шляхти королем, висловив радість з приводу усмирення козацької сваволі і подяку панам за їх усерде в сій справі. Сам князь Острожський, що між иньшим не брав жадної участі в Солоницькій кампанії, в своїй сеймовій промові (22 лютого) дякував королеви за приборкання козаків і рекомендував особливій його увазі головного „усмирителя“ — польного гетьмана Жолкевского, якому король за його послуги незабаром і надав „Борышполь зъ селищемъ Иванковскимъ и пустынею Гсрошынъ зъ Сленородомъ“. А щоб козацтво

полковников: Лободу (sic!) і Мазену в Варшаві на мідяномъ волю спалили“ (Лизогубовск. Лїтопись, ст. 4, в „Сборн. Лїтописей“); „на мідяномъ волю (въ Варшаві) его Ляхи сожгоша“ (Грабянка, 25); теж і у Стефана Лукомского („Собрание изъ книгъ древняго писателя Александра Гвагнаина и старыхъ русскихъ вѣрныхъ лїтописей, ст. 270 і в літописі Н. Білозерського (III, 111).

1) У Бантиша-Каменскаго (т. I, вид. 4, Київ, 1903, ст. 102—103): „сожженъ въ мідномъ быкъ въ 1597 г. в мѣстѣ съ тремя взятими съ нимъ полковниками Лободою (sic!), Мазею і Кизимомъ“; той же Б.-Каменський подає (ст. 505), що в літописи преосв. Кониського сказано так: „Наливайка посажено в мідяного бика разом з трьома полковниками; бика палили кілька годин малим вогнем, поки чути було вопль і стони страдальців, і нарешті тіла їх спалено на попіл“.

2) *Obraz wieku ranownia Zygm. III. I* справді, в польських письменників жаден окрім патера Ячиньского, якого цитує Engel в своїй *Geschichte der Ukrainischen Kozaken* (1797, ст. 105, прим. 5), не згадує про неймовірну кару спалення з бичу.

не могло і на далі зібрати ся з силами, і знову завдавати великих клопотів панству і Річи Посполитій, то сейм р. 1597 видав на них найтяжчі постанови, які тільки могло вигадати сеймове панство: 1) Тому що „сваволя“ козацька чим далі, тим стає страшнійша для Річи Посполитої, покликати до жита сеймову конституцію з р. 1593, і доручити гетьманови війська польського „тих свавольників нищити з корінем“. 2) „Надані їм Трахтемирів і Боришполь з ґрунтами, належними до них, вертають ся до королівського столу“¹⁾. 3) „Для заспокоєння на будучі часи тої сваволі лишаєть ся в силі конституція з р. 1590, згідно з якою мають поступовати гетьмани і обивателі тих країв, звідки сї свавольні люде виходять. Нарешті 4) загострюєть ся постанова конституції з р. 1578 про втікачів селян — підвисшено кару за переховуванне їх з 14 до 100 гривень²⁾).

Таким чином могло здавати ся, що козацчину засуджено сими постановами на неминучу смерть. Проте не помогли жадні карі, і не минуло й двох літ після того, як козацтво досягло знову такої сили, що навело страхи на Польщу, а ще два роки згодом мусів до нього в прикрих обставинах звернути ся той самий польський уряд, який вигадував найхитрійші способи знищення його³⁾.

¹⁾ Як бачимо, Боришполь наданий був Жолківському, а Трахтемирів якомусь Гуляницькому (Vol. leg. II, с. 401).

²⁾ Vol. legum, 364—366. На сьому-ж таки соймі гетьман Ян Замоїський тяжко ганьбив шляхтича волинського і депутата Демяна Гулевича за те, що він ніби то утрудняє державні справи річами йому недорученими (Гулевич просив лишити руських владик при давній руській вірі), „а того не памятає, що його син (Олександр) разом з Наливайком нападав на маєтності короля“. Гулевич відповів, що він сина не посилав туди, що син його, ще коли йому було 12 літ, утік зі школи, і сей його поступок треба приписати не стільки його зіпсованности, скільки молодим літам. При тім же син його уже випросив собі пробаченне за свій поступок у польного гетьмана (Жуковичъ, Сеймова боротьба, 265—266).

³⁾ Між иньшим не веніла скінчити ся Солоницька кампанія — зараз же почала ся конфіскація козацьких рухомих і нерухомих маєтків: „Вшелякие добра лежачие и рухомые по Григорью Лободе козаку, яко по зрайци нашомъ“ — віддано жовніру, уроженому Лаврину Лозці (М. Грушевський, Матеріяли до історії козацьких рухів 1595—6 рр., Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 12—13), Саськові — жовніру, уроженому Еразму Коморовському (ibid., ст. 13), Шаулі — йому ж (ibid., ст. 16); урочище Халепл по Гришкові і по Яску Халепських, які козакували з Косинським і Лободою (а Гришко навіть був сотником у По-

„Поки Запороже з своїми дніпровими і придніпровими не-трами не опинило ся в руках панів, — не можна було задумати козаччину. Даремне нагадувало ся панам і дозорцям ловити і заковувати гультаїв, що втікали з королівських та дідичних маєтностей, і вертати їх на попереднє житло, де їх могли зараз же скарати на смерть. Кождий хто утік від панів знаходив собі притулок на Низу“¹⁾.

XII.

Після сумної для козацтва Солоницької битви козацтво позбуло ся кращих своїх сил, артилерії, почесних військових відзнак, одержаних від чужоземних правителів, і лише не великий відділ в півтори тисячки з Кремпським на чолі якось видер ся і прилучив ся до Каспра Підвисоцького, що стояв тоді коло устя Сули. На Запорожі тимчасом лишила ся невелика група, яка мабуть прочувши про наслідки козацької справи на Солониці, признала потрібним виказати перед Річю Посполитою свою лояльність, і для сього обібрала своїм гетьманом („старшим“) якогось мабуть шляхтича-козака Христофора Нечковського, про існування якого ми знаємо від 10 липня того-ж

лоуса), а також „пляц пустый в Киевѣ по ниякомъ Луполовзе“ (?) — уроженому Іванови Лозці, підчашому київському (ibid. 18, 26—27); майно якогось Андрія Козака (у Києві) — Фльборіанови Олешкови, писареві (секретарю?) королівському (ib. 29), „три дома в Киевѣ по козаках яко зрайцах посполитое речи“ — уроженому Юрію Муховецькому (ib. 30), нарешті „добра рухомые и лежачие шляхетного Тимофея Марковича, який також піби то „з зрайцою нашим и речи посполитое Наливайком по колко крот панства цесаря Турецкого воевал“, а потім „панства наши корунные и воеводства Литовского лупил и плюндровал“ — якомусь шляхетному Симону Холоневському (ibid. 28). Конфіскація і процеси тягли ся, о скільки відомо, з вересня р. 1596 до грудня р. 1597. На якій підставі почали ся конфіскації в р. 1596, коли ухвали сейму нотують ся місяцем лютим 1597 року? В сїм разі певно мали силу „позви“, що ще в марці р. 1596 Замойскій прислав Жолкевському на тих, що пробувають в „орді Наливайковій“; Жолкевскій тоді відповів, що добре було б. добути такі самі документи і на тих, що в стані Лободи — „лише руським письмом, як звичай у тому краю“ (Listy Żółkiewskiego, 69). Отже можна думати, що на підставі таких позвів і почали ся процеси проти козаків.

¹⁾ Костомаровъ, Богд. Хм., 1885, I, 53.

таки р. 1596, коли уже Підвисоцький і Кремпський успіли прибути на Запороже. Нечковському поручено було обороняти границі Річи Посполитої від татарських нападів, — єдина і для Польщі дуже важна функція, яку в прикрі для козацтва хвилі признавав за ним польський уряд. І поки воно не збереться з новими силами — польський уряд може не турбувати ся за свої маєтності і господи. Тому Лев Сапіга, який по його словам „образивши і знищивши козаків, призначив тим, що лишили ся, пробувати за Дніпром“, цілком справедливу має думку, що „вони Полякам шкодити не можуть і завжди будуть на перейздах Татар європейських, які, як би захотіли вскочити в наші краї, можуть бути побиті ззаду козаками“¹⁾.

О скільки Нечковський виправдав надії Польщі — сказати напевно не можна, здаєть ся, симпатії його були більш на боці запорожських ніж польських інтересів. 10 липня до нього звертаєть ся з листом Якуб Претвич, каштелян галицький, „давній їх приятель“, звичайний посередник між козаками і Польщею (напр. в справах конфіскати козацьких маєтностей він дає різні посвідчення на користь Лободи та иньших). В тім листі просить його „і панів молодців запорожських“ роздобути бранців — Татар, „щоб король знав про заміри перекопського царя“; пише, що їм будуть прислані дві підводи — для бранців і для послів від них до короля: нехай вишлють двох товаришів, які поїдуть в Краків здобути собі його ласку. Він же, Претвич, береть ся написати до коронного і польного гетьманів і боронити Каспра Підвисоцького (певно за участь в козацькій війні). „Kasper niech się nie boje — я беру сю справу на себе“²⁾.

Більше звісток про гетьманування Нечковського не маємо. Можна лише догадувати ся, що він не догодив Польщі, та замість здобувати „язика“ — починив великі шкоди Татарам, так що ті на початку марця р. 1597 їздили до короля скаргити ся на козаків, але король відповів, що се люди безладні, не вважають на жадні права, і він їх карає, „як се уже бачите на Наливайку“, і скільки-б вони не грабували — він не перестане їх карати³⁾.

1) Bobrowicz, Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, II, 174.

2) Listy Żółkiewskiego, 82.

3) Bobrowicz, Zbiór pamiętn. histor. o dawn. Polsce, т. II, з 2/III 1597 р.).

Як довго гетьманував Нечковський — невідомо, але уже в червні 1597 р. бачимо нового, певно прихильного до Польщі гетьмана — Н. Василевича¹⁾. Відомий його лист з Запорожя з 15 червня, в якому він „з усім запорожським військом своїм“ сповіщає пограничних старост і підстарост королівських, а також їх заступників про те, що „поведитель“ перекопської орди з усім військом своїм з'явився 14 червня на переправу через Дніпро і Туволчу (Таволгу?); дуже можливо, що вони вже перейшли через Дніпро, і що в них на думці зробити напад на землі його світлости королівського величества; і як би вони не перейшли так неждано, то він би встиг повідомити попередку поодиноких панів старост. Нехай же тепер вони знають про се, будуть обережні і повідомлять поодинокі області, що належать як до його світлости королівського величества, нашого найласкавішого пана, так і до міст князівських і шляхетських, щоб вони не маловажили сього ворога християнства, що бажає спустошити королівство. Нехай же вони не чекають окрім сього ще иньшого листа — нехай задовольнять ся і сим²⁾.

Однак Татар ніхто не спинив, і за місяць (14 липня) вони були уже в Плоскирові (на Поділю)³⁾, по дорозі в австрійські землі. Тому що Польща ніде не спиняла Татар, цісар в осени того-ж таки року скаржив ся московському князю на Жигимонта, ніби він напускає на нього Татар, хоч про око наче і сприяє⁴⁾.

В р. 1597—98 на Запорожю виникли серйозні нелади. Низове козацтво розбило ся на дві ріжних напрямків партії, які й опісля можна бачити в козащині, особливо від Сагайдачного до Острянина: одна більш радикальна, що стояла за незалежність ні від кого і самостійність своєї акції, друга — уміркована, угодова, яка визначається податливістю перед жаданнями польського уряду і прихильністю до нього. На чолі

¹⁾ Дуже ймовірно, що він походив з Подільщини, де в другій половині XVI ст. (в р. 1565) зустрічаємо аж три особи з його прізвиськом: Яско Wasilowicz — в с. Триховця, Jeremiej Wassilowicz — в с. Лігово Дворище, Petrasz Wassilowicz — в м. Ялтушкові (Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. II, 171, 194, 216).

²⁾ Кіевская Старина 1893, X, відд. II, 158: Н. Любовичъ, Донесеніе объ угрожающемъ татарскомъ нападеніи на предѣлы Польши.

³⁾ Archiwum domu Sapiehow, 154.

⁴⁾ Ibid., ст. 166.

останніх в другій половині 1597 р. стояв цілком відданий польському уряду „старший“ Тихон Байбуза. Сього Байбузу ми зустрічаємо на Запорожю ще в р. 1594, підчас приїзду туди Лясоти — його разом з Семеном Ручкою вислали Запорозжці на зустріч Хлопцікому „на трактати“¹⁾). Родом він був з Черкас — землянин черкаський, де батько його, Михайло Грибунович, а опісля і він сам з братом за „лицарські послуги Річі Посполитій“ одержали в надгороду величезні ґрунти в Лівобережній Україні²⁾).

1) Listy Żółkiewskiego, 49—50.

2) Із люстрації черкаського замку р. 1552 знаємо, що батько Тихона — Михайло Грибунович „маєть по жоне, княжъ не Домонтовне селище у Лебединѣ на полѣ зъ Япомъ Кельбовъскимъ [шурии його], а другое селище и городище за Днепромъ у Севере на рецѣ Ворскле, на имя Глинско, дани отъгуль 4 кади меду присного, а ктому маєть дошь в месге“ (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 89—90), а в р. 1578 Баторий надав йому „боярину черкаскому“, за те що він „от немалого часу будучи на Украине годне в детинних лет“ Річі Посполитій і королю вірно служив — в старостві черкаському і київському пустиню ку осажаню людми“: р. Сулу, р. Удай і р. Солоницю, а також на р. Сулі уход Лужок. Але в жовтні 1582 р. староста черкаський Олександр Вишневецький „моцно і гвалтовне“ відібрав від Байбузи усї землі, через що Байбузи почали з ним процес; на суд став якийсь Григорій Байбуза. Як скінчила ся справа — не знати. Тільки бачимо далі, що в квітні 1589 р. Байбузів відсунено далі — на р. Псьол („вход реку Псьол зо всим на все реку, яко ся в себе маєт, Михайлу Байбузе до его живота дали есмо“), а уходи на Сулі, Удаї і Солониці опинили ся в руках Олександра Вишневецького, який купив їх від Байбузи (не знати, чи з доброї волі останнього) за 5000 коп грошей литовских (Zródła dziejowe, XXII, 276—7). Десь певно в другій половині 1590 р. Михайло Байбуза помер, бо в жовтні сього року дано королевську грамоту його синам „до живота их обудвух“ — Семену й Тихну, які „еще в молодости летъ своих на Украине служечи, частокроть противъ неприятеля нашего и Речи Посполитое заставуючи крови своее проливать и маестностей своих на послугу Речи Посполитое накладати не жаловали“ (О. Николайчикъ, Чтен. въ Ист. Общ. Нест. Лѣтоп., кн. XIV, ст. 84—192). В люстрації Київського воеводства з р. 1616 на Поворсклі з'являють ся Федір і Евстахій Байбузи, які заявили, що ґрунти на р. Ворсклі, а також Севруки чи данники їх, що мешкають в Черкасах — їх дідичня спадщина і до юрисдикції старости не належить, так само як і урочище Лебедин, що ствердили і черкаські міщане (Арх. Ю. З. Р. VII, т. I, 315—316, 398—9). З подимної тарифи київського воеводства з р. 1631 знаємо, що частина Поворскля була в руках Евстахія Байбузи і дітей його брата Федора (ibid. 398). Якийсь Митрофан Байбуза записаний в помяннику Київско-Михайлівського монастиря.

Будучи щирим слугою польського уряду, Байбуза не міг не викликати обурення з боку тих елементів козацтва, певно — значної більшості, що, як в злобі доносить Жолкевському сам Байбуза: „здавна піднімають ся на włośćci, а самі ховають ся“. Радикальніші елементи, озлоблені його політикою, беруть ся до крайнього способу — нищення своїх же товаришів козаків, що розминали ся з ними в поглядах. Про сі галабурди між Низовцями дещо знаємо з листа з 9 падолиста „старшого (Байбузи) с атаманей і всім військом запорожським“ до гетьмана Станислава Жолкевського. Згадавши про обовязок війська запорожського, що пробуває на межі з татарськими кошами, — стояти на переправах Дніпрових, оберігати хрест сьвятий від неприятеля, не пропускати в королівські землі ні великих, ні малих татарських „куп“ і збирати усякі відомости про рух орди, Байбуза оповідає про те, що два тижні перед тим козаки ходили на кримські поля аж до самого міста Перекопу, на урочище Терен-Ориш, і там з божою помічю і на щасте короля, ворожі отари і коші (улуси) погромили і вежі зруйнували. Сповідуючи про се, він разом з тим повідомляє і про те, що трапило ся на Запорожжі: „Ми хотіли були десь в тісному місці зустріти їх (Татар) і вчинити їм шкоду. А йшли так скромно, що деякі з товариства, незадоволені сим, бо мали намір пограбувати, вернули ся з війська на Дніпро, де й засіли в покиненому козаками коші, обібравши собі за старшого Полоуса“¹⁾. Вони забрали човни, борошно, скарб, що одержали

XVI—XVII ст. — дописаний на маргінесах до „роду Поузатого с Черкась“ (Чтен. въ Общ. Нест. Лѣтоп., кн. XVII, вып. I, 27). Нарешті, ще якийсь, мабуть черкаський „рап Вайбуса“ бив в р. 1626 Татар на Царському і Каміннім броді (Сборн. лѣтописей, относящ. къ истор. Южи. и Ю.-З. Россіи, 257). В Черкаському повіті є село Байбузи. Інші зовсім Байбузи, можливо що родичі черкаських, відомі в Браสลавщині: „Вайбузинъ Кутенкого двор“ (в Винниці в р. 1552) (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 607); писарь гродській браславській Вайбуза в р. 1594 (Арх. Ю. З. Р. Росс., ч. III, т. I, 67 68); Семен Вайбуза володіє в р. 1629 м. Райгородом в Браславщині, де „димов 194“ (Zródła dziejowe, XX, 130), Степан Вайбуза — с. Мельниковцями в р. 1629 — „власний 1 дим“ (ibid. 134), Михайло Вайбуза — в р. 1624 с. Бушинці (ib. 140), а в р. 1600 — Кропивне (Zr. dziejowe, XXII, 631), Никола і Кристина Вайбузянка Добриловські в Винницькому повіті в р. 1647 (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 456).

¹⁾ Федір Полоус як осаула згадуєть ся в наїзді в р. 1590 на с. Холстово, Оршанськ. пов. (в Білоруси) з гетьманом війська запорож-

від великого князя (московського), і нарешті з своїм полком пішли на море і там узяли якесь турецьке містечко. Коли вернув ся в Січ Байбуза, він покарав кількох бунтівників, „які зраджують військови, видають (усе добро) неприятелеви, і з давніх часів піднімають ся на „włości“, а самі ховають ся“. В відповідь на се Полоус узяв ся до розправи з самим Байбузою і його сторонниками. Коли Байбуза вислав на Низ, до Бургуна, осавуду Семена Скалозуба з 120 кінних, щоб роздобути татарського „язика“, Полоус, довідавшись про се, серед ночі напав на байбузовців, побив їх, помордував, „не оглядаючись на обовязок християнський і товариський“; між тими товаришами „було кілька десятків шляхтичів уцтливих, — і тих повбивали, а також післанців (Байбузиних) і сторожу, що на перевозах стерегла“. По сьому Полоус пішов зі своєю „купою“ у гору Дніпром, і здивав як раз байбузовців, що везли ріжні запаси і гроші. „Одних повбивали, иньших забрали в полон, у иньших узяли борошно; в друге від великого князя присланий скарб розбили і видерли, а до них (що лишили ся на Запорожю) не пустили жадної людини“. Байбуза називає усіх їх помічниками тих, що були покарані ним — коли він вернув ся з татарського походу. Він просить прислати на Низ комісара, якого шляхтича, — „інакше пролеть ся багато крови“ і посилає послів — Юхима і Грицька Білоуса¹⁾, просячи, нехай гетьман накаже старостам, щоб вони були іречнійші з Запорожцями і давали для них борошно²⁾.

ського Войтехом Чоповіцким; згодом в квітні р. 1595 він уже, як гетьман запорожський, пробуває в Мозирі, в Білорусії, де здасть ся сидів аж до кінця року. Що він робив підчас козацько-польської війни — не знати; мабуть пробував на Запорожі.

¹⁾ Грицько Білоус — давній козак, по спеціальности дипломат; в р. 1594 його вислав був Хлопцікий з листом від цїсаря до молдавського господаря (Listy Żółkiewskiego, 45). Дуже може бути, що се той самий Білоус, отаман козацький, що в р. 1568 грабував нижче Черкас торговельні каравани (Соловьевъ, Исторія Россіи, М. 1879, VII, 30).

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 87—89. Постанова доставляти живність козакам (реєстровим, чи взагалі що на службі у Річи Посполитій) виїшла ще в універсалі в р. 1590 (25/V), коли проєктувало ся поставити на Кременчуку замок і 1000 козаків з Язловецьким на чолі для „погамованя сваволенства“; по тій постанові кожда „послушна“ людина повинна була дати раз на рік мірку муки, і сю муку відвозити козакам (Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 30). Цілком иньший універсал виданий був Жигимонтом згодом в р. 1616, в якому король грозить, що як ко-

В відповідь на се Замоїський виготував до Низовців якийсь лист, видно досить різкий і нетактичний, про який згадує Жолкевський під 21 падолиста того-ж року. Жолкевський, який дуже добре знав козацтво і ціну йому для власних же державних інтересів, не відважився вислати сього листа на Низ, затримав ще на якийсь час післанців у себе, а Замоїського просить зробити зміну в тому власне місці, де він визначає відносини Запорожя до короля і Річи Посполитої: „коли-б з часом вони, нарід простий, не прийняли за жарт і не розсердилися. Взагалі дразнити їх нема длячого: в потребі здадуться“¹⁾.

Проте жадні редакції листу коронного гетьмана до Запорожців не мали успіху, — боротьба двох стороництв тягнеться й далі, радикальна партія, певно, все більше, і за пів року в невеликій кількості вибирається з Запорожя на військові заробітки. 22 червня 1598 р. кн. К. Острожський писав до Кр. Радзівіла, що козаки вийшли з Запорожя, пускаючи чутку, ніби йдуть проти Татар, а в дійсності ледви чи не мають думки вступити на службу в Молдаво-Волоській землі²⁾. Останнє, очевидно, було похоже на правду, бо вже 1 липня воевода волоський сповіщав польський уряд, що козаки на сьогодні-завтра будуть коло Дністра, тільки він жадним чином не хотів їх мати у себе на службі. Проти них зараз же виступив Жолкевський і якийсь пан Глигорска з військом, які повинні були порозумівати ся з старостами українними³⁾. Жолкевський за п'ять днів велів пятигорцям⁴⁾ вирушити до старости камінецького, Яна Потоцького, „бо, як маю вість, козаки прийшли до Немирова. Пан староста камінецький з браславським і хмельниць-

заки зачеплять турецькі землі, то воеводства українні „з мест и местечокъ, также держав своих жадное живности, проховъ, олововъ“ не повинні будуть пускати (ibid. 202). Окрім того провіяли і різні річі: „борошно, еда, нити, чолики“ доставляли ся на Запорожжя з Дніпрових уходів (див. далі універсал гетьмана Крутневича).

1) Listy Żółkiewskiego, 85.

2) Жуковичь, Сеймовая борьба, 376, з Рукоп. Имп. Публ. Библ.

3) Arch. Radziwillów. Script. rer. Pol. VIII, 134.

4) Так звала ся козацька рота (40 люда) Давида Пятигорця; в р. 1598 були ще інші козацькі роти: Юрія Струся, старости браславського (100 люда), Темрука (70 коней) і Миколи Струся, старости хмельницького (50) (Górski, Historya jazdy, 324, в додатк.); кварцяного війська було 800 гусарів, 400 козаків і 200 піших, що пробували в Кракові (ibid. 57—8).

ким, в „волостію“ барською та иньшими Подолянами пішли проти них; добре було-б подолати їх як найскорше; я й своїй роті велїв також поспішати¹⁾). Козаки нарobili чимало пополоху, бо саме в той час, в псовині липня, була чутка, що й Татари вибирають ся на Україну²⁾). На початку серпня старостинські роти наздогнали козаків десь на Поділю, тоді вони звернули від Браслава у низ по Бугу до Ягорлика, а звідти до Дністра, який мали намір перейти. Але Волохи не пустили їх на той бік, і вони вернули ся назад до Браслава, були в Немирові, Прилуці й Погребищах, мали намір іти до Дніпра (себто в Київщину³⁾), і очевидно вони таки побували там, згодом навіть в Білорусі⁴⁾, і між иньшим в маєностях Кирика Ружинського, який їх тяжко покарав поблизу своєї резиденції — Котельні (Житомирського повіту). Натяк про се маємо в листі Замойского до Кр. Радзівіла з 3 жовтня, в якому він пише, що приїжджали татарські послы, скаржили ся на козаків і вимагали їх викорінення. Звичайно, їм відповіли, що козаки такі самі лихі люде для Польщі як і для них, „і де лише зможемо — ми їх бемо, як от тепер під Котельнею били їх. Як от ми їх бемо, де лише запопадемо, так нехай і цар кримський бе їх в своїй землі, бо через лотрів розривати перемире не варто“⁵⁾).

Неудача козаків під Котельнею могла вплинути на відновлення урядової течії серед низового козацтва, і ніби на доказ сього бачимо, що при кінці жовтня на Запорожі знов змагають ся дві партії — угодова і незалежна, і знову починаєть ся усобиця між козацтвом. Замойський 23 жовтня писав до Кр. Радзівіла, що, о скільки йому відомо, „козаки на якомусь острові готують ся кудись, а куди власне — трудно сказати. Добре було-б, як би в. м. мав кого зі своїх, хто-б був

1) Arch. Radziw. Script. rer. Polonic., VIII, 134.

2) Жуковичь, Сеймовая борьба, 376.

3) Arch. Radziw. Scr. rer. Pol. VIII, 136, лист з 10/VIII.

4) Маємо про се кілька звісток: лист чинів литовського трибуналу з 10/IX до князя Криштофа Радзівіла про напад козаків, лист Кр. Радзівіла (тодіж таки) до обивателів Упитеьского повіту також про напад, лист обивателів Оршанського повіту до князя Кр. Радзівіла про готовість виступити проти козаків, нарешті вдячний лист від обивателів Витебського воеводства князю Кр. Радзівілови за пересторогу від козацького нападу (Лѣтопись занятой Археограф. Коммисіи, вып. 5. Несвижскій архивъ, 29).

5) Arch. Radziw., 138.

на них *intentus* і просто з Київа доносив¹⁾. Трохи згодом тойже Замойський одержав звістку, що козаки „роздвоїлись“. Він доніс зараз же про се королеви, а король доручив старості камінецькому мати на увазі, куди вони підуть: чи „we włości“, чи до Волохів, чи в Молдавію²⁾.

Тимчасом на Запорозжі на чолі партії незалежних стали — якийсь Мітла і відомий уже нам співучастник обох Наливайків — Фльоріян Гедройт³⁾, які підняли похід на панські маєтності. Але їм не пощастило: Мітлу вбито, а Гедройта взято в полон. Проте сторонництво Мітли зайняло усі шляхи і не пускало на Запороже припасів. Угодовці, що сиділи тихо за порогами, бачучи таке лихо, звертають ся до короля з прозьбою дати козацтву нового „старшого“ (очевидно, Байбузи уже не було між ними) і намагають ся, щоб забрали в Січі гармати і гаківниці, яких там було коло сотні і які ніби то найбільш підтримували своєволю козацьку, „бо як лише та гармата за порогами настала, тоді намножила ся там усяка сваволя“. Про се самі козаки (угодовці) донесли князю Кирику Ружинському, просячи у нього ради, як їм викоренити своєволю на Запорозжі, а князь Ружинський з падолиста сповістив про усе камінецького старосту, Якуба Потоцького⁴⁾.

На сьому уривають ся наші відомости про козаків і починають ся знову лише в половині р. 1600⁵⁾.

Ще одна замітка — дехто з українських істориків⁶⁾ тримають ся тої думки, що в р. 1599 був в Січі кошовим Семен

1) *Ibid.*, 140.

2) *Arch. Radziwillów. Scr. rer. Polon. VIII, 142.*

3) Фльоріян Гедройт родом напевно з Литви (дуже відома фамилія Гедройців в Росієнськ. повіті (нині Ковельськ. губ.) — Опись документов Виленск. Центр. Архива древнихъ актовыхъ книгъ, вып. I, ст. 107, 140 і д.) був „власним рукодаїним“ слугою єпископа Терлецького, але на початку р. 1596 він уже козакує разом з братами Наливайками і жиє в Острозі (*Арх. Ю. З. Росс., ч. III, т. I, 137—140, ч. I, т. VI, 124—128*). 24 липня р. 1597 Люблинський трибунал засудив його на „баніцію“ (на вигнане) за грабіж маєтності владики луцького Будорож, а також маєтності брата його Ярослава — Дубої і Отовчичів. Певно сей присуд спричинив ся до того, що Гедройт опинив ся на Низу.

4) *Listy Żółkiewskiego, 86—87.*

5) Єдина згадка про козаків київських належить до 14/X р. 1599 (див. далі).

6) Антонович и Драгомановъ, *Историческія пѣсни Малорусскаго народа, I, ст. 228; Еварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. II, ст. 168.*

Скалозуб, якого ми бачили в р. 1597 осавулою, прибічником гетьмана Байбузи. Жадних історичних доказів для сього нема, — думка ся з'явила ся лише на підставі думи про утечу Самійла Кішки з турецької неволі, яка малює поворот його з полону за кошового Семена Скалозуба, і останнього іменує гетьманом запорожським:

„А у Тендрові острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв,
Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв...

Тоді промовляли:

„Семене Скалозубе, гетьмане запорожський,
Батьку козацький!“¹⁾ і т. д.

Отже коли Кішка вернув ся з полону десь на початку 1600 або й в 1599 р., за „кошового Семена Скалозуба“, то се ніби й промовляло би за правдивість повисної гадки, як би хто міг ручити ся, що народня творчість зберегла до наших часів дійсний факт з його подробицями, а не надгородила Скалозуба *post factum* титулом гетьмана за його визначну діяльність, яку певно він повинен був виявити десь на морі та в битвах з Татарами.

Правда, не бракує нам і літописних звісток про Скалозуба, але всі вони не великої вартости. Автор Історії Русов оповідає таку річ про якийсь похід Скалозуба, що відбув ся ніби то в р. 1583 під Козлов: „Гетьман скупивши три полки реєстрових (?) козаків, посадив їх в човни і випровадив в море під проводом писаря військового запорожського Івана Богуславця“²⁾. Тимчасом жадного морського походу в р. 1583 і поблизьких не було. Три літописи згадують про гетьмана Скалозуба, убитого в морській битві з Турками, але ставлять гетьманство його поперед Косинського (якого між иньшим покладають на р. 1593)³⁾. У всякім разі певних доказів отаманування чи гетьманування Скалозуба в р. 1599 не маємо жадних. Як що припустити

1) Антоновичъ и М. Драгомановъ, Историч. пѣсни, I, ст. 217.

2) Исторія Русовъ, 31—32.

3) Самовидецъ, 3; Южнор. лѣтоп. изд. Н. Бѣлозерскимъ, т. III, 130.

се гетьманство, то знаючи з певного джерела¹⁾, що Скалозуб був сторонником Польщі, можна-б було пояснити по часті цілковитий брак історичних звісток про козаків протягом мало не двох літ повним спокоєм і ладом, який панував за гетьманування Скалозуба на Запорозжі. Але в такім разі яка була-б підстава для того щоб зберігти його імя в народній поезії поруч з иньшим лицарем — Самійлом Кішкою? Зісталось би ще одно припустити: що Скалозуб, удержуючи козаків від походів на маєтності панські²⁾, здобув слави в морських походах, де мабуть і загинув.

(Кінець буде).

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 87—89.

²⁾ Єдина звістка з сього року про козаків належить до 14 жовтня, коли уніятський митрополіт Потій запис в київські іродські книги скаргу на двох печерських ченців — Іону Корченина і Оксентія Табора за те, що вони села королівські грабують, нищать і пустошать; коли приїхав Ян Кошиц відбирати ті маєтности, ченці „узавши не мало гультяев з Могилева мѣщан, съ Юрьем Рожновским, приспособивши до себе козаковъ“, — не пустили його і навіть стріляли (Акты Южи. и Зап. Росс., II, 4).

Рік XIV.

Р. 1905 кн. II.

Т. LXIV.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIV Jahrgang.

1905, II B.

B. LXIV.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 30 IV с. с. 1905.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав Василь Доманицький.

XIII.

В році 1600 козаки знову виступають на історичній сцені, і при тім не яко „лотри“ і „свавольники“, а поважане лицарство, до якого звертаєть ся найлютіший ворог їх — коронний гетьман Замойський. Річ в тім, що в квітні місяці сього року Михайло, господар молдавський зайняв Семигорд, напав потім на Волощину, Єремию Могилу — креатуру польського уряду, прогнав, а сам зайняв його землю. Польща не хотіла сього лишити, як воно єсть, і почала готувати ся до війни з Михайлом. Особливо се займало Замойського, який заходив ся небавом збирати військо, щоби укарати своєвільного молдавського господаря. Розпочавши війну облогою Хотина, польські проводирі побачили, що їм з своїми силами не здолати ворога — „z tą trochę się ruszyć jedno chyba na hańbę jaką jkr. mości i koronna“¹⁾, тому порішено було звернути ся до Запорожців. 2 червня Жолкевський писав з під Хотина до Замойського, що він вже післав і до Низовців, і до Дніпра і на Буг до Пробитого²⁾, виказуючи, що Михайло даремно ле християнську кров, і запрошуючи їх також послужити королеви³⁾. Замойський велів

¹⁾ K. Górski. Wojna z wojewodą wołoskim Michałem w roku 1600-ym (Ateneum, 1892, XI, 255.

²⁾ Пробитий шлях, над Бугом.

³⁾ Listy Żółkiewskiego, 103.

післати Запорожцям через Оришевського, давнього їх старшого, кілька сот злотих і обіцяв дати їм ще 6000 зл. — скоро тільки вони прибудуть в стан. А що вони не дуже мали довіре до Речі Посполитої і її урядників від часів Наливайка, то післав ще до них королівський „глейт“¹⁾. 1-го липня Запорожці вже відповідали Жолкевському в сій справі, без кошового (нема жадного підпису). Вони писали, що піти на службу королівську вони згоджують ся, але нехай з них знімуть „баніцію“, яку невинно на них положено і потім, з огляду що вони в королівстві терплять кривди від старост, які одбірають у них худобу — то нехай буде виданий наказ, щоб сього більш не чинили і взагалі щоб їм повернули „усї вольности, з яких предки наші, живучи на сих місцях, користали ся“. Що ж до „упоминку“, який Жолкевський обіцяв в листі і за яким закликає прибути до нього, то на се вони мусять відповісти, що їм, „обголеним в достатках“ тяжко так далеко іти, тому просять краще прислати його до Дніпра, а також призначити платню, „як се бувало поперед, за яку (платню) охитнійше і служили б“, а також хоругв королівську. Послами до Жолкевського вислані товариші Родкевич і Онопрій. Разом з сим сповіщають вони, що кримський цар вже вийшов з-за Перекопу²⁾.

Незабаром після сього листу Запорожці таки вирушили з Січи у гору Дніпром і „коло Ревучого (Ненаситця) на Дніпрі“ одержали від Жолкевського новий наказ, — виступити в молдавський похід не пізнійш 16 липня, а Замоїський на 23 липня призначив був загальні військові збори під Глинцями (в Галичині, на схід від Львова): „дожидаю Низовців, з якими дійшов до згоди, — повинні за два тижні (6 серпня) бути під Камінцем“ — писав він до Хр. Радзивила³⁾. Тим часом лист Жолкевського запізнив ся, і Запорожці 1 серпня були ще лише в Білобережю (6 миль низше Черкас). Звідси висланий був лист до Жолкевського за підписом Яна Оришовського, „Самуїла Кошки старшого, й усього війська запорожського“. Писали вони, що наказ гетьманський пізно до них дійшов і тому завчасу не може бути сповнений. До того вони ще запізнились і через те, що йшли у гору Дніпром, проти води і проти вітру; вони мусли мало не через кожен камінь на порогах тягти шнурми човни, ста-

1) Heidenstein, II, 410.

2) Listy Żółkiewskiego, 104—106.

3) Arch. Radziwiłłów. Script. rer. Pol. VIII, 187.

влячи по 200—300 люда до кожного шнура. Проте обіцяли, що в першу ж неділю по 1 серпні будуть у Каневі, звідки також за тиждень, коли до них з'їдуться з пограничних міст охочі до війни, вирушать через Білу Церкву, Брацлав до Кременця, і просили гетьмана заждати на них, обіцяючи сповістити його про вихід свій з Білої Церкви і Брацлава¹⁾.

Два слова про нового старшого — Самійла Кішку. Самійло Кішка (Кошка, Кушка, Костка)²⁾, родом мабуть з брацлавських або винницьких Кошчичей³⁾, був давній запорожський козак. Ще перед р. 1575, як згадує Величко, він був уже отаманом в Січі⁴⁾, і десь коло сього часу попав в полон, з якого вийшов лише в р. 1599 або на початку 1600⁵⁾. На жаль,

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 107.

²⁾ Костка — у Heidenstein'a (II, 459) і Бантиша-Каменського (т. I, вид. 3, 159), Кушка — у Грабянки (Літопись, ст. 25), а за ним — Максимовича (також і Енгельса), але Лукашевич (Малоросійскія и червонорусс. Нар. думи и пѣсни, 1836, 16—27), що записав думу про утічку Самійла Кішки з неволі — пише полтавсько-українською вимовою: Кішка. Антонович и Драгоманов (Историч. пѣсни малорусскаго народа I, стр. 227) тої думки, що „герой походив з волинсько-підліського краю, де українському і, що утворилося з о, одповідає звук середній між о і у“. Дійсно, в історичних джерелах з XVI ст. бачимо в землі волинській (в р. 1565) якогось Івана Кошку (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 220) — се Кошки Журавські; в Брацлавщині і Винницькому пов. вони відомі ще в часів Казимира і Олександра (Zg. dziejowe XXII, 606).

³⁾ Див. Нейманъ, Киев. Стар. 1889, т. 25, 532—537.

⁴⁾ Кошовий запорожський Іван Сірко в листі до кримського хана в р. 1675 писав: „Самуїль Кошка отаманъ, чили гетманъ кошовий воевалъ по Чорномъ морю; по немъ року 1575 Богданко съ козаками Крымъ воевалъ (Величко Літопись, II, 380). Впрочім сій звістці не можна надавати великої ваги, бо самий лист сей, здається, пізнійший (з XVII ст.) фальсифікат.

⁵⁾ Про полон Кішки згадують літописи, видані Н. Білозерським: „были гетманами запорожскими: Кошка, котораго Турки живого взяли, а по немъ Бородавка“ (Літописи Н. Б., стр. 56); і III, 111 і 131. Таку ж звістку подає і географічний словник Максимова и Щекатова (Козаки; стр. 243), тільки тут уже цілковитий абсурд: Самійло Кішка гетьманує після смерті Сагайдачного (1622 р.): „сей (Самойло Кушка) на сраженіи съ Турками захваченъ ими въ полонъ“; по ньому — Бородавка. Теж саме Самовидец (вид. 1878, 216): під Цецорою (1620) „турки живого въ полонъ взяли“, теж і Грабянка (25, 260) — кладучи полон на р. 1620. В додатках до літописи Величка читаємо і про місце похорону: „1620 года гетманъ Самойло Кошка на урочищи, прозывается Цецора, турками убитъ и въ городѣ Каневѣ погребенъ“ (т. IV, 151), а на стр. 155—156 (того ж IV т.) узятий в полон. Про полон Кішки разом

про його попереднє житє і діяльність нічого не знаємо аж до того часу, коли він вислав до Жолквського наведеного вище листа від 1 серпня. Безперечно, се була людина твердої волі і з ширшим, ніж звичайне товариство козацькє, сьвітоглядом і чималим тактом. Поза своєю діяльністю на Запорожу звістний ще тим, що збудовав церкву Миколи Доброго в Київї на Подолї¹⁾.

Добравши ся до Канева, Запорожці не дуже квапили ся на поміч польському війську, бо ще й при кінці вересня їх не було в стані Замойского. Правда, від Канева до Волощини — не близький сьвіт (50 миль до одного Камінця *via* Брацлав), а у козаків до того не було ще коний, і їм давали підводи. Кішка прикладав старання, щоб удержувати військо в належній дисциплїні: коронні землі минали геть, землян не кривдили, провіант брали справедливо, нікого не кривдячи. По дорозї купували чи инакше як набували коней, яких не бракувало на брацлавських пасовиськах, і коли опинили ся під Каменцем і стали там на відпочинок — усе козацтво з пішого стало кінним. Се мабуть було десь в вересню, бо 19-го Замойский писав (незнати куди) до Запорожців з під Сучави, сповіщаючи „добрих молодців“, що проти ворогів короля повстала уся Семигородська земля і що він туди вислав 3.000 війська та просить, щоб козаки, вибравши три або дві тисячки молодців, як найскорше, поки єгоїть гарна погода, вислали їх на поміч повстанцям, разом з 3.000 польського війська²⁾.

Запорожці вирушили — не знати в якїй скількості, може бути, що в тїй, якої жадав і Замойский, себто більш 2.000; помагали їм ще якісь шаргородські козаки³⁾, „поленні“ білоцерківські та иньші, яких було 1.650 під проводом Вишневецкого, Ружинського та иньших⁴⁾. На початку серпня Замойский з військом перейшов Дністер і вирушив на Молдавщину та 27 став обозом коло Бакови над Бистрицею. Сюди прибули

в Богданом Хмельницьким говорить і Ригельманъ (Лѣтопись повѣствов., 36): „попали в полонъ, кои по дву годахъ искуплены по обѣнъ плѣненными татарами“. Народня дума про утїчку Самїйла Кішки в турецької неволї, найдовша і одна з лїпших і змїстом і стародавнїми рисами, малює поворот Кішки Самїйла, гетьмана запорожського, за кошового Семена Скалозуба (Антоновичъ и Драгомановъ Историч. вѣсни I, 215—220).

¹⁾ Петровъ, Очерки древнаго Кіева, К. 1897, 201.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 108.

³⁾ Górski. Historya jazdy polskiej, стр. 73; звідти ж знаємо, що гусарів польських ходило на Волощину 3.510 (ibid).

⁴⁾ Heidenstein, II, 421.

вдруге післанці від Запорожців, домагаючи ся заплати — (вперше вони явили ся 19 серпня під Сучавою „а Koska generali Cosacorum Zaporogiensium, і тоді Жолкевський вислав до них листа з запрошенням поспішати¹⁾). Коли прибули післанці, двох зараз вислали назад, щоб переказали, яким шляхом мали іти: для них призначили иньшу дорогу, щоб легше могли удержувати ся і запобігти непорозуміннь з польськими жовнірами. Сі післанці донесли, про давнього свого старшого Кішку, якого підозрівали в зносінах з Михайлом, вони закували в кайдани і нині провадять до суду гетьманського, а на його місце обібрали нового — Гаврила²⁾.

В жовтні Замоїський розпочав боротьбу з Михайлом. Саме тоді, 6-го, коли він стояв під Фокшанами, прибули і Нивовці³⁾. 15 жовтня він нагнав Михайла в горах — в Волощині, а 17-го жовтня була рішуча битва під Пловештами; Замоїський вислав вперед відділи під проводом Лаца і Бекеші, але Волохи засіли в лісі і змогли вчинити чимало шкоди польському війську. Козаки узяли ся вигнати їх звідти, що справді з успіхом вповнили, і дякуючи їм була виграна битва. Михайло почав відступати, його розбито, узято гармату⁴⁾ і 90 військових хоругв, узято і знищено весь його табор. Михайло спершу був утік до Семигороду, але потім вийшов звідти і почав збирати військо. Замоїський чекав його в Волощині. Але скоро вийшов він звідти, Михайло знову з'явив ся і хотів зсадити знову Могилу, та прибув на поміч Потоцький і разом з Могилою 25 жовтня розбив Михайла на голову, так що він утік, а на другий рік в серпні за цісарським наказом стято йому голову⁵⁾.

¹⁾ K. Górski. Wojna z Michałem, 261.

²⁾ Гаврила Кортневича чи Крутневича, „за гетмана на тотъ часъ будучого надъ войскомъ Запорожскимъ у земли мультянской“ (Максимовичъ, Собр. сочин., I, 319; Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoyscii, illustrantia. Posnaniae, 1861). Про се маємо згадку і у Engels'a (Geschichte der Ukrainischen Kosaken, 1797 р., стр., 107), який каже, що Кішку скинуто з уряду за те, що „не дуже хотів прискорити їх (козаків) путь“. ³⁾ K. Górski. Wojna z Michałem, 263.

⁴⁾ Бантиш-Каменський (т. I, вид. 3, 159) рахує 5 армат в дневнику („Bitwa w Multaniech z Michałem wojewodą“, — Starożytności Historyczne Polskie przez Ambr. Grabowskiego, t. I, стр. 108) стоить „dział kilka w liesie odbito“, а автор Боркулабовської хроніки, який теж свідчить, що узято гармату, чомусь уявляв собі що „побили військо Могили“ (sic!) (Дод. до Істор. вост. Руси, II, стр. 75).

⁵⁾ Ibid. 4—1Z, Heidenstein, II, 426—427. Коли розпочала ся

Повернувши ся з молдавського походу, козаки під проводом Кішки росташували ся на зиму в Білій Церкві, по дорозі на Запороже і вагали ся, чи прийняти їм пропозицію Замоїського йти „у Інфлянти“, чи ні: „Czynił radę Koszka trzy kroć a w tych trzech nie pozwalali siła ich na potrzebę krola Jego Mczy. Niespominają Inflant iedno Sweczyą, ktorzy się barzo boią zeby nie zawiedzieni na rohibil“... Хотіли лишень узяти зароблене молдавським походом сукно і йти на Запороже¹). Як видно, Замоїський мав намір притягти до походу проти Шведів не менш 6000 Запорожців, бо на таку кількість прислав він їм грошей і сукна. Замоїський думав роздати се тільки тим козакам, які побували отсе в молдавському поході і знову згодять ся на новий похід. Та козаки були цілком иньшої думки: вони гадали, що сукно і гроші повинні дійсно розібрати ті, що були в Молдавії, але цілком незалежно від того, чи підуть вони в інфлянтський похід: „Ми тее заслужили, а иньші нехай собі заслужать“, говорили вони на радї. Очевидно такої думки був і гетьман козацький, який досить дотепно висловляє свою гядку: „Обіцано попереду грошей і сукна на 4000, а тепер на 6000, тим ліпш; довші сукні мати-мемо“²). Частина козацтва годила ся, одержавши платню, іти таки походом, але більшість з Кішкою на чолі мада намір весною запасти ся борошном, сісти на човни і зникнути на Запорожу³).

З листа Кішки до Яна Замоїського з 22 січня 1601 р. (з Білої Церкви) ми знаємо, які умови поставили козаки канцлерови, без яких вони не рушать в похід. Готові охоче служити королю і Речи Посполитій, лише просять коронного гетьмана зняти з них „вирок“, призначити їх щорічну платію („żołd“), як було до сього часу, і вернути Трахтемирів, просять ще сукна і гроші, які король обіцяв на соймі (?), бо вони

війна, турецький султан прислав був до Жигмонта 2 чаушів, і обіцяв поміч проти Михайла, як що буде захована приязнь — і на далі. Йому пообіцяли, дякували — і на тому скінчило ся (Script. rer. Pol. X, 7).

¹) А. Стороженко, Стефань Баторій и запорожские козаки V, 1904, стр. 320 (з листу Бартоша Верещинського з 15 квітня 1601 р. до Яна Замоїського з Хвастова).

²) Obiecano pierwey hroszy y sukna na cztery tysiący a teper na szyst, tym lipsz, dolszy i sukni budem mieli (ibid. стр. 320).

³) „Czolny iuż są zgotowane. . ok gotuią, tak też boros zno w bezcki byącz siła ich iuż ponabyali“ (ib. 320). Цікава подробиця, як доставляли на Запороже борошно!

„голі“ — дуже в великій нужді, „а тепер зима“; просять також виконання листів „славної пам'яті“ короля Стефана Баторія що до козацької спадщини: щоби масток небіжчика козака нікому иньшому не йшов до рук, окрім товариша або приятеля якого-будь; потім, щоб судили козаків лише „старший“ та ще королівський комісар, нарешті, щоб було заборонено королівським урядникам підчас приходу козацького війська в українські міста брати з нього побор, — і геть скасовано баніцію, себто вигнання з королівства¹⁾. Що до „вируку“, платні і привернення Трахтемирова — Замойський підтримував сі прохання перед королем. Але що король не мав права нічого сього сам, без згоди сойму, вчинити, то веліли їм чекати до сойму, а тим часом усякими подарунками намовили їх.

З того, що козаки звідкись, як каже Гайденштайн, „nadciągnęli“, що з ними польський гетьман так іречно обійшов ся, запрошуюючи на службу королівську, і старав ся удержати їх усякими подарунками, можна з певністю вивести, що козаків спеціально знову покликано, для участі в новій — Лифляндській війні. Се тим більш певно, що причина до війни — зайняте новим шведським королем Карлом Зудерманским (IX) лифляндських кріпостей Ланса, Пернави та иньших мала місце ще в жовтні року 1600²⁾, і на Варшавському соймі (з 30 січня до 13 марця) постановлено було збирати вдруге квартиру і вдруге побори (лановий і чоповий) в протязі 1601, а як треба буде, то і 1602 — для війни в Лифляндії з Карлом³⁾. На сьому ж таки соймі була розмова і про козаків і зрештою видана була така конституція: „Тому що козаки в минулій потребі проти Михайла вірно і гідно служили нам і тепер обіцяли служити проти Карла, то ми баніцію, видану за постановою сойма⁴⁾, за „зброднями“ Косинського і Наливайка, з тих, що будуть служити проти Карла — здіймаємо; вони будуть під приводом старшого, призначеного гетьманським урядом. Підчас їх неприсутности дома ні в чім не повинні вони бути скривджені, а звичайної юрисдикції старост і панів над тими, що мешкають в маєтностях, не касуємо. Хто з них (козаків) умре,

1) Listy Żolkiewskiego, 108—110; Heidenstein, II, 420.

2) Scriptor. rer. Pol. X, 9—10.

3) Ibid., 14; Жуковичь. Сеймовая борьба, 399.

4) Розуміть ся, 1597.

маєтність повинна спадати на їх потомків і найблизших їх. На шпиталь гродський — (надаємо) Трахтемирів, коли трапить ся оказія: як умре його властитель Гуляницький, або як удасть ся його чимсь иньшим надгородити, для чого призначаємо комісарів“¹⁾. Щоб притягти на війну як мога більше шляхти, на сьому ж таки соймї оголошено було, що будуть задержані у всіх судових інстанціях процеси проти усіх тих шляхтичів, які возьмуть участь в поході на свій кошт або за гроші²⁾.

Війна на справжнє розпочала ся лише в червні, коли Литовці з виленським воєводою Радзивилом і Карлом Ходкевичем вирушили проти Карла під Кокенгаузен, який відобрали, поклавши на місці в 5 тисячок шведського війська³⁾. Сам король польський прибув з військом до Вильна 24 липня, де пробув до 12 вересня, 5 серпня прибув туди і Замойський з багатьома відділами, а 12-го рушив в Ливонію⁴⁾. Десь коло сього часу, або й раніш мусіли бути прибуті і козаки, викликані через якогось шляхтича Станислава Серошевского, хоча до 1 грудня не маємо жадної про них звістки. Що вони мусіли бути на війні уже в серпні, про се свідчить далі наведений лист Кішки з 1 грудня, а також реєстр, скільки видано за квартал (3 місяці) „Cosacis Zaporoviensibus“ підчас війни в Ливонії проти Карла. З сього реєстру бачимо, що козаків (піших) було 2000⁵⁾ — один полк, який ділив ся на 4 роти (по 500 — власнє се були полки), з поручиками (praefectus), себто на чолі; рота (полк) ділила ся на 2 відділи по 250 люда — з осавулами на чолі (8 душ); сотнями командували

1) Vol. legum, II, 401. Монастир Трахтемирський наданий був Остапови Дашковичови, старості черкаському, „а оть него монастирю Печерському, а потомъ оть монастиря променено (десь ще перед р. 1552) за ся у руки господарские ку замку, киевському воєводе... А на низу устьи Самары к тому Телехътемирову ухоть на бобры, на рыбу, на мясо“ (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 98—99). В р. 1590 Жигмонт надав був його якісь „особі козацькій“ (М. Грушевський — Зап. Н. Тов., т. XXXI—XXXII, 22), а Максимович (Сказаніє о межигорскомъ монастырѣ, К., 1865, стр. 29) доводить, що він був запорожським монастирем ще з р. 1576.

2) Жукович Сеймовая борьба, 399.

3) Scriptor. rer. Pol., X, 17.

4) Script. rer. Pol., X, 17.

5) В Метриці Литовській показано, що в р. 1601 Самуїл Кішка ходив з 2032 люда (Довнар-Запольский К. Стар. 1895, II, відд. 53—58).

сотники (20 люда), куринями, по 11 люда — курінні отамани (157); окрім того були ще: 1 обозний (castrametator) і писар (ontarius), які підлягали безпосередно полковникови (себто гетьманови війська), а також 4 хорунжі, 4 сурмачи, 4 бубнисти і 4 нерестрові служки. Було при них і 12 гармат¹⁾. Окрім піших було щось ще і кінних — не низових, які побирали вищу платню²⁾, але не знати їх скількості: мабуть не більш 400, як се бувало в р. 1598 і 1604³⁾.

12 вересня Жигмонт виступив з Вільна і 21-го получив ся з Замойським; почувши про се Карл небавом утік до Швеції⁴⁾.

Про козаків в сій війні довідуємо ся лише 1 грудня. Того дня Самійло Кішка вислав з Нового-Моізу двох післанців, товаришів Федора і Івана Бриндзу з листом до гетьмана Яна Замойського, сповіщаючи про те, що козаки пильно держать, як він наказав, сторожу на шляхах дерптському, фелінському і пернавському проти Карлового війська, наглядаючи за рухом неприятеля, але разом з тим відчувають велику нїжду в сїм краю і тому просять поклопотати ся у короля про їх платню,

1) Górski, *Historya piechoty*, 35—36, додатки на стр. 243. Платня козакам була така: ductori eorum — 200 зл. (флоринів), обозному — 30, писареві — 10, 4 praefectis (поручикам-полковникам) по 30—120, 8 осавулам по 25—200, 20 сотникам по 15—300, 4 хорунжим 32, 157 курінним по 9—1413, решті 1799 по 7—12593, 12 пушкарям по 12—144, 20 підводчикам (для гармат) по 3—60, на олово, порох, салітру — 500, і ще сукном (або грїшми) 12.640 (Ibid. 243). Докладнійший рахунок знайдено в Метриці Литовській, з якого виходить, що гетьман одбірав не 200 — а 120 фл., курінних було не 157 — а 152 (тому одержали не 1413, а 1368), хорунжі, сурмачі, бубнисти і 4 трубачі (?) — усіх 16—128; отже усього — 15149, і окремо 500 на порох, олово і салітру; про сукно не згадуєть ся (Довнар-Запольський — *Кіев. Стар.* 1896, II, відд. II, 53—58). Довнар-Запольський чомусь тієї гадки, що се „нещо лише реестрове козацтво“... Можна порівняти сю платню з иньшими роками: в р. 1575 і 1576 (300 козаків) одержували на квартал по 2½ зл. (окрім сукна), в 1579 — уже по 15 на рік і по 4 аршини луцького сукна (Górski, *Historya piechoty*, 35—6 і *Hist. jazdy* 57), в 1590 — піші по 5, кінні — 12 (Górski *Hist. piech.* 243), а в р. 1632 — гетьман одержує уже 300, а полковники (не 5, а вже 6) по 150 (*Кіев. Стар.* 1896 II, відд. II, 53—58).

2) По 21 зл. на квартал: 15 на коня і по 1 зл. на ротмістра (Górski *Historya jazdy*, 100).

3) Górski, *Historya jazdy*, 57—8. По дорозі в Ливонію козаки починили чимало шкод в Могилеві, хоча король спеціальним листом забороняв чинити по дорозі шкоди (Arch. domu Sapiegow, 356).

4) Scriptor. rer. Pol., X, 21.

якої вони не одержують, хоч уже кілька неділь минуло по-над квартал¹⁾, та і взагалі вони вважають, що призначена козакам королівська платня дуже невелика²⁾.

Тим часом 20 грудня Замоїський узяв Вольмар, а король тоді забравши бранців, вернув ся до Вильна, нічого не зробивши для козаків³⁾. 23 грудня Кішка знову вислав з осавулою і товаришами листа до Замоїського з того ж таки Моїзу, повідомляючи, що козаки, терплячи велику нужду і не бачучи від короля помочи, здіймають сторожу, яку держали на шляхах, і збирають ся йти на Україну. Разом з сим повідомляє про якогось шведського начальника війська Граффа, який 22 грудня був з 4000-ним військом коло Гермеса, вхопив кілька козаків, але довідавшись, що Карлзон⁴⁾ уже в козацьких руках, повернув назад до Гермеса; за ним виступив з Гермеса, окрім кількох десятків люда, і увесь народ. По тім козаки узяли замок і тепер пропонують віддати його гетьманови. При кінці листа Кішка додає, що разом з „низовим лицарством“ при ньому було 15 хоругв польських⁵⁾.

На сей раз здаєть ся козакам таки скоро заплатили, що їм слідовало — хоч може і не все, а лише частину. Гайденштайн каже, що по взятю Вольмара, козаки, під проводом Костки, хотіли йти до дому. Замоїський ледве затримав їх⁶⁾. Справді, з листу Жолкевського до Замоїського з 2 січня 1602 р. знаємо, що козаки все ще були в Ливонії і стояли десь поблизу чи в самому Гевел-Моїзі⁷⁾. Того ж таки дня Кішка сповіщав Замоїського, що вирушити до мизи Рінген і стати там табором, як се гетьман наказував йому, він не може, бо коні козацькі дуже лихі, провіанту, не вважаючи на розшукування, ніде не знайшли, земля дуже замерзла і ставити куріні на ній не можна; до того у всьому краю нема жадної деревини, та і взагалі весь край — пустиня, в якій окрім двох-трьох „халупок“ нічого не має, а через те і йти туди козакам нема для чого. Тому Кішка просить гетьмана дозволити козакам або виступати

¹⁾ З сього видно, що козаки виступили з України на війну десь мабуть в липні — відколи почав ся „квартал“, бо другий квартал, як побачимо далі, мав скінчити ся в середині січня.

²⁾ Listy Żolkiewskiego, 114—115. ³⁾ Scriptor. rer. Pol., X, 22.

⁴⁾ Карлзон — побічний син шведського короля Карла IX.

⁵⁾ Listy Żolkiewskiego, 115. ⁶⁾ Heidenstein, II, 445.

⁷⁾ Listy Żolkiewskiego, 112.

вперед, або звернути в бік і осісти в хлібному краю, де можна здобути собі на прожиток¹⁾.

Нарешті 18 січня Кішка в останнє висилає листа до Замоїського, сповіщаючи, що хоч козакам і доставили через Даниловича²⁾ „приповідний лист“ на одержання платні за останній квартал³⁾, що вже кінчить ся, але тим часом гроший тих немає, і козаки, терпячи великі недостачі, більш служити не хотять: була вже (в середу) рада, на якій порішено виїхати. Ще минулого року, коли козацьке товариство почало було роз'їжджати ся, він на раді хотів був спинити сей рух, але не міг; тепер же, як би він спробував щось подібного зробити, то козаки побили б його каміннем⁴⁾. Правдивість безвихідного становища козаків в Ливонії, про яке свідчать листи Кішки, стверджує також і секретар Замоїського, Райнолд Гайденштайн⁵⁾.

Про дальшу діяльність Самійла Кішка не маємо звісток і уже 24 марця до Замоїського звертаєть ся новий гетьман (хоч і не титулує себе „старшим“) Гаврило Крутневич (Круплевский у Гайденштайна)⁶⁾. Безперечно, Самійло Кішка загинув в Ливонії, а власне в місяці марці підчас погоні за Нассау, шведським якимсь проводиром. Козаки кинули ся туди, але його вже не застали там, лише 200 коней загнали у замок. „Костку, як оповідають, убили свої, пустивши кулю в потилицю“⁷⁾. Про се ж маємо звістку і в „Боркулобівській хроніці“: „Тамъ же (в Ливонії) того Самуила убито и поховано у Києве“⁸⁾; хоча ся звістка про се і стоїть під 1601 р., але се очевидна помилка на один рік, бо й иньші всі події, нотовані 1601 роком, належать до р. 1602. Отже очевидно, що твердження де-яких дослідників, що Самійло Кішка міг жити ще в р. 1620 — не можна жадним чином уважати справедливими⁹⁾.

1) Ibid., 116. 2) Мабуть Яна Даниловича, старосту корсунського.

3) Очевидно, десь з половини жовтня 1601 до половини січня 1602.

4) Listy Żolkiewskiego, 116—117.

5) II, 448. 6) II, 459.

7) Ibid., 459. Тут же, коло Іберполя, козаки схопили Англичанина Гілого, коменданта Білокамешської (Вайсенштайн) кріпости і Піла, ротмістра афляндського, порубавши з 90 їх жовнірів. На місце Гілого Білокамінці обібрали якогось Альфонса Іншпана (Kronika Piaseckiego, 169).

8) Дод. до Іст. возе. Руси, II, 77.

9) Д. Науменко (Происхождение малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ, Киевск. Старина, 1883, VI, 212—232), надаючи чимало віри літописцям руським, тримаєть ся тієї гадки, що „полон Кішки — факт історичний, який, імовірно, трапив ся на початку XVII в. коло р.

24 марця року 1602 до Замоїського пише з козацького стану новий проводир Гаврило Крутневич¹⁾ („Hawrilo Krutniewicz u wsitko zaporozkie woysko“), який, яко гетьман війська запорожського (якоїсь його часті) брав в р. 1600 участь в волоськім поході²⁾. Він оправдував ся перед гетьманом, що не вважаючи на гетьманський наказ, вирушити того ж дня (24 марця) під Фелин не може, раз тому, що в товаристві багато хорих, друге — що чимало виїхало за живністю, та й шляхи попсовались, через що просить дозволу вирушити через два дні, 26-го і призначити місце, де б вони могли стати кошом³⁾. Оче-

1620; факту ж утечі його з неволі нічим не можна заповнити, і се веде до гадки, що такого факту зовсім не було“ (стр. 232). Тим часом ми документально знаємо про смерть Кішки в р. 1602; нарешті і в універсалі Крутневича з р. 1603 про Кішку згадується: „продокъ нашъ небожчикъ“... (Київ. Стар. 1895, I, відд. II, 2—3). Очевидно, що коли полон Кішки був фактом історичним, — то він мав місце лише десь в XVI ст., до р. 1600.

Про місце поховану можна гадати, що таким був Київ, як про се свідчить Боркулабівська хроніка. Звістка Величка (т. IV, 151), що під Цецорою „Турками убитъ и въ городѣ Каневѣ погребенъ“ — значно пізніша і менш ймовірна.

¹⁾ Чи не був він часом родом з Поліся, де ще в р. 1552 серед чорнобильських міщан знаходимо майже тотожні назвиська — Олексій Круневич і Яків Крутневич (Арх. Ю. З. Росс., ч. VII, т. I, 590—1). Жив він опісля (в р. 1610) в Каневі (К. Старина, 1882, V, 202).

²⁾ В. Антонович (Київская Старина, 1883, V, 140), згадує, що Крутневич в р. 1600 був на Запорожю кошовим. А. Лазаревський (Київская Старина, 1898, I, відд. II, 1) не згоджується з д. Антоновичем: „відомости В. Б. Антоновича основані, очевидно, на написови, знайденому Максимовичем в одній з евангелій переяславських церков (Собр. Сочин, I, 319), датованому 14 вересня 1600 р., в якому стоїть, що напис зроблено „за гетмана на тотъ часъ будучого налъ войскомъ Запорожскимъ Гаврила Кортневича у земли мултнянской“. „Можна сумнівати ся, — каже далі д. Лазаревський, — чи правильно Максимович прочитав слово мултнянскої і чи не стоїть в написови: инфлянтскої. Тоді, може бути, 1600 написано помилкою замість 1602 або 1603, коли Крутневич яко гетьман ходив в землю Инфлянтську“. Нині нема жадного сумніву, що Максимович прочитав напис цілком добре, ніде не помилив ся, а Крутневич в р. 1600 справді ходив в землю мултнянську яко проводир-гетьман. Доказ на се маємо і у Гайденштайна (II, 459): „на його місце (Кішки) обібрано Гаврила Круплевского (sic!), який уже в Волощині був їх проводиром“, та у К. Górsk'ого: „старшого свого Кошку закували в кайдани... і вибрали собі иншого — Гаврила“ (Ateneum, 1892, кн. XI, 442).

³⁾ Listy Żółkiewskiego, 117.

видно, що вони виповнили се і прибули під Фелин, де на них напала була нагло, коли вони сього не ждали, дорпатська залога і почала вже забирати вози та инше козацьке добро, але коли козаки опам'ятали ся, то геть побили Шведів і чимало узяли в подон¹⁾, а в маю узяли і Фелин, який боронив Ференсбах²⁾. Тим часом, ще скоро прибули вони під Фелин, порішено було вислати до канцлера литовського — Сапіги посольство, щоб в тяжкому стані своєму хоч що-будь од нього роздобути. 26 марця еп. виленський Бенедикт Война писав до Льва Сапіги: „Наливайковці (загальний термин для козаків) вибирають ся до Вашої Милости, сподіваючи ся одержати, що їм треба. Я гадаю, В. М. одправите їх pro prudentia sua, jako merentur³⁾).

Не знати, чи посилали козаки до Сапіги, а як посилали, то чи вийшло що з того, тільки знаємо, що вони зіставали ся ще в Ливонії аж до кінця серпня. 28 серпня Замойский з козаками обложив і узяв Білий камінь (Вийсенштайн)⁴⁾, після чого військо розійшло ся на усі боки. Перші пішли Запорожці. Гетьман коронний, боячись, щоб вони не допекли часом Литві, писав до короля, щоб найскорше було до них одписано. „Але там, де гроший не платять, військова власть не багато значить“, справедливо зауважає секретар Замойского⁵⁾.

Вийшовши з Ливонії, козаки перш усього засіли в Полоцьку, — відпочивали після походу, який „довго буде в пам'яті військови запорожському“⁶⁾; відпочивали не без чималих шкод і кривд для мешканців, так що можна зрозуміти гнів автора „Боркулабівської хроніки“: „козаки запорожськіє въ Швеції нічого доброго не вчинили, ани гетманамъ и пану королю жадного ратунку не дали, только зъ Швеції утекли, а тутъ на Русь Полоцьку — великую шкоду чинили“⁷⁾.

¹⁾ Heidenstein, II, 459.

²⁾ Scriptor. rer. Polon., X, 29. ³⁾ Arch. domu Sapiégów, 315.

⁴⁾ Scriptor. rer. Pol., X, 31. Гайденштейн, II, 482 оповідає, що під Білим Камінем „намістник їх (козаків) (чи не Іван Кудкович?), в несприятельстві вожда, без наказу останнього пішов до коша за грішми. Неприятель ударив на козаків, але без успіху, бо прибув на поміч польський відділ“.

⁵⁾ Heidenstein, II, 482.

⁶⁾ В листі Івана Кудковича (Listy Żolkiewskiego, 118—121).

⁷⁾ Дод. до Іст. возс. Руси, II, стор. 77. Що вони, між иньшим чинили в Ливонії, знаємо від одного Німця з Любека, який записав оповідання очевидців під 15 липня 1603 р. Перед тим в р. 1602 їхало з Любека посольство до Вильни і бачило, що на границі з Естляндією,

З Полоцька мали намір через Витебськ добратися до Дніпра. Для більшого ладу, при кінці падолиста, вислали вперед в Витебськ писаря свого і осавула з кількома десятками козаків щоб списати помешкання. Міщане вдавали спершу, що приїзд козаків ні трохи не турбує їх, але як тільки посланці почали списувати квартири, міщане вдарили в дзвони „на івалт“, і кинувшись на них, кількох убили, а решту, за виїмком декількох, загнавши в Двину, потопили; трьох, побивши і покалічивши, вигнали з міста, а коні і маєток їх узяли собі. Тим часом козаки підступили уже до міста; вони поклялися навіть, що не будуть метити ся над міщанами, і під карою смерті заборонили кому-будь з товариства кривдити їх, аби лише хоч на час пустили їх до міста випочити, бо шляхта ні хліба ні живности з своїх маєтностей не боронила. Козаки доводили, що вони за свої послуги, з дозволу короля, мають права на відпочинок у них, але Витебці відмовляли ся якимись „вольностями“, казали, що ні за які блага не пустять їх до міста. Козаки вислали до них послів „з листами“, звертали ся за посередництвом до шляхти, але Витебці таки стояли на своєму. Тоді козаки постановили дати їм битву. Витебці перші вийшли проти них „з хоругвами, звичаєм непрительським“, за що їх „*par Bóg rokagał*“, хоч і козаки своїх кількох товаришів позбули ся. „Що сей факт не підлягає жадному сумнівови — можуть ствердити шляхта і обивателі витебські“, — оповідає козацький гетьман¹⁾. „Козаки место славное и великое Витебськ звоевали, злата-сребра множество побрали, мешчанъ учивыхъ порубали, и такъ шкоду содомную чинили горше злыхъ непрителей або злыхъ татаръ“, — оповідає білоруський літописець²⁾. Витебська літопись Михайла Панцирного переказує, що місто „*wysiekli*“, за зрадою обивателів витебських, козаки під проводом якогось Дубини

в Роті і т. и., край так зруйнований і запустілий, що на усій просторони від Найгавзена і до самого Вендена (25 миль) не зустріло воно жадної людини. „До того козаки зруйнували усі оселі, попалили і спустошили їх, чинячи надзвичайні, нечувані надсиля над бідними мешканцями, яких, допитуючи у них грошей, пекли вогнем і всіляко мучили, а потім, одержавши, що вимагали, все таки рубали їх на смерть; посли бачили розрубані на двоє тіла і окремо людські голови, що валялися осібно серед опустілих помешкань і коло них, тим часом, як поля стояли покинуті і необроблені“. Голод був страшний — мешканці їли мертвих і повшаних, і таких випадків засвідчено 32 (Сбор. матер. по русск истор. нач. XVII в. Перев. и изд. Болданова, стр. 42, 50).

¹⁾ Listy Zolkiewskiego, 118—121. ²⁾ Боркулабовская хроніка, 77.

(„z Dubino wodzem“), якого опісля, в р. 1604, разом з иньшими 12 старшими приведено до Витебська закутими від короля і на Волотовках заручайських 3-х посаджено живцем на палю¹⁾.

Узявши Витебск силою козаки видно господарювали в ньому аж до кінця 1602 року, коли вони виступили до Могилеву. Приступивши до Витебська, козаки посилали ся на те, що король дозволив їм відпочивати („лежати“) в місті, але се дуже сумнівно. Відомий лист від 2-го грудня р. 1602 бискупа варминського до Льва Сапіги, в якому він ось що пише: „Ваша Мосць про жовнірів писав, щоб від них не було кривди людям в тому великому князівстві; се і сам король мав на увазі і розуміє, що від козаків найбільших неприємности („ciężkości“) треба буде побоювати ся. Король післав до них (листа?), пускаючи їх (зі служби) і назначивши їм платню“²⁾. Тим часом, як побачимо далі, козаки ще 20 грудня скаржать ся, що їм не дають мало не за рік ні грошей, ні сукна. Не одержуючи так довго заробленої платні, козаки не спішать ся до дому і займають ся по дорозі грабіжами, а один з відділів дібрав ся уже й до Могилева, бо 5 грудня Жигмонт сповіщав Льва Сапігу, що йому скаржили ся Могилевці на голод і на козаків, які йдучи в Інфлянти і назад, не вважаючи на його лист, спинали ся в Могилеві і чинили і зараз чинять шкоди, через що вони, Могилевці, не можуть платити податків. Король велів підскарбому (Андрієви Завіші) розслідити справу на місці³⁾.

На початку грудня того ж таки р. 1602 на чолі козацького війська стоїть уже новий „старший всього лицарства запорожського“ Іван Куцкович, який гетьманував дуже короткий час — може з місяць або зо два⁴⁾. Вперше про нього дові-

¹⁾ Сборн. Лѣтопис., относящихся къ истор. Южн. й Ю. З. Руси, стр. 218. ²⁾ Arch. domu Sapiégów, 355. ³⁾ Ibid, 356.

⁴⁾ Про невзначність сього гетьмана може свідчити ще й те, що гетьман Крутневич, покликуючи ся в своєму універсалі, даному в р. 1603 Никольському Пустинному манастиреви (Кіев. Стар. 1898, I, відд. II, 2—3), на універсали попередніх гетьманів (Кішки, Косого) — Куцковича не згадує. Здаєть ся нам майже певним, що Крутневич чомусь виїхав з Ливонії ще літом (принаймні 28 серпня його вже там не було, і був „намістник“, Heidenstein, II, 482) і пробував в Київі коли не увесь час до весни р. 1603, то у всякім разі прибув туди на весні — перед приходом з Ливонії козаків. Десь як раз коло того часу, у Київі вела ся боротьба на реліг. ґрунті між Іпатієм Потієм і якимсь відділом козаків. Козаки позабирали з Софійської церкви скарби і сховали у себе. Про се Потій писав десь перед 1 вересня до Сапіги

дуємо ся 4 грудня, коли він вислав листа до канцлера литовського Льва Сапіги „ласкавого пана“ і просив пробачення за те, що козаки починили на витебському тракті, в маєтности його Островні. Проїзжаючи сим трактом, козаки, в числі кількох десятків, заїхали до маєтности канцлера і маючи нужду спинити ся там хоч на який час, просили управителя дати харчів їм і коням: „Хоч і випадало проминути і зберегти маєтність вашої милости, яко особи, що здавна виказує свою ласку запорожському війську; одначе нас примусили вчинити се панове витебські міщане, які, не хочаючи з доброї волі дати нам в своїх господах шматка хліба, густо облитого нашою кровю, убили на смерть кількох товаришів наших, висланих уперед, і виявили недобре серце проти усього війська нашого. Але се все ми віддаємо на суд Господа Бога і його сьвятої справедливости. Що ж до шкід, які вчинено маєтности вашої милости, нашого ласкавого пана, то ми певні, що Ваша мосць покриєте їх вашим високим пробаченнем, знаючи, що без сього не може обійти ся жаден з тих, хто жие з війни“¹⁾).

Ще ширше писав про сумний стан козаків в Білорусії той же Куцкович до коронного гетьмана Яна Замойського уже з Витебська (від 20/XII), де козаки тоді вже осіли ся силою. В сьому листі Куцкович писав, що недостатки, нужда і утрати козаків такі великі, що вони самі звертають ся до коронного гетьмана, і як би оповісти про них людині, що не бачила становища козаків, то вона жадним чином не повірила б. „Перш за все давно нам обіцали платню і сукно, а ми й досі їх не

і просив, щоб був вернений церковний скарб, „бо його напевно з церкви вивезли до Наливайківців. Ся збиранина з дурницею не відійде; нема чого глядіти на них! Я бажав би мати баніцію на них. А хапати їх мені небезпечно без помочи В. М. Церкви, видно, наміряють ся боронити fortiter. Будь ласка, постарай ся В. М., щоб ворог над твоім слугою не мав потіхи“ (Arch. domu Sapiegow, 339—340). З Потієм козаки у Києві мали справу ще раніш в р. 1599, коли вступили ся за печерських ченців і не пустили Яна Кошица одбирати маєтности (Акты Южн. и Зап. Росс., II, 4). Що то за скарби — докладнійше знаємо з документа, видрукованого Ор. Левицьким „Чтен. въ Ист. Общ. Нест. Лѣтоп.“, кн. V, 141—143). Се була „скринка з мощами святих ойцовъ“, яку митр. Рагоза узяв з престолу і віддав протопопови Іванови Островецькому. По смерти сього вона перейшла до рук кийвських міщан, які не хотіли вернути її уніятам. В р. 1605 король навіть вислав міщанам спеціальний „лист“ з наказом зараз же вернути сьвятиню (ibid. 142).

¹⁾ Киевская Старина, 1883, VI, 380.

маємо; ми не тільки те, що заслужили у короля, але і те, що з-за молоду набули в неприязельських землях — усього в інфлянтській землі позбули ся („wyniszczyli“). В Білій Русі нам не тільки не дали шматка хліба за наші послуги, але ще ми зазнали образи. Довго памятати-ме військо запорожське інфлянтську службу!“ Підчас сеї служби вони дійшли до того, що немає ріжниць між ними і якими-будь Лотишами, і як король не надгородить їх своєю ласкою, то вони прибудуть до свого товариства „в триумфі справжніх обірванців“. Потім, не бачучи ніде співчуття до себе, козаки зустріли в Білорусії одну лиш ворожнечу і недобрі відносини. Початок сеї ворожнечи виявив ся уже з того часу, як запорожське військо лишило інфлянтську землю і вступило в маєтність великого литовського канцлера. Тоді канцлерові урядники, получивши ся з хлопами, схопили на шляху кількох козаків, що йшли з заду війська, і одних в воді втопили, иньших без жадного жалю забили, а коли про се донесено канцлерови, то він не звернув на се жадної уваги. Окрім того було чимало ще й иньших прикладів, коли місцева людність виявляла ворожнечу до козаків, але особливо се виявили міщане витебські... Розповівши про витебську битву, Куцкович на закінченне просить бути заступником за козаків перед королем і прислати сукно і гроші, що слідує їм за три чверти року, „щоб можна було недостатки і втрати полагодити“. Чекатимуть вони на се в Могилеві¹⁾.

Вийшовши з Витебська, козаки осіли на довго в Могилеві. Тут і поблизу вони чинили чималі шкоди, про які можемо мати представлення з „Боркулабівської хроніки“, яка оповідає, що в Боркулабові і Шупенську було узято — „грошей 50 копъ, жита — 500 мъръ, 150 яловиць, 50 кабановъ, сала свиного 100 пудовъ, меду пресного 60 пудовъ, масла 10 пуд., куръ — 500, сѣна 300 возовъ“²⁾. В иньшому зовсім місці, при кінці рідвяних сьвят, 300 козаків напали на церковний будинок в Циколі (в Динабургським окрузі) і відібрали у пастора усе, що у нього було за душою, не лишивши в господі каміня

1) Listy Żolkiewskiego, 118—121.

2) Боркул. хрон., стр. 80. Тут же оповідаєть ся, що в Куцкою в Могилеві було коло 4000. Як ми знаємо з попереднього — усіх козаків брало участь в війні 2032; якась частина їх загинула; отже мало вернути ся менш 2000. Зрештою дуже можливо, що могло прибути до них трохи і охочих в Білоруси, але все ж останніх навряд чи могло набрати ся аж 2000.

на каменю; самого пастора пекли вогнем і тяжко збили, попереду звязавши¹⁾. Разом з тим і польські жовніри, вертаючись до дому, вважали не зайвим де-чим поживити ся. Деся в Черлею (?) перед 20 грудня було стільки „свавольників“ і чинили вони таке, що страшно ї помислити, а до Острину (мастність Сапіги) явились дві роти — пана Горецкого і ротмистра Хмельницького, які не тільки побрали живність, але чинили ще „гвалти“ і „збитки“²⁾. Людність просила Сапігу забрати сю біду³⁾. 27 грудня Жигмонт писав до Сапіги, щоб жовніри, вертаючись з Інфлянтів, ніде не спинали ся, а козакам щоб було виплачено перш усіх — частина грошей на се положена в Брест-Литовському: „сих людей треба найскорше позбути ся; треба старати ся, щоб вони не заходили до „звиклих місць“⁴⁾.

XIV.

Вернемо ся трохи назад до тої частини козацтва, що лишила ся на Запорожю, коли Самійло Кішка вирушив в ливонській похід. Тоді як він пробував в Швеції, решта Запорожців не сиділа склавши руки і ходила на Татар — певне, не без усьпіху для себе, і чималих шкід для Татар, про що свідчать скарги з боку Кримців на козаків. В р. 1601 головний радник кримського хана Ахмет-калга скаржив ся польському послови Лаврину Пясочинському, що Запорожці чинять напади на Крим. На се польський посол одповів, що низові козаки не піддані польського короля і не що иньше, як зброд всяких народностей і мов, з яким хан може чинити що хоче⁵⁾. На другий рік весною низові козаки на 2000 коний прибули під Брацлав, стали над р. Каменкою і звідси запропонували свої послуги волошському господареві, але той подякував і відмовив.

¹⁾ Сбор. матер. по русск. истор. начала XVII в. Перев. и изд. Болданова с. 50. Се вчинив мабуть якийсь відділ, що лишив ся позаду спеціально для поживи.

²⁾ На соймї з початком р. 1603 литовські послы скаржили ся, що польські жовніри, які лишились без платні, вийшовши з Інфлянт на Литву, розташувались в шляхетських мастностях, не тільки грабуючи і кривдячи підданих шляхотських, але й самій шляхті чинили „despresty u mordy“ (Жуковичь, Сеймовая борьба, 432).

³⁾ Arch. domu Sapiegow, 360. ⁴⁾ Ibid. 361.

⁵⁾ Куліш Истор. возз. Руси, II, 173.

Як не повело ся їм тут, то вони спробували в иньшому місці. 12 мая Пясочинский доносив королеви з Білгороду: „тут усі в великій тривозі. Кажуть, що з Дніпра вийшло на море 30 чайок, і в кожній по 50—60 козаків, а з чайками кілька ґалер, узятих козаками у турків“. За 5 день він сповіщає, що чутка справдила ся: „козаків було на морі 30 чайок, і недалеко від Килії бились вони з Турчином Гассан-агою“¹⁾. Турчин утік і уратовав ся, а ґалеру узали козаки. 13 мая козаки підійшли до Білгороду і стали коло Бугаза, там „де Дністр впадає в Чорне море Овидовим озером. Тут захопили вони корабля, що плив з Кафи з крамом. Турки, що були на ньому, повтікали, а Греків козаки розібрали до голого тіла і пустили“²⁾. Через непогоду, козаки простояли на місці два дні, наводячи страх на місто: в місті кожну ніч вибирали ся в замок, лишачи його порожнім. Нарешті 16 мая настала дїнша година, і козаки поплили до Дніпра³⁾.

Турецьке правительство було дуже незадоволене з нападу козаків, воно вимагало, щоб польський посол (Пясочинский), через свого короля, примусив козаків вернути ґалеру і крам з корабля. Але Пясочинский міг на се дати лише одну відповідь: „козаки — люде своєвільні, а не піддані короля, він (Пясочинский) боїть ся їх не менш, як Білгородці“⁴⁾.

Не осягши нічого від польського посла, Порта постановила вислати проти козаків війсьско і винищити їх на морю. Вислані були з Царгороду на 4 ґалерах яничари, на обовязку яких було перевозити Татар з Очакова до Білгороду для похода на Угорщину. Але яничари, бажаючи роспродати столичні крами, що навезли на кораблях в Білгород, підкупили білгородського санджак, щоб він сам вийшов в море і удавав, що ніби ганяєть ся за козаками. Санджак сповнив просьбу яничарів і вийшовши

1) „Kozaków Dnieprowych 30 czaiek, jakom W. K. M-ci oznaimi, było na morzu, i niedaleko Killei mieli potrzebę z Hasan Agą Turczynem“ (Ibid. 173). Д. Костомаров („Богданъ Хмельн., I, LIІ) зробив з міста Килії — отамана Кілея.

2) Антонович и Драгоманов, Историч. пѣсни малор. народа, т. I, 244—245 подають думу „Зустріч козацького судна з турецьким“, яке гіпотетично прикладають до сього факту. В думі немає нічого, щоб сьвідчило як раз про сей факт, а не який иньший.

3) Куліш Ист. возе. Руси, II, 173—177.

4) Ibid. 173—174. Того ж таки року якийсь Горский, набравши 1000 козаків, пробував щастя під Ясами.

в море тоді, коли козаки вспіли вже увійти в усте Дніпра, простояв день і дві ночі і вернув ся до міста, ніби не вспівши дігнати козаків¹⁾.

Після того на польського посла посипались обвинувачення з боку послів кримського хана і урядників санджака²⁾. Послови доказували, що козаки — зовсім не зброд, а що вони люде князів Острожських, Збаражського та иньших польських маїнатів, підданих короля. Але посол одповів їм що й ранійш: „Козаки — зброд усякого люду, хоча в лавах його єсть і втікачі з польських маєтностей. То щож? У вас, в самому Царгороді, не вважаючи на вашу пильність, бувають нелади, а на Білому (Мраморному) морі Бурат-райза розбійникував і грозив самому султанови. Так і у нас козаки міста і волости руйнували, людеї мордували, в полон брали... Та як би усі козаки були з Польської держави, то їх можна було б вгамувати, а то вони зберают ся звідусіль. Та до того козаки і моря не знали, поки ваші ж турки райзи не показали себе і не навчили їх плавати по морю, а потім і самі вже вас воюють. Самі винні, що таких учителів їм дали“³⁾.

Тим часом, на початку р. 1603 козаки пробували в Могилеві, дожидаючи ся королівської ласки — заслужених грошей і сукна. Між ними почали ся якісь нелади, і гетьман Куцкович зрік ся свого уряду, а на його місце обібрали (теж дуже не на довго!) Івана Косого. Автор боркулабівської хроніки записав: „того же року 1603, въ мѣсте Могилеве Иванъ Куцка здалъ съ себе гетманство козацкое для того, ижъ у войску великое своволенство: што хто хочеть, то и бронтъ“⁴⁾. Але стан річей не змінив ся і при новому гетьманови: козаки як і перше; грабували, наїзджали, брали контрибуцію з Орші, Мстиславля, Рогачова, Річиці, Кричевська, Чичерська, Бихова, Гомеля, Любеча та иньших міст — аж поки не дійшли до Києва, не вважаючи на те, що підчас виборів Косого приїзжав „выеждый отъ е. кор. милости и отъ пановъ и радъ“, який нагадував і грозив козакам, „ижъ бы они никоторого

¹⁾ Куліш Ист. возс. Руси, 173—177.

²⁾ В падолисті татари скаржили ся ще й польському королеви, і потребували „знищення“ козаків, бо вони „дражнять їх постійно“ (Arch. domu Sapiegow, 349).

³⁾ Кулішъ. Ист. возс. Руси, II, 171—177; Костомаровъ. Богд. Хм., I, 54—56; Еварницкій, Истор. запор. козаковъ, II, 177—178.

⁴⁾ Боркул. хрон., 80.

к'валту въ месте (и) по селахъ не чинили¹⁾). Оскільки козаки доїли людности підчас своєї „лежі“ в тому краю, можна бачити в скарг і заяв литовських послів на соймі з р. 1603, які оповідали, що низові козаки грабують королівські міста, проливають кров, беруть в полон чоловіків і жінок, наїзжають на шляхетські будинки і чинять усяки надсилля і кривди. Не осягши на соймі нічого, хоч уже була наперед виготована відповідна конституція і навіть відчитана була перед королем — бачучи, що з причини безкарности вони козаки стануть ще сьміливійші, — литовські послы „з великим смутком виїхали з сього сойму до своїх господ і своїх братів“²⁾).

Нарешті козаки вибрали ся до дому, — не знати, чи одержавши платню, чи ні. Коли вони виходили звідти, то „великую, сильную шкоду по селахъ, по местахъ чинили; жоны, девки и хлопята много зъ собою побрали“. Кожен козак вів за собою 8—12 коней, „хлопять“ 3—4, „жонъ альбо девок“ — 2—3; певно, бранців брали з тим, щоб родичі їх викупили опісля.

22 мая козаки були вже в Київі; але коли власне прибули сюди — не знаємо. Не знаємо також, де й коли скинуто Косого, — бо в маю місяці гетьманом козацьким бачимо знову Крутневича, хоча з універсалу його можна здогадувати ся, що прийшли до Києва з Косим і тут знову обібрали Крутневича. До того гетьман Косий видав був оборонний універсал монастиреви Пустинного Миколи, а се могло бути лише в Київі. Пробуваючи в Київі, Крутневич дав оборонний універсал монастиреви Пустинного Миколи на „уходи“ нижче Черкас (білобережські і пивські), обороняючи їх від своєволі „такъ запорожскихъ козаковъ, яко и рѣчныхъ“. Універсал сей був лише потвердженням таких самих універсалів гетьманів Кішки і Косого, наданих тому ж таки Никольському Пустинному монастиреви. На універсалі печатка з фігурою козака і круговим надписом: „печать войска запорозкого“. Писар військовий підписаний Грицько Сеневич³⁾. Подасмо його в оригіналі.

„Гаврило Крутневичъ, гетманъ и все рицертство его кр. млти войска Запорозкого.

1) Ibid. 80. Між иньшим до сього „виезжого“ якийсь міщанин моголівський приносив 6-літню дівчину, ніби знасиловану козаками, яко доказ того, до чого доходить безмежна своєволя козацька.

2) Жуковичъ. Сеймовая борьба, 432—433.

3) Киевская Старина 1898, I, відд. II, 2—3.

Ознаймуемо тымъ нашимъ войсковымъ листомъ теперь и напотом будучим товаришомъ нашимъ, кому бы того ведат потреба належало, иж кгда есмо с послуги кр. м. з Ынфлянт до Киева прибыли, били нам войску всему чолом в Бозе велелбный его млсть отецъ Игнатей, игуменъ зо всею еже о Христе братею своею монастира светого Николы Пустынского Киевского о томъ, иж продохъ нашъ небожчикъ Самоел Кошка, гетманъ войска Запорозского, з нами всеми товаришми своими, за дозволенемъ и радою нашею, далъ имъ лист под печатю войсковою и с подписомъ руки писарское, капитуле монастира Николского, который лист перед нами тепер покладали, в которомъ пишет до всехъ товаришов нашихъ, такъ Запорозкихъ козаковъ, яко рѣчныхъ, абы кривды на входахъ ихъ, меновите пон(и)же Черкасъ, Бѣлоберезкихъ и Пивскихъ¹⁾, также изъ езовъ ихъ на Днепре, кривды и шкоды не чинили, але еще указуючи прихилност и ласку нашу (вой)сковую ку церкви божей и къ тымъ богомолцомъ нашимъ монастира светого Николы, што одно приходить на войско Запорозкое от уху....ковъ (уходниковъ?) на Днепре нижей Черкасъ и вышей Черкасъ, ведлугъ звичаю, б(оро)шна, для которого высылаемъ посланцовъ нашихъ для... (отби)раня з нихъ Николскихъ уходовъ жадное речы, то ест Бѣлоберезскихъ и Пивскихъ, еды, нитей, чолна и никоторого борошна, ани подвождь не брати и ни въ чомъ или кривды не чинити, вечными часы, войско все в коле одностайне згодне даровали монастиръ Николский, о чомъ теперь мы, будучи свѣдоми того листу такъ Кошчиного, яко и теперешнего часу пана Ивана Косого, имъ, капитуле, за гетманства его даного, на тые ж входы менованые, также за ведомостю и росказанемъ, всего войска, мы и овшемъ ствержаемъ и водлугъ тыхъ листовъ, яко се поменило, вже вечными часы есмо даровали и теперь даруемъ имъ и всемъ товаришомъ нашимъ войска Запорозского козакомъ, яко и рѣчечнымъ, ознаймуемъ и росказуемъ, абы водлугъ тыхъ листовъ справовали, ни в чомъ кривды и шкоды церкви божей не чинили под ласкою и сродкостю войсковою, не важече себе тыхъ листовъ от всего войска капитуле Николской даного легче, кгда жъ великие кривды и шкоды относят от Жолнинцовъ и Чи-

¹⁾ Сї уходи належали до Никольского Пустинного монастира щ^о в році 1552: „Уходъ на Днепрехъ на 7 миль по реце, з станы у Белобережьи, а на устью Сулы, а въ Пивовъ — то монастира Пустынского“ (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 86).

гиринцовъ¹⁾; еще есмо повинни ихъ, яко богомолцовъ нашихъ, от кривдъ боронити и не братъ, але еще надават, на што есмо его милости отцу игумену и всей еже о Христе брати монастыра светого Николы Пустынского киевского дали сеь нашъ листъ, подъ печатою войсковою и с подписомъ руки моее власное. Писан в Киеве, року тысяча шест сот третего, мца мая двадцат второго дня“.

Кругневич жив ще в р. 1610 в Каневі, яко „козак запорвкий“²⁾.

XV.

Козацький рух, що розпочав ся з кінцем року 1591 за Косинського, ішов безнастанно аж до року 1596, до Лубенської кампанії, часами загостряючись, часами притихаючи, але не перестаючи; тому не можна розрізнати, яко окремі і незалежні одно од другого, рух за Косинського і за Лободи та Наливийка. Трактований польським урядом і шляхтою яко розбишацьке поступованне, грабуванне маєтностей, „сваволенство“ і т. и. — рух сей, що справді визначав ся такими зверхніми прикметами, мав тим часом глибші основи, добре зрозумілі для сучасних письменників польських, хоч вони ніде про се не говорять виразно.

Одною з головних причин руху певно мало бути соціально-економічне становище сільської — посполитої і козацької, а почасти міщанської та дрібної землянської маси. Почавши від люблинської унії настає на Україні новий лад, який зрештою невдовзі з кінцем століття довів українську людність до протесту, спершу глухого і пасивного, а ще через пів століття і до активного: почала на Україні господарити польська і (зрідка) руська шляхта, а людність, що підлягала їй, помалу стала навертати на кріпацтво. Тим часом козацька маса, що вважала себе вільною, незалежною людністю, але не була признана в такому розумінню польським урядом, являєть ся в польській державі якоюсь аномалією, якимсь *status in statu*, що не знати як з ним поступати. Польський уряд ще починаючи від Жигимонта - Августа дививсь на козаків або як на наємне військо, або як на нелегального

¹⁾ Себто мешканців Жовнина і Чигириндуброви.

²⁾ Киевская Старина, 1882, V, 202, — власноручний запис з р. 1610 на соцініанському євангелії: „Гавриел Кругневич, козакъ Запорвкий, мешкающий в Каневѣ“.

стану людей, що не слухають Речи Посполитої і втягають її в різні немилі ситуації. Не хочачи нікому підлягати і займаючись військовим промислом, з якого власне й жили, вони служили атракційним центром, тим ядром, коло якого гуртується чим далі то все більш сільська і міська людність, незадоволена своїм становищем і приваблена козацьким життям. Коли ж при кінці XVI ст., на початку 90-х років серед козацтва починають з'являтися властители чималих посіlostей, ґрунтів, сіл, серед яких зустрічаємо і репрезентантів козацького руху¹⁾, — в козацтві утворюється ідея незалежності козацьких рухомих і нерухомих маєтностей ні від кого, вилучення їх з звичайного адміністративного поділу, старостинської та иньшої урядової юрисдикції, себто автономії в справах внутрішніх, а згодом і зовнішніх. Змагання з боку козаків до здійснення сеї цілі і завзятий опір з боку польського уряду і станів були найголовнішою причиною початку і тривалости козацьких рухів.

Вказують ще звичайно яко на одну з причин козацьких рухів — на заборону козацтву нападати на турецькі землі і суворі постанови польського правительства проти них. Проте, мусимо признати, що перше — себто які-будь заборони для козацтва бути річею байдужою, і козацтво не звертає на них уваги як за Косинського, Лободи та иньших гетьманів, так і довго після них, а суворі заходи — універсали, переслідування, комісії і т. и. — звичайно також були страшніші на папері, ніж в дійсности.

Нарешті благочестиві літописці українські, а за ними і старші історики наші яко причину повстання, навіть Косин-

¹⁾ З таких властителів можна вказати на Михайла Байбузу і синів його Тихона гетьмана і Семена, що володіли на лівому боці Дніпра уходами над Пелом, а півніш над Сулою, Удаєм, Солоницею, Лужком; Косинського — властителя с. Рокитного над Росью, двох козаків — (в тім числі гетьмана запорожського Войтеха Чоповицького) властителів починаючи з р. 1590 монастиря Трахтемирова, Боришиля з селищем Іванковським, с. Великої Слободи (Володарецького Городища); Лободу — с. Сошників в Житомирському повіті, Шаулу — який мав ґрунти узяті в заставу від Печерського монастиря, і небожа його — властителя с. Колодежної; козака Гришка і Яска Халепських, — с. Халеня під Києвом; Федора Богдановича, козака Звиногородця, що володів сс. Митківцями і Соколовим (нині Вороне і Маньківка в Уманщині). М. Грушевський. Зап. Н. Тов., т. XXXI—XXXII, 1—30. И. Каманин. Чтен. в Ист. Общ. Нест. Лѣт., кн. VIII, 89; *ibid.*, Матеріали по истор. козацк. землевлад., стр. 18; Арх. Ю. З. Росс., ч. VII, т. I, 189 та ин.

ського, не кажучи вже про Лободу та Наливайка — виставляють ще й релігійне питання. Розуміть ся, релігійний утиск, як і всяке насильство над народнім сумлінням, над почуттями людськими завєди може викликати протест, але наприклад за Косинського, коли церковна унія була лише в проєкті, а релігійно догматичні питання були справою пекучою лише для духовенства та де-кого з освічених людей вищих верстов — релігійні причини повстання зовсім не на місці, і жадних ознак їх в той час не зустрічаємо. Інша трохи річ підчас повстання Наливайка. Тоді уже унія формально була уложена, — лишало ся лише перевести її в жите. Отже нема нічого дивного, що Наливайко, а особливо його брат Демян, заклятий ворог унії і її репрезентантів, як напр. братів Терлецьких, Семашка — виявили фактично свою антипатію до нововведення, і здасть ся нікому з приватних осіб не вчинили стільки шкоди і кривд, як Александрови Семашкови і єпископу Кирилови Терлецькому. Але й сей єдиний прояв релігійного протесту має суб'єктивні прикмети і до народньої, чи козацької маси ще не дійшов, і лише за кілька років захоплює уже і народне чуття. Так напр. в осени р. 1602 київський митрополіт Іпатій Потій клопочеть ся перед канцлером литовським Сапігою, щоб до виленської св. Духівської церкви були повернуті церковні скарби, „бо їх напевно вивезли до Наливайків... Церкви, видно, наміряють ся обороняти fortiter... Будь ласка, постарай ся, щоб ворог над твоім слугою не мав потіхи“¹⁾.

„Почавши з ролі промисловців, чумаків, риболовів, добичників, козацтво мало-помало дійшло до ролі оборонців віри православної проти мусульманства і католицтва, і разом з тим славянської народности проти Турко-татар²⁾. Уже в р. 1610 Запорожці казали про себе, що вони „з давніх часів“, обстоючи проти поганського народу за віру право славну, часто гублять здоровля і життя своє через війну з Татарами і Турками, увільняють з неволі народ християнський, присилають багато турецьких та татарських язиків і бранців на користь короля, Річи Посполитої сенаторів і панів коронних, для похвали божої, ласки храмів господніх і множення народу християнського, чим завжди чинили і чинять послугу вітчизні своїй „не лютуючи о здоров'ї и животи своемъ“³⁾.

¹⁾ Arch. domu Sapiegow, 339—340.

²⁾ Эварницкий. История запорожских козаковъ, II, 65.

³⁾ Акты Южной и Западной Россіи, II, 59.

„І з того часу, як вони узяли на себе ролю оборонців віри і вітчизни, вони стали в очах своїх соплеменників лицарями церкви, правди і чести, стали безсмертними в очах багатьох поколінь і з сим іменем увійшли на сторони славянської або взагалі всесвітньої історії“¹⁾.

Козацькі рухи розпочалися виступом Косинського, але сей рух не можна ще вважати народнім рухом в ширшому значінню сього слова. Косинський, надання якого — с. Рокитна та Ольшаниця незабаром опинилися в руках Острожського, дуже можливо мав на увазі перш за все помститися лише над князями Острожськими — себто се була приватна справа Острожських і козаків. Ніби доказ на се маємо те, що підчас війни між ними Жолкевський, що стояв недалеко з коронним військом, не вважав потрібним вмішувати ся в чужу справу, а коронний гетьман Замойський отверто каже, що козаки „колишньому приятелеви своєму, воеводі київському — і тому несправедливість вчинили, за що й одержали заслужену кару за свою дурність і нерозсудність“²⁾. Нарешті, один з учасників в нападі на маєтність Василя Гулевича (в квітні р. 1593) на допиті показував, що „кгда былъ послухъ, же козаки воеводу Киевского воюють, тутъ, въ Луцку намовель мене Михайло Гулевичъ, абы зъ нимъ ехаль, поведаячи же добра, пожиточная служба будетъ“³⁾. Але вже з самого початку бачимо, що козаки розсипають ся мало не по всій Україні „наші, п. п. сенаторів і шляхетних людей міста способом неприятельським добувають, пкюн-

¹⁾ Эварницкій Історія запорожскихъ козаковъ, II, 65. Оборонцями церковних інтересів козаки виступають уже з р. 1600, починаючи з Самійла Кішки і далі за Косого і Крутневича. які видали оборонні універсали на уходи Белоберезькі і Пивські Никольському Пустинному монастиреви. Дуже може бути, що десь коло сього часу заснована була і власна Січова Покровська церква, про яку згадує уже дума про Самійла Кішку, наділяючи її скарбами із здобичи:

„Первую часть брали, на церкви накладали,
 На святого Межигорського Спаса,
 На Трехтомировський монастир,
 На святую Січовую Покров давали,
 Которі давнім козацьким скарбом будовали.
 (Ант. и Драг. Ист. пѣсни, I, 219).

²⁾ Евген Барвінський — Зап. Н. Тов. X, 21.

³⁾ Арх. Ю. З. Росс., ч. III, т. I, 60.

друють, підданих мордують, добро і хатні речі забирають, а що ще важнійш — людей шляхетного і міщанського стану до присяги і послуху собі примушують“. Сей останній факт дуже цікавий і може служити одним з доказів, яким чином зростала козацька община. Сільські люди, певно, й без того симпатизували козакам, тому їх не треба було приводити до присяги. Коли рік пізнійше Лясота був на Запорозжю, він застав там лише 3000 козаків. „Правда — каже він, вони можуть, коли б захотіли, зібрати ще кілька тисячок війська, коли покличуть до зброї усіх тих козаків, приписаних до Запорозжеської громади, які мешкають по різних містах та селах“¹⁾. Таким способом могло поповняти ся козацьке військо. В склад козацького товариства — „своvolних народоv розмаитих“ — входила „неосела шляхта, міщани і взагалі люди plebeiae conditionis“, „зрайце, збеги, слуги і челядь обоєй плъти“, що покинули своїх панів. Особливо багато безземельної шляхти було на Волини в маєтностях Острожських, Корецьких, Заславських, і звідти найбільш набирало ся охочого до козакування елементу. Скільки її бувало в козацьких лавах, можна бачити з того, що одного разу у Шавули захопили в полон частину його відділу, і там було 200 одних лише шляхтичів. Але не рідко в козацьких наїздах брали участь і досить значні шляхтичі, як Юрій Рожновський з Косинським, князь Петро Вороницький, Юрій Друцький, Горський, зять Сапіги, Михайло і Олександр Гулевичі, Павло Кміта; що правда, сї останні сполучають ся з козаками лише на час, для якоїсь спеціальної ціли — піметити ся над кимсь, а якоїсь ідейнійшої побудки ще не видно.

Козакам підчас їх рухів багато помагало співчутє з боку людности — міщан та селян. Так брацлавські міщане з війтом на чолі, получивши ся з Наливайком, перебили навіть шляхту і довго не пускали старости у місто; підчас кампанії Ружинського і Жолкевського проти козаків під Білою Церквою — білоцерківські і черкаські міщане були на їх боці. Так само бачимо, що й реєстрові козаки були по стороні повстанців: се було й за Косинського, і за Лободи та Наливайка, разом з якими в Бару подарив офіціальний старший козацький — Оришовський.

1) Tagebuch des Erichs Lassota, 208–209.

Не вважаючи на невдачу під Пяткою козаччина набуває все більшої сили і могутності, і починає поводити ся, як самостійна державна яка одиниця: розпочинає зносини з чужоземними володарями — цісарем Рудольфом, папою Климентом VIII, приймає у себе їх послів, згоджуєть ся служити під стягами християнського цісаря, не вважаючи на заборону виходити з Польщі. Навіть в своїй же державі — висилає послів (в р. 1593) до київського уряду, укладає з ним договір на папері, обіцяє Кііву „вічний спокій і оборону“. Такі факти найяскравіше свідчать про моральну силу товариства, що високо цінить свою „славу, повагу і добре імя“. В р. 1596 польський уряд приголомшив був на якийсь час розвій козаччини. Проте до р. 1600 вона знова набула такої фізичної і головно — моральної сили, як ніколи досі — і користуючись з тієї нагоди, що до них „панів молодців запорожських“, в прикрій хвилі звертаєть ся за помічю сам польський уряд, домагаєть ся ширших прав для себе: відновлення постанови Стефана Баторія що до козацької спадщини (щоб спадщина йшла не на уряд, а до рук родичів чи кого з близьких небіжчика), виключення козацтва з під старостинської юрисдикції, скасування баніції на козаків, надання знову на військовий шпиталь Трахтемирова, і де-що з сього — що до спадщини і Трахтемирова, варшавський сойм 1602 року признав за козаками, хоча не забув пригадати, що „звичайної юрисдикції старост і панів над тими, що мешкають в маєтностях, не касуємо“. Старшим козацьким вперше признано того, кого обібрали самі козаки — Самійла Кішку, а по ньому вже й Крутневича та Косого. Про високе значінне гетьманської власти, порівнюючи з попередніми роками, свідчать факти надання оборонних універсалів Никольському Пустинному монастиреви гетьманами Кішкою, Косим та Крутневичем.

Бачучи повільний, але постійний поступ в розвою козацької сили, польський уряд починає турбовати ся і непокоїти ся. Ще в р. 1593 козаків об'явлено за „hostes patriae et perduelles“, і на тому були заспокоїли ся, а вже на початку другого року польські проводирі признають ся, що „сама Польща не може бути забезпечена від їх (козаків) свеволі, що чим далі — то все більше“, і Ляссота, що пробував в Січі в червні того ж таки року 1594, не без підстави писав: „тому що внутрішні відносини в Польщі, як видно, загрожують революцією в найблизшому часі, то я вважаю справою надзвичайної ваги заручити ся приязнею сеї общини, яка має величезний вплив

на Україні (себто на Волині і на Поділю), але на яку оглядається і уся Польща“.

Поки Наливайко ходив (двічі) походом в Молдавію, потім до Максиміліяна, і ще не виступав власне проти Польщі, а Лобода, який досить довго тримав ся льояльного поводження і навіть, не знати о скільки серіозно, відхрещував ся від Наливайка („а про того Наливайка, чоловіка своєвольного, який збитки і шкоди чинить, ми знати не знаємо і відати не відаємо“), — польські стани не відчували ще великої грози, хоча усякі зловісні чутки ходили вже й тоді. Ще при кінці р. 1594 Острожський, пишучи Радзивилуви про те, що Наливайко вернув ся з молдавського походу і став в Брацлаві, а Лобода в Барі, додає: „але усі вони мають на увазі після Волощини іти походом на Польщу“, а за пів року брацлавські баби на торзі повідали, що „козаків кілька тисяч, і вони хочать йти до Кракова, сподіваючись одержати грошову заплату від короля“. Ще пів року — і коронний гетьман литовський (Лев Сапіга) пише з розпукою: „хлопи, наші ж піддані, наїзжають, усе нищать, воюють, панують над нами, а нам наче руки звязані: не тільки не можемо відплатити, але навіть оборонити ся від них“. Де Мазовія — а й там збираються „купи“, числом до кількох тисяч, теж наїзжають на господи і грозять Нивом... „Не треба було легковажити своєволі, а з жовнірами, кінними і пішими, дати одсіч „лотровству“ і постарати ся викоренити „гультайство“; задріжала б і в Лободи шкура, як би Наливайка з товариством покарано! а тепер бою ся, що „лотри“ матимуть перевагу“. „То bardzo wielkie periculum“, — пише він на иньшому місці, — а ще може бути й більше“. Правда, за те вже як попадеться ся їм до рук хто з козаків, то не було йому пощади: „Оскільки я чую, — раз де схоплять якого козака, жадного не лишать живого і взагалі чинять з ними такі самі „morderstwa“, як вони з иньшими“¹⁾.

За два місяці Острожський заявляв уже, що „Лобода зруйновав Україну“, і на Литві був він „początkiem wszystkich niesnot“, а Білоцерківщину „проїняв до живого“, так що Ружинський узяв ся тяжко карати козаків — так суворо, що й Жолкевський здивував ся: „Я, не рахуючи убитих в бою, зберіг свої руки від їх крови; я волів би лічити заражені члени, ніж відтинати“. Взагалі Жолкевський, який мав часті і близькі зносини з козаками ліпше як хто иньший розумів значінне для

1) Arch. Radziwiłłów. Scr. rer. Pol., X, 42—43.

самої Польщі козацтва і завжди старався обійти ся з ним тактовно і гечно. Коли підчас Солоницької облоги хтось запропонував винищити усіх (8000) козаків, Жолкевський не згодився, мотивуючи свою думку між иньшим і тим, що вони „могли б дуже придати ся Річі Посполитій, як би тільки захотіли служити їй“. Вдруге, в р. 1598, він просить Замойского змінити редакцію листа до Запорожців, бо „взагалі дразнити їх нема для чого: в потребі здадуть ся“. І він не помилився. Не минуло й трьох років, як той самий козако-ненависник Замойський, що про козаків оповідав лиш „*cum indignatione*“, „*cum magno risu atque adeo cachinno*“, у яких не бачив жадної дисципліни, жадної спільної ідеї, — сей самий Замойський ласкаво звертаєть ся до „панів молодців“ і просить не відмовити йому в помочи проти Михайла, а потім рік пізнійше і проти Карла IX, в Ливонії. Очевидно, що без козаків не раз прийшло ся б тяжко Польщі, але й з ними, коли вони приберуть більшу силу, буде ще тяжче. Сю ділему найкраще сформував варшавський сойм в р. 1632, коли вибирали короля по смерти Жигмонта III, і на вибори прибули депутати од козаків, які заявили, що вони те ж частина польської держави і тому домагають ся права голосу на обранне короля. Їм тоді одповіли, що се правда: вони дійсно частина тіла польської держави, але не більш, як волося і нігті — частина тіла людського; коли волося або нігті дуже виростуть, то їх стрижуть, — так роблять з козаками: коли їх небагато, то вони можуть служити за оборону для Речі Посполитої, а коли розмножать ся — стають для неї шкідливими¹⁾.

Скажемо ще коротко про козацьку організацію в сім часі і про козацьких проводирів.

Підчас повстання Косинського та Наливайка можна помітити, що козаки мали вже досить вироблену внутрішню військову організацію, яка з незначними відмінами лишила ся і на потім, обійнявши за пів століття усю Україну. Бачимо, що уже в р. 1593 окрім гетьмана були сотники і отамани (курінні). В капітуляційному листі під Пяткою стоїть: „Я, Крыштоф Косинський, мы, сотники, атаманья и все рыцарство войска запорозского“. В р. 1594 Ляссота оповідає, що на раду в Січі заганяють козаків „осавули — начальники, як у нас поручник“; там же бачимо Хлопціцкого полковником, себто началь-

¹⁾ Шмидтъ, Исторія польскаго народа, II, 218.

ником над 500, а сотниками — Саська Федоровича (в р. 1595 він теж полковник) і Начипора; довідуємось також про хорунжих, литаврщиків, сурмачів і пушкарів. Військових писарів знаємо в р. 1593 Івана Кречкевича, в р. 1594 — Льва Вороновича, в р. 1603 — Грицька Сеневича. Дуже можливо, що той Денис, бакаляр запорозький, про якого ми маємо звістку з р. 1581¹⁾, також був козацьким писарем²⁾.

З р. 1601 ми маємо аж два реєстри козацького війська, які дозволяють нам мати докладне представлення про його організацію. Бачимо, що на чолі усього війська стоїть гетьман, який одержує платню майже 20 раз більшу проти звичайного козака (120 зл.); військо ділиться на полки (в ливонському поході 4) по 500 душ — з полковниками („поручниками“) на чолі; полк має два відділи по 250 — з осавудами на чолі; потім, над кожною сотнею старшинує сотник, а над курінями (10—12 душ) — курінні атамани (їх було 152 чи 157); при кожному полку — по одному хорунжому, сурмачеві, бубнистові і трубачеві. Окрім того, безпосередно гетьманові підлягали: обозний, що доглядав над усім табором, і мав платню на рівні з полковниками, і писар, якому платили майже нарівні з курінним отаманом (10 фл.). У війську було 20 гармат, і певно коло кожної гарматій. Звичайно у козаків артилерія була, як на ті часи, дуже численна. У Косинського напр. було 26 гармат, у Лободи і Шавули під Острим Камінем і Лубнами — 24, а в р. 1598 в Січи гармат і гаківниць коло 100. Ляссота оповідає в своєму дневнику, що Запорозжці мають власну артилерію і багато з них уміє поводити ся з гарматами, так що їм не треба наймати і удержувати окремих пушкарів. Більський, напр. оповідає про Наливайка, що він був чудовий пушкар³⁾.

Ще коротко про проводирів козацького руху.

Про Косинського і його заміри ми нічого не знаємо. Дехто гадає, що вони були у нього дуже широкі „do czegoś się większego brał“ (Bielski) — він ніби то хотів одібрати Русь від Польщі, зруйновати аристократичний лад і розповсюдити

¹⁾ Górski, *Historya piechoty*. 243—244.

²⁾ До речі згадати, що в тому ж таки р. 1581 козаки (коло 600 душ), „низові запорожські і річні“, що брали участь в Московській війні, мали уже певну організацію і принаймні бачимо 50 курінів (десятків) (Źródła dziejowe. XX, 154—164; Górski, *Historya piechoty*, 243—244.

³⁾ Dalszy ciąg..., 281.

козацьку організацію на осіб шляхотського і не шляхотського стану, — зрівняти усіх: „він перший зазначав („намѣтивъ“) рівноправність в суді, якої через пів століття так грізно домагався від усієї польської шляхти Хмельницький. Він перший підняв питання про земельну власність¹⁾. Але немає жадних доказів і навіть підстав для таких гадок. Як що Косинський, припустимо, хотів, щоб на Україні не було ні хлопа, ні пана — то се не велика його заслуга: хіба се не ідеал кожного підневоленого Українця давніх і новітших часів? Інша річ, як би ми бачили якісь більш ясні докази здійснення сього ідеалу. Взагалі, як що Косинський і мав які ширші плани, в чому можна сумнівати ся, то вони лишили ся невідомі нікому. Коли б він був справді народнім героєм, — хоч би остільки як Наливайко, — ми б певно знайшли відгомін про се де-небудь в народній пам'яті. Але народ не зберіг нам його імени... (В польській літературі написав про нього думу Богдан Залеський, а в українській М. Костомаров драму „Косинський“, яка загинула підчас арешту в р. 1847²⁾).

Репрезентанти дальших козацьких рухів — Лобода і Наливайко виступають уже трохи більш в тіни, але все ж не остільки, щоб ясно уявити собі їх постаті.

Лобода — обережний Запорожець, пробуваючи не раз з військом на Україні, довго поводить ся так, що польський уряд не має на нього гніву. Він добре знає, що для поживи краще усього піти в Білорусь, і тоді Польща йому нічого не скаже, навіть буде рада, що клопіт дістав ся Литві, а не їй. За те Литовці не терпіли Лободу: на їх погляд він був „roczątkiem wszystkich niecierot“, і де-хто в сьому обвинувачував, цілком справедливо, польський уряд: „Коли Замоїський і збирає військо проти Лободи, — пише якийсь анонім литовський, — то лише для того, щоб загнати козаків на Литву для нашої загибелі“. Як що Лобода і пробував на Україні, в шляхетських маєтностях, то старав ся не робити великої шкоди і не наражати ся на гнів якого магната. З Острожським напр. він веде гречне листування, сповіщає його про різні новини, і князь цілком з нього задоволений: „козаки заховують ся спокійно,

¹⁾ Кулишъ, Ист. возс. Руси, II, 29.

²⁾ Кіевск. Стар. 1886, I, В. Горленко „Двѣ поѣздки съ Костомаровымъ“.

особливо пан Лобода, бажаючи приязни зо мною“, чого не може сказати про „лотра“ Наливайка¹⁾.

Наливайко, лишивши службу у Острозького, зібрав чималий відділ (до 3-х тисячок) і почав й собі козакувати, незгірш Запорожців: ходив на Волощину, нападав на турецькі міста, потім, бачучи, що корисніше було б помирити ся з Запорожцями, які не забули його виступу проти них в Пяткинській битві в міліції кн. Острожського, мирить ся з ними і піднімає спільний похід знову на Волощину, але при Лободі він відграє лише другорядну ролю — його помічника. З Лободою і взагалі Запорожцями у нього ніколи не настали справді добрі відносини: Лобода відхрещуєть ся од нього в листі до Острожського, і коли Запорожці (Лобода і Шавула) прибули на початку 1596 р. на Білорусь, він відти вийшов, „бо не любив Шаули“... В прикрій хвилі, коли після погоні за ним Жолкевского аж до Уманської пустині у нього мало що лишило ся з його відділу, і ті що лишили ся докоряли йому тим, що він їх довів до біди, коли Жолкевский не прийняв його в свою ласку на можливих для нього умовах — він знову звертаєть ся до Лободи і Запорожців, і сі приймають його, але все ж не високо цінять його особу, бо підчас непорозумінь між ними

¹⁾ Оригінальне пояснення причини повстання Лободи, але на жаль таке, що не заслугує віри, подає один сучасний мемуарист — Jaszynski, який оповідає, що Лобода покарав на смерть якогось козацького полковника („praefectus“) Petka (певно урядового) і боячись гніву короля підняв козаків проти Польщі, бажаючи підбити своїй власті усьо Русь: „Petka supra kosacorum militiam praefectus, cum gravior illi militiae fuisset, odium incurrit Lobodae, qui cum pertraxisset in suam partem cosakos, Petkum interemit atque timens serenissimi Sigismundi vindicem gladium, contra regnum Poloniae insurrexit, volens universam Russiam suae potestati subjicere. Ad reprimendos Lobodae nefarios conatus missus a rege et Zamoyski Stanislaus Zolkiewski, quo ad Lubno occurens perduelli, exercitum illius superavit, fugiensque e proelio Loboda occisus est (Бібл. Оссолін., рук. ч. 627, ст. 170). Відомости мемуариста, як бачимо досить баламутні. Далі він оповідає не менш фантастичні подробиці і про Наливайка, який ніби то підняв з свого боку повстання, мстячи ся за смерть Лободи, і що у нього було аж 30.000 люду: „Ad vindicandam necem Lobodae assumpsit animum Nalewayko. Quis et qualis fuit ille, patebit in Zolkiewii factis. Hic 20 millium confluto exercitu, opprimere conatus est Poloniam, quem rex per Zolkiewski industriam superavit. Captus ipse Nalewayko in plurimis captivis ductus Varsaviam atque post multa tormenta capite imminutus a-o 1597 (Ibid., ст. 170—171).

в Києві мали намір видати його Жолкевському... В невдачі під Острим Камінем також обвинувачувано чомусь Наливайка, через що після того як Шавулі відірвало кулею руку, обібрали Лободу, а не Наливайка. Нарешті партія Наливайка, який завжди агітував проти Лободи, досягла свого і під Лубнами на Солониці, обвинувачивши Лободу в тому, що він сприяє Полякам, забили. Але козацтво не обібрало проте гетьманом Наливайка, а Кремпського.

Взагалі надзвичайна популярність Наливайка, яко козацького проводиря, склала ся в польському поспільстві і польсько-руській літературі тому, що він, після повороту від Максиміліяна з надзвичайною сьмилівістю і упертістю, з невеликими, порівняючи хоч би з Лободою, силами — безнастанно нападав і грабував міста, королівські та шляхотські маєтности, села — при тім часто осіб можновладних і з високим становищем — як Терлецький, Семашко, Каліновський. Своім нападам він надав трохи релігійний відтінок, і се, а ще більш взагалі лицарська вдача Наливайка, притягала до нього симпатії тисяч, так що імя його згодом стало загальним і термин „Наливайківці“ — означав взагалі усіх хто лише був руської віри, оборонців православа проти унії. Іпатій Потій Виленське братство иначе не зве, як „Наливайківською ордою“: „безбожні люди Наливайківської орди, нехай би попи їх баніти поздыхали“¹⁾; монастир він зве Наливайківським, козаків — Наливайківцями. Імя Наливайка, коли вже його не було живого, прибирають на себе часом для погрози різні авантюристи, як напр. в р. 1598 якийсь міщанин луцький, що в числі з 2000 иньших міщан зробив напад на пана Григорія Котельницького²⁾; в р. 1608 у владимірським повіті (під Москвою) чинив нечувані річи якийсь пан Наливайко з козаками: він нищив і садив на палі дворян, боярських дітей і простих селян, насидував жінок, брав в полон дітей. Навіть тушинський Самозванець розлютив ся на нього і велів скарати на смерть, але за нього оступив ся Лев Сапіга³⁾.

Наливайка, яко оборонця руської віри, благочестиві літописці руські, спаливши його в мідному бичу, зачислили мало не до ранги сьвятих. Слідом за літописцями — пізнійші покоління також уявляли собі в такому сьвітлі смерть Наливайка, лицаря

¹⁾ Arch. domu Sapiegow,

²⁾ Арх. Ю. З. Росс. ч. III, т. I, 142.

³⁾ Соловьевъ. Исторія Россіи, 1883, VIII, 218, 219, 223.

і мученика за віру і народні права. Память народня зберегла його імя, охрестивши між иньшим його іменем вал („Наливайків вал“), в північно-східній частині Звенигородського і південно-східній Канівського, що тягнеть ся від м. Вільшаної до м. Корсуня¹⁾.

1) В лівобічній Україні, в Лубенщині, память про Наливайка майже цілком затерла ся — тим певно, що в лівобережній Україні він опинив ся лише випадком, куди його загнала недоля. Відомий етнограф д. В. Милорадович, сам лубенський мешканець, не вважаючи на пильні пошукування, добув лише таке коротке оповідання, від майже столітнього діда с. Бересточи Миколи Демяновського: „Про Наливайка було балакають... Він був воїн, Польща за ним гналась — чи що... Він тікав на Лубенський міст, та вскочив у бур'ян, так його поймами та в котлол затаскали, огонь під котлол клали і спекли. Пекли на сім боці Лубенського мосту. Була про його і пісня, — так не докажу“. (В. Милорадовичъ Средняя Лубенщина, К. Стар. 1903, кн. IX, 291). Треба гадати, що оповідання Демяновського про спалення Наливайка, так само як і пісня про нього (може щось подібне до теї підробленої думи, що видрукована була в „Запорожській Старині“ :

А в Варшави та на ради та судьи судылы

Та спалиты Наливайка въ волу прысудылы)

були лише відгомонам літописних руських вигадок про Наливайка, які пішли в нарід і ще більше стали перекрученими. Те ж саме оповідає і Бочкарев (Очерки Лубенской Старини. М. 1901, стр. 17), що в Лубенщині відома і казка про мідяного бика, де Наливайка спалено на попіл.

Згадка (спомин) про Наливайка зберегла ся ще в прислів'ї, що існує в лубенському повіті: „чого ти жмуриш ся, як Наливайко?“ (В. Милорадовичъ, *op. cit.*, ст. 291—292).